

Πάρις Βαρβαρούσης

Σειντί

Παλαιολιθική κατοίκηση στη Βοιωτία

Ο Πάρις Βαρβαρούσης δίδαξε μαθήματα Διεθνών Σχέσεων στα Πανεπιστήμια Αθηνών και Μονάχου. Τα τελευταία χρόνια επικεντρώθηκε σε θέματα ελληνικού πολιτισμού και δημοσίευσε μελέτες με έμφαση στο χώρο της προϊστορικής και κλασικής Βοιωτίας.

Πρόσφατες μελέτες:

- *Η Αρχαία Αλιάρτος: Ιστορία και Πολιτισμός*, Εκδόσεις Παπαζήση, 2010
- *Η διδασκαλία στο γυμνάσιο της αρχαίας Αλιάρτου*, scribd, Βοιωτικά Γράμματα, 2011
- *Ογχήστια: Αρματοδρομίες προς τιμήν του Ποσειδώνα*, Βιβλιοθήκη Λιβαδειάς, 2011
- *Η γυναίκα στην αρχαία Αλιάρτο*, Αρχαιολογία & Τέχνες, 2013

Στο βιβλίο αυτό παρουσιάζονται οι ανασκαφικές έρευνες των Γερμανών αρχαιολόγων Rudolf Stampfuss και Elisabeth Schmid που πραγματοποιήθηκαν στα μέσα περίπου του περασμένου αιώνα στη βραχосκεπή Σειντί της Αλιάρτου και βεβαίωσαν κατοίκηση από την Ανώτερη Παλαιολιθική. Η αποκάλυψη αυτή αποδείχθηκε θεμελιώδους σημασίας, γιατί άλλαξε ουσιαστικά τον χάρτη της Ελλάδας που εμφανιζόταν μέχρι τότε χωρίς αποτύπωση παλαιολιθικών θέσεων. Παράλληλα γίνεται μια γενικότερη επισκόπηση του προϊστορικού πολιτισμού της Βοιωτίας κατά την εποχή του λίθου και παρουσιάζονται τα σημαντικότερα ευρήματα, τα οποία προσφέρουν και μια εικόνα για τον τρόπο ζωής και τις συνθήκες διαβίωσης των προϊστορικών κατοίκων.

Σειντί

Π. Βαρβαρούσης

ISBN 978-960-02-2784-0

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

Σεϊντί

*Παλαιολιθική κατοίκηση
στη Βοιωτία*

Απαγορεύεται η μερική ή ολική αναδημοσίευσις του έργου αυτού, καθώς και η αναπαραγωγή του με οιοδήποτε μέσο χωρίς την σχετική άδεια του εκδότη.

ISBN: 978-960-02-2784-0

Copyright © Εκδόσεις Παπαζήση ΑΕΒΕΕ
& Πάρις Βαρβαρούσης
Νικηταρά 2, 106 78 Αθήνα
Τηλ.: 210-38.22.496, 210-38.38.020 - Fax: 210-38.09.150
site: www.papazisi.gr
e-mail: papazisi@otenet.gr

Προεκτυπωτικές εργασίες,
«ΛΕΙΜΩΝ»
Νικηταρά 2-4 - Αθήνα
Τηλ/Fax: 210-32.27.323
e-mail: ekd.limon@gmail.com

Πάρις Βαρβαρούσης

Σειϊντί

*Παλαιολιθική κατοίκηση
στη Βοιωτία*

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ
ΑΘΗΝΑ 2013

*Στον Επίτιμο Έφορο Αρχαιοτήτων
Βασίλη Αραβαντινό*

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Πρόλογος Βασιλείου Χ. Πετράκου.....	11
Πρόλογος Αλεξάνδρας Χαραμή.....	13
Πρόλογος Συγγραφέα.....	15
Εισαγωγή: Η παλαιολιθική έρευνα στην Ελλάδα.....	17

Κεφάλαιο Πρώτο: Το παλαιοπεριβάλλον της Βοιωτίας

1. Παλαιογεωμορφολογικό περιβάλλον.....	21
2. Παλαιοκλιματικά δεδομένα.....	27
3. Η προϊστορική χλωρίδα.....	29
4. Η προϊστορική πανίδα.....	32
5. Το πλειστοκαινικό άλογο της Κωπαΐδας και η εξημέρωσή του.....	35

Κεφάλαιο Δεύτερο: Η βραχοσκεπή Σεϊντί

1. Πλειστοκαινική βεράντα.....	39
2. Πρωτογενής παλαιολιθική γνώση.....	40
3. Συνοπτική επισκόπηση των ανασκαφικών ερευνών.....	43
4. Σεϊντί και Crvena stijena: συγγενείς βραχοσκεπές.....	50
5. Ο Άνθρωπος του Σεϊντί.....	52
6. Αρχαιολογία και πολιτική στο Σεϊντί.....	55
7. Σεϊντί: ένας σύγχρονος σταθμός.....	61

Κεφάλαιο Τρίτο: Παλαιολιθική κατοίκηση σε άλλα σπήλαια της Βοιωτίας

1. Η έρευνα στην ευρύτερη λεκάνη της Κωπαΐδας.....	65
2. Το μεγάλο Σπήλαιο Σαρακηνού (Ακραίφνιο).....	68
3. Σπήλαιο Πύργου (Αλίαρτος).....	76
4. Προϊστορική κατοίκηση σε μικρότερα σπήλαια.....	78
4.1. Το Σπήλαιο Λουκάς.....	78

4.2. Σπήλαια ως τόποι λατρείας.....	79
4.3. Σπήλαιο Νύμφης Κορώνειας.....	81
4.4. Το Σπήλαιο Κωρύκειον Άντρον.....	82
4.5. Η Σπηλιά Αλυκής.....	83

Επίμετρο: Η μετάβαση στις νεότερες Εποχές του Λίθου

1. Μεσολιθική - Αλλαγή στη συνέχεια.....	85
2. Νεολιθική - Νεολιθικοποίηση.....	87
3. Πολιτισμοί Νεολιθικής Εποχής στον βοιωτικό χώρο.....	88
3.1 Νεολιθικός πολιτισμός στη βόρεια Βοιωτία (Χαιρώνεια, Ορχομενός).....	92
3.2 Νεολιθικός πολιτισμός στη νότια Βοιωτία (Θήβα, Λιθαρές, Εύτρηση, Θεσπιές).....	98
4. Η μετάβαση από τη Νεολιθική στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού.....	103

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

*Οι δημοσιεύσεις των Rudolf Stampfuss και Elisabeth Schmid για το Σεϊντί
Μετάφραση κειμένων: Παναγιώτα Παπαευαγγέλου*

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 1: Rudolf Stampfuss:

Τα πρώτα σπηλαιώδη ευρήματα παλαιολιθικής εποχής στην Ελλάδα.....	109
--	-----

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 2: Elisabeth Schmid:

Το Σπήλαιο Σεϊντί, ένας σταθμός Ανώτερης Παλαιολιθικής εποχής στην Ελλάδα.....	131
---	-----

Βιογραφικά σημειώματα

α. Rudolf Stampfuss (1904-1978).....	147
β. Elisabeth Schmid (1912-1994).....	148

Πίνακας: Νεολιθικές Θέσεις Βοιωτίας.....	149
--	-----

Βιβλιογραφία.....	155
-------------------	-----

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΥ

Όταν το 1837, ο Κωνσταντίνος Βέλλιος έπειτα από συζητήσεις με τον Κυριακό Σ. Πιττάκη και τον Αλέξανδρο Ρίζο Ραγκαβή αποφάσιζαν, με πολλή αισιοδοξία, την ίδρυση της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, δεν μπορούσαν να φανταστούν ότι το δημιούργημά τους θα επιζούσε ακμαίο ως τις μέρες μας και ότι θα διαιώνιζε, στον επιστημονικό κόσμο, την ανάμνηση των πρωτεργατών της δημιουργίας της.

Ο Κωνσταντίνος Βέλλιος άφησε στην Ελλάδα και άλλα έργα φιλοπατρίας που συνδέονται με την παιδεία και κυρίως σημαντικό κληροδότημα για σπουδές συμπατριωτών του νέων Μακεδόνων κυρίως από το Μπλάτσι όπου είχε γεννηθεί, και πλήθος είναι εκείνοι που σπούδασαν στο Μόναχο της Βαυαρίας κατά την επιθυμία του και ωφέλησαν την Ελλάδα με τις γνώσεις και την επιστήμη τους. Ανάμεσά τους ο Πάρις Βαρβαρούσης πολιτικός επιστήμων, πανεπιστημιακός, που στράφηκε προς την αρχαιολογία και την ιστορία μάλιστα της Βοιωτίας των κλασικών χρόνων και με τούτο το βιβλίο επιχειρεί τη σύνοψη των γνώσεων για την απώτατη προΐστορία της.

Ο Κωνσταντίνος Βέλλιος οραματιστής μιας αναγεννημένης Ελλάδος δεν διαφεύστηκε στις προσδοκίες του, όταν όρισε να ονομάζονται «Θετοί υιοί» του όσοι σπούδαζαν με το κληροδότημά του και επέστρεψαν στον τόπο τους, για να υπηρετήσουν την Ελλάδα. Ο συγγραφέας μας εδώ αποδίδει επάξια τα πνευματικά τροφεία που έλαβε από τον μεγάλο ευεργέτη και συμπατριώτη του.

Βασίλειος Χ. Πετράκος
Γενικός Γραμματεύς της Αρχαιολογικής Εταιρείας
και της Ακαδημίας Αθηνών

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΑΣ ΧΑΡΑΜΗ

Το βιβλίο του Πάρι Βαρβαρούση με τίτλο «Σείντι. Παλαιολιθική κατοίκηση στη Βοιωτία» αποτελεί ένα πραγματικά αξιόλογο πόνημα, γραμμένο από έναν άνθρωπο, ο οποίος αναμφισβήτητα είναι λαμπρός επιστήμονας στον τομέα του, αλλά ταυτόχρονα μη ειδικός επί της αρχαιολογικής έρευνας. Όμως ο Πάρις Βαρβαρούσης τόλμησε με μεγάλη προσοχή και μεγάλο σεβασμό προς την επιστήμη της αρχαιολογίας να συγγράψει ένα έργο, το οποίο θα αποβεί –είναι βέβαιο– εξαιρετικά χρήσιμο για κάθε αναγνώστη που επιθυμεί να μάθει με γλαφυρό, αλλά ταυτόχρονα και επιστημονικό τρόπο για τον προϊστορικό πολιτισμό της Βοιωτίας και ιδιαίτερα της Αλιάρτου.

Το βιβλίο δεν υστερεί σε τίποτα από ένα επιστημονικό σύγγραμμα. Έχει τη δομή ενός τέτοιου και είναι φανερό σε αυτό η επιμελής μελέτη από τον συγγραφέα του όλης της σύγχρονης επιστημονικής βιβλιογραφίας. Έχει όμως και κάτι που το κάνει πολύ πιο χρήσιμο από ένα επιστημονικό σύγγραμμα: μια απλότητα και μια αμεσότητα στη γραφή του που το καθιστά εύληπτο και ευανάγνωστο για κάθε αναγνώστη –ειδικό ή μη– σε αντίθεση με τα επιστημονικά συγγράμματα, γραμμένα από ειδικούς αρχαιολόγους, τα οποία συνήθως απευθύνονται μόνο σε κλειστό επιστημονικό κύκλο.

Πρόκειται για ένα βιβλίο άμεσο και πλήρες που αξίζει να βρισκείται σε κάθε βιβλιοθήκη είτε επιστημονική είτε προσωπική.

Στον άξιο συγγραφέα του οφείλουμε όλοι μας θερμά συγχαρητήρια για αυτό το επίπονο και αξιόλογο δημιουργημά του.

Δρ. Αλεξάνδρα Χαραμή
Προϊσταμένη στην Θ' ΕΠΚΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ

Η Βοιωτία θεωρείται, ιστορικά και πολιτισμικά, ως μια από τις πιο ενδιαφέρουσες περιοχές της Ελλάδας. Ο πλούσιος, όμως, προϊστορικός πολιτισμός της έχει κάπως παραμεληθεί σε σχέση με άλλες περιοχές και αρκετοί αρχαιολογικοί θησαυροί της παραμένουν άγνωστοι.

Στο βιβλίο αυτό γίνεται προσπάθεια να προβληθούν πολιτισμικά επιτεύγματα από τις πρώιμες εποχές του λίθου που έφερε στο φως η αρχαιολογική σκαπάνη και σχολιάζουν μελετητές της Προϊστορικής Αρχαιολογίας σε διαφορετικές γλώσσες.

Οι ανασκαφικές έρευνες στη βραχσοκεπή Σείντι, που πραγματοποιήσαν στα μέσα του περασμένου περίπου αιώνα Γερμανοί αρχαιολόγοι και σε διαφορετικά χρονικά διαστήματα, βεβαίωσαν κατοίκηση από την Παλαιολιθική εποχή και συγκεκριμένα από την Ωρινάκια πολιτισμική φάση (περίπου 30.000 χρόνια πριν από σήμερα). Η αποκάλυψη αυτή αποδείχθηκε θεμελιώδους σημασίας, γιατί άλλαξε ουσιαστικά τον χάρτη της Ελλάδας που εμφανιζόταν μέχρι τότε χωρίς αποτύπωση παλαιολιθικών θέσεων. Το εγχείρημα Σείντι δεν ήταν, όμως, εύκολο να αναγνωριστεί, αφενός λόγω του ότι η πρώτη ανασκαφή πραγματοποιήθηκε κατά τη διάρκεια της Κατοχής και αφετέρου εξαιτίας της δύναμης και του μεγαλείου του κλασικού ελληνισμού που περιόριζε το ενδιαφέρον της αρχαιολογικής κοινότητας για τόσο απομακρυσμένες χρονικά περιόδους. Νεότεροι ερευνητές υπογραμμίζουν, ωστόσο, την πρωτογενή γνώση που πρόσφεραν τα ευρήματα του Σείντι στην Προϊστορική Αρχαιολογία. Για τους λόγους αυτούς, παρουσιάζουμε σε ελληνική μετάφραση τις εν λόγω μελέτες, σε συνδυασμό με μια γενικότερη αποτίμηση των ερευνών στην ευρύτερη περιοχή της Βοιωτίας.

Παράλληλα, επιχειρούμε μια συνοπτική παρουσίαση των σημαντικότερων νεολιθικών οικισμών στον βοιωτικό χώρο με τα πολιτισμικά τους ευρήματα, τα οποία πρόσφεραν μια πρώτη εικόνα για τις συνθήκες ζωής των προϊστορικών κατοίκων.

Το βιβλίο απευθύνεται τόσο στο ευρύτερο κοινό που τρέφει ενδιαφέρον για την ιστορία και τον πολιτισμό της Βοιωτίας, όσο και στους ειδικούς της Προϊστορικής Αρχαιολογίας.

Για την επιτυχή ολοκλήρωση της έκδοσης θα ήθελα να ευχαριστήσω τις τοπικές αρχές και τον Δήμαρχο Αλιάρτου κύριο Γεώργιο Ντασιώτη. Ιδιαίτερα, όμως, θα ήθελα να ευχαριστήσω την καθηγήτρια Προϊστορικής Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών κυρία Γεωργία Κουρτέση – Φιλιππάκη, καθώς και την αρχαιολόγο της Θ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Βοιωτίας κυρία Εύη Τσώτα για τις εύστοχες παρατηρήσεις τους ως προς τη σύνθεση του υλικού και την ορολογία. Ευθύνη για τυχόν λάθη, παραλήψεις ή αστοχίες βαρύνει αποκλειστικά τον συγγραφέα. Ένα μεγάλο ευχαριστώ, όμως, οφείλω και στη σύζυγό μου Παναγιώτα Παπαευαγγέλου, η οποία μετέφρασε τις δημοσιευμένες μελέτες για το Σεϊντί και επιμελήθηκε γλωσσικά τα κεφάλαια της έκδοσης. Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω το Αρχείο του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου στην Αθήνα για την πολύτιμη βοήθειά του.

Πάρις Βαρβαρούσης, Ιούνιος 2013

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η παλαιολιθική έρευνα στην Ελλάδα

Το ενδιαφέρον για ανθρώπινη παρουσία στον ελληνικό χώρο κατά την εποχή των παγετώνων εκφράστηκε αρχικά από τον Γάλλο ιστορικό και αρχαιολόγο François Lenormant, ο οποίος το 1860 ταξίδεψε στην Ελλάδα και συνέλεξε, από επιφανειακές παρατηρήσεις στην περιοχή της Μεγαλόπολης της Πελοποννήσου, λίθινα εργαλεία, τα οποία περιέγραψε σε άρθρο του σχετικά με την Εποχή του Λίθου στην Ελλάδα¹. Το 1905 ο καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών Θεόδωρος Σκούφος αποκάλυψε σε ανασκαφή στο υψίπεδο της Μεγαλόπολης σημαντικά απολιθώματα πλειστοκαινικής πανίδας, και συγκεκριμένα μεγάλων θηλαστικών (ελέφαντες, ρινόκεροι, μαμούθ κ.λπ.), που σχετίζονται έμμεσα με την ύπαρξη παλαιολιθικού ανθρώπου στην περιοχή². Λίγα χρόνια αργότερα ο Γερμανός καθηγητής Hugo Obermaier³ δημοσίευσε στο *Reallexikon* στοιχεία από παλαιολιθικά κατάλοιπα που εντόπισε κατά τις έρευνές του σε ελληνικά σπήλαια, χωρίς συγκεκριμένη χρονολόγηση. Την εποχή αυτή, δύο καθηγητές του Πανεπιστημίου Αθηνών, οι Ι. Κούμαρης και Κ. Κτενάς, προσφέρουν με τις παλαιοανθρωπολογικές έρευνές τους χρήσιμες πληροφορίες ως προς την αναζήτηση ανθρώπινης παρουσίας στην Ελλάδα⁴. Σ' αυτές τις επιστημονικές εργασίες στηρίχθηκε και ο Αυστριακός Adalbert Markovits, ο οποίος στο διάστημα 1927-31 έκανε οργανωμένες έρευνες στον ελληνικό χώρο, προσ-

1. Lenormant, F.: «L'âge de la pierre en Grèce», *Revue d'archéologie* I, 1867, 16-19.

2. Γεωργαλάς, Γ. Κ.: Ελέφας (Παλαιοζωολογία), *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, 1929, 9(945-946): «Ο Θεόδωρος Σκούφος ως επληροφορήθημεν, ενεύρεν απολιθώματα πελωρίων ελεφάντων με χαυλιόδοντας μήκους τριών περίπου μέτρων και άλλων μικροτέρων ...» (invenio.lib.auth.gr/record/97313/.../xm)

3. Obermaier, H.: "Griechenland", στο: M. Ebert (ed.), *Reallexikon* 1926, 529.

4. Xirotiris, N: *Paläolithikum und Mesolithikum in Griechenland*, 1978, 5.

διορίζοντας τις πρώτες παλαιολιθικές θέσεις. Ο Markovits εξερεύνησε ιδιαίτερα το Σπήλαιο Ζαΐμη, το οποίο καταστράφηκε αργότερα κατά τη διάνοιξη της εθνικής οδού Αθηνών-Κορίνθου, καθώς και το Σπήλαιο Ulbrich (Ναυπλία) που δεν έχει ακόμα εντοπιστεί. Σε ανακοίνωσή του το 1928 στην «Ελληνική Ανθρωπολογική Εταιρεία» με τίτλο «Περί των μέχρι σήμερα ερευνών επί της λιθικής περιόδου της Ελλάδος»⁵ παρουσίασε ευρήματα που βεβαίωσαν παλαιολιθικές και μεσολιθικές πολιτισμικές φάσεις. Τα σχετικά συμπεράσματά του για παλαιολιθική κατοίκηση στα εν λόγω σπήλαια διατύπωσε στην αδημοσίευτη διδακτορική του διατριβή (Πανεπιστήμιο Βιέννης) με τίτλο «Συμβολή στην προϊστορία της Ελλάδος»⁶.

Η πρώτη, όμως, συστηματική ανασκαφική έρευνα, που επιβεβαίωσε κατοίκηση στην Ελλάδα από την Ανώτερη Παλαιολιθική, πραγματοποιήθηκε κατά τη διάρκεια της Κατοχής, το 1941, από τον Γερμανό αρχαιολόγο Rudolf Stampfuss⁷ στη βραχοσκεπή Σεϊντί ανατολικά της Αλιάρτου. Με την ανασκαφή αυτή, η οποία συμπληρώθηκε δέκα πέντε χρόνια αργότερα από την Elisabeth Schmid⁸, καθηγήτρια στο Πανεπιστήμιο Basel της Ελβετίας, διαπιστώθηκε συνεχής ανθρώπινη παρουσία από την Ωρινάκια πολιτισμική φάση έως το τέλος της Νεολιθικής εποχής. Τις σχετικές μελέτες από τις ανασκαφικές έρευνες στο Σεϊντί παρουσιάζουμε στη συνέχεια.

5. Πρακτικά της *Ελληνικής Ανθρωπολογικής Εταιρείας*, 1928 (45-61), 1929 (114-134) και 1930, 1931. Βλ. επίσης Markovits, A.: *Mitteilungen über Höhlen und Karstforschung, Speläologisches Jahrbuch XIII/XIV 1932/33, Jahrg. 1933, Heft 1. – Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft, Bd. 75, 1932, Heft 10-12.* Του ίδιου 1931-32: *Speleological guide of Greece (Archæologia, 61/1996, 56-57)*. Πίτσιος, Θ.: Πρακτικά συνεδρίου με αντικείμενο τις σπηλαιολογικές έρευνες του Α. Μάρκοβιτς στην Ελλάδα, *Acta Anthropologica*, 2/1998.

6. Βλ. Πρακτικά Συνεδρίου που οργανώθηκε από το *Ανθρωπολογικό Μουσείο και την Ελληνική Σπηλαιολογική Εταιρεία* στις 30 Νοεμβρίου 1993 με αντικείμενο τις σπηλαιολογικές έρευνες του Α. Μάρκοβιτς στην Ελλάδα (*Αρχαιολογία και Τέχνες*, τεύχος 61, σελ. 52-68), <http://www.archaiologia.gr/wp-content/uploads/2011/07/61-12.pdf>.

7. Βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ I βιβλίου.

8. Η Elisabeth Schmid παρουσίασε τη μελέτη της στο IV Διεθνές Συνέδριο της Ελληνικής Σπηλαιολογικής Εταιρείας που πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα το 1965 (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ II βιβλίου).

ΠΙΝΑΚΑΣ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΠΕΡΙΟΔΩΝ	
ΠΑΛΑΙΟΛΙΘΙΚΗ ΕΠΟΧΗ 2,6 εκ. έως 10.000 χρόνια πριν από σήμερα τροφοσυλλεκτικό στάδιο Πλειστόκαινο: αντιστοιχεί στην Παλαιολιθική εποχή, ονομάζεται και Περίοδος Παγετώνων	
Οι προϊστορικοί χρόνοι	Η πολιτισμική ακολουθία
<ul style="list-style-type: none"> • Κατώτερη Παλαιολιθική (2,6 εκ. έως 300.000 χρόνια) 	<ul style="list-style-type: none"> • Αχελαία
<ul style="list-style-type: none"> • Μέση Παλαιολιθική (300.000 έως 35.000 χρόνια) 	<ul style="list-style-type: none"> • Μουστέρια
<ul style="list-style-type: none"> • Ανώτερη Παλαιολιθική (35.000 έως 10.000 χρόνια) 	<ul style="list-style-type: none"> • Ωρινάκια (35.000 έως 27.000 χρόνια περίπου) • Γραβέττια (27.000 έως 20.000 χρόνια περίπου) • Σολουτραία (20.000 έως 14.000 χρόνια περίπου) • Μαγδαλήνια και Επιγραβέττια (14.000 έως 10.000 χρόνια)

Αποφασιστικό βήμα στην αναζήτηση παλαιολιθικών θέσεων έκαναν κατά τις επόμενες δεκαετίες αγγλικές, αμερικανικές, γαλλικές και γερμανικές αποστολές, που συνέταξαν και τον χάρτη με τις παλαιολιθικές θέσεις στην Ελλάδα. Το 1958, ο Vladimir Milošević δημοσίευσε⁹ τα συμπεράσματα ανασκαφικών ερευνών που πραγματοποίησε γερμανική ερευνητική αποστολή σε θέσεις κατά μήκος του Πηνειού και δυτικά της Λάρισας, στα οποία αναφέρονται λίθινα εργαλεία και θραύσματα οστών από τη Μέση Παλαιολιθική. Η παλαιολιθική παρουσία κυνηγών-τροφοσυλλεκτών στον ελληνικό χώρο από την εποχή αυτή θεωρείται πλέον αδιαμφισβήτητη¹⁰. Λίγο αργότερα, οι ανασκαφικές έρευνες του Eric S. Higgs¹¹ στη θέση Ασπροχάλικο της Ηπείρου και των A. Leroi-Gourhan και J. Chavaillon στην Πελοπόννησο έφεραν στο φως σημαντικά αρχαιολογικά ευρήματα από στρώματα της Μέσης και Ανώτερης Παλαιολιθικής και σημαντικές πληροφορίες για τον προϊστορικό χώρο των περιοχών αυ-

9. Milošević, V.: Hauptergebnisse der Deutschen Ausgrabungen, 6, 1959, 1-56.

10. Xirotiris, N.: Paläolithikum und Mesolithikum in Griechenland, 1978, 6.

11. Higgs, E./Bailey, G.N./Gable, C.: Asprochaliko and Kastritsa, 1983, 15-42.

τών. Το 1960, βρέθηκε στο Σπήλαιο Πετραλώνων της Χαλκιδικής¹² το αρχαιότερο ανθρωπολογικό εύρημα, ένα απολιθωμένο ανθρώπινο κρανίο που χρονολογείται πριν από περίπου 200.000 χρόνια ή και παλαιότερα¹³. Ακόμα πιο παλιά θεωρούνται τα λίθινα εργαλεία που αποκαλύφθηκαν στην Κορυσσαία Λίμνη της Κοζάνης και στη Ροδιά της Θεσσαλίας κοντά στη Λάρισα. Επίσης, στα Σπήλαια Θεόπετρας (Θεσσαλία) και Φράγχθι (Αργολίδα) βρέθηκαν πλούσια κατάλοιπα Παλαιολιθικής εποχής, στο Σπήλαιο Απήδημα της Μάνης απολιθωμένα κρανιακά οστά και σε άλλα γειτονικά σπήλαια ανθρώπινα σκελετικά υπολείμματα¹⁴.

Τη δεκαετία του '70 εξερευνήθηκε¹⁵ και το μεγάλο Σπήλαιο Σαρακηνού στη βραχώδη περιοχή του Ακραιφνίου με κατάλοιπα κατοίκησης από όλες τις φάσεις της Λίθινης εποχής. Η ανασκαφή στο Σπήλαιο αυτό συνεχίστηκε στη δεκαετία του '90 με Πρόγραμμα της Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας, όπως θα παρουσιάσουμε στη συνέχεια. Από το 1980, ο παλαιολιθικός χάρτης της Ελλάδας εμπλουτίζεται συνεχώς με νέες θέσεις που ανακαλύπτονται μετά από έρευνες και ανασκαφές υπό την εποπτεία της Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας του Ελληνικού Υπουργείου Πολιτισμού. Μέχρι σήμερα έχει εντοπιστεί πληθώρα παλαιολιθικών θέσεων, αλλά μόνο είκοσι απ' αυτές έχουν ανασκαφεί συστηματικά¹⁶.

Η παλαιολιθική κατοίκηση εντοπίζεται κυρίως σε σπήλαια και βραχοσκεπές, ενώ έχουν αναγνωριστεί και κάποιες, περιορισμένες, υπαίθριες θέσεις¹⁷. Τούτο οφείλεται κυρίως στις έντονες αυξομειώσεις στη στάθμη των θαλάσσιων και λιμναίων υδάτων εξαιτίας της μεγάλης έντασης των τεκτονικών φαινομένων που παρουσίασε ο ελληνικός χώρος.

12. Πουλιανός, Α.: Το σπήλαιο του Αρχανθρώπου των Πετραλώνων, 1982.

13. Hennig, G. J./Herr, W./Webert, E./Xirotiris, N. I.: Petralona Cave, 1981, 533-536.

14. http://odysseus.culture.gr/h/2/gh251.jsp?obj_id=9904

15. Σπυρόπουλος, Θ.: Σπηλιά Σαρακηνού Κωπαΐδος, 1973, 263-264.

16. Adam, E: Searching for territoriality over a limited territory, 2009, 85-92.

17. Ντάρλας, Α.: Η Παλαιολιθική Αρχαιολογία στην Ελλάδα, 1996, 50-53 και «Ο ελλαδικός χώρος κατά την παλαιολιθική εποχή» (<http://www.ardin.gr/?q=node/1057>)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Το παλαιοπεριβάλλον της Βοιωτίας

Οι βασικές πληροφορίες για το παλαιοπεριβάλλον, και ειδικότερα για το κλίμα, την πανίδα, τη χλωρίδα και τη γεωμορφολογία μιας περιοχής κατά την Εποχή του Λίθου, προέρχονται από τη μελέτη πολιτισμικών κατάλοιπων που εντοπίστηκαν κατά την ανασκαφική έρευνα. Οι πληροφορίες αυτές είναι σημαντικές όχι μόνο λόγω της έλλειψης γραπτών πηγών, αλλά γιατί συνθέτουν ένα υλικό που στηρίζεται σε ασφαλή ερευνητικά συμπεράσματα. Τα αποκαλυφθέντα ευρήματα στη λεκάνη της Κωπαΐδας¹ επιτρέπουν να σχηματιστεί μια πρώτη εικόνα για το παλαιοπεριβάλλον² και τις συνθήκες ζωής των προϊστορικών κατοίκων της Βοιωτίας.

1. Παλαιογεωμορφολογικό περιβάλλον

Το ανάγλυφο του βοιωτικού χώρου με τους ορεινούς όγκους και τις εύφορες πεδινές περιοχές, τη λεκάνη της Κωπαΐδας με την κοιλάδα του Βοιωτικού Κηφισού και ανατολικά το λεκανοπέδιο της Θήβας (Τενέριο πεδίο) με τον Ασωπό ποταμό χαρακτηρίζεται από μια σπάνια φυσική ομορφιά, η οποία έχει αποτυπωθεί με έντονα χρώματα και σε αρχαία συγγράμματα³. Ωστόσο, το τοπίο αυτό που έχουμε μπροστά μας σήμερα άρχισε να διαμορφώνεται σταδιακά στη μακρά περίοδο του Πλειστοκαίνου, όταν καρστικά τεκτονικά βυθίσματα και

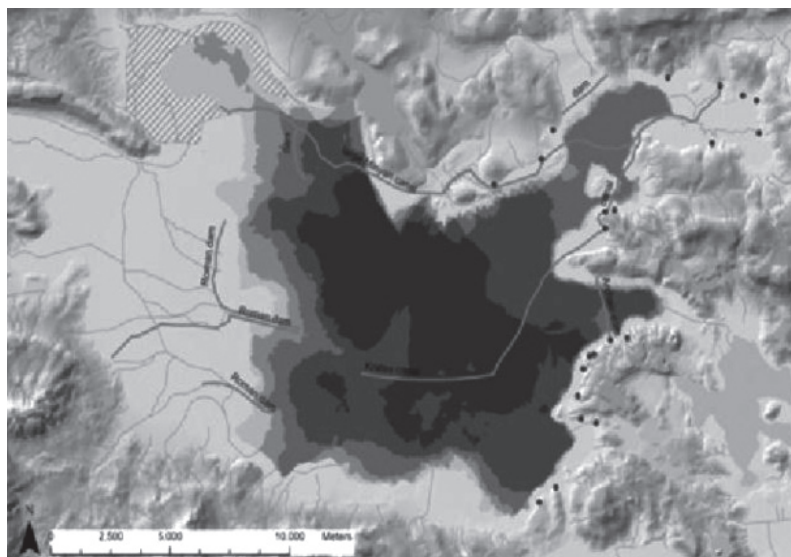
1. Schmid, E.: Die Seidi-Höhle, 1963. Σάμψων Α.: Παλαιοπεριβάλλον και κατοίκηση στην Κωπαΐδα, 2008, 41-58. Rolland, N.: Observations on the Pre-Neolithic human Occupation in the Kopais Basin, 1989, 23-54.

2. Sampson, A.: The Sarakenos Cave and the palæoenvironment in the Copais Basin, Bœotia, Central Greece, 2006, 61-75.

3. Στράβων, Γεωγραφικά 9.

καταρρακτώδη ρεύματα προκάλεσαν κατακερματισμό και παραμορφώσεις στον χερσαίο όγκο δημιουργώντας ένα νέο ανάγλυφο που οριστικοποιήθηκε, τελικά, στις πρώτες φάσεις του Ολόκαινου.

Ο Alfred Phillipson σημειώνει⁴ ότι, κατά την εντατικοποίηση της Παγετώδους περιόδου, η λίμνη της Κωπαΐδας εκτεινόταν από τη Λιβαδειά έως τη Θήβα. Στη συνέχεια, η έκτασή της περιορίστηκε σημαντικά λόγω περαιτέρω εξέλιξης του τεκτονικού βυθίσματος, το οποίο προήλθε από μεταπτώσεις των ασβεστολιθικών πετρωμάτων που κάλυπταν το υπόβαθρο της λίμνης. Με τη διάβρωση από το νερό των ασβεστολιθικών πετρωμάτων στις ανατολικές παρυφές της λίμνης δημιουργήθηκαν, με τη διεργασία της καρστικοποίησης, φυσικά ορύγματα (καταβόθρες) στην ασβεστολιθική μάζα, που διοχέτευαν υπογείως τα νερά σε παρακείμενες λίμνες με χαμηλότερη στάθμη και, στη συνέχεια, στη θάλασσα⁵. Η Κωπαΐδα αποτελεί τη μεγαλύτερη λεκάνη με καταβόθρες στην Ελλάδα.

Εικ. 1: Χάρτης της προϊστορικής Κωπαΐδας με τις αλλαγές στη στάθμη των νερών (σημειώνονται με την ένταση του χρώματος) και με τις καταβόθρες (σημειώνονται με μαύρες τελείες) [Farinetti, 2008, 117].

4. Philippson, A.: Die Griechischen Landschaften, 1951, 309-644.

5. Παπαδοπούλου, Κ.: Γεωμορφολογική μελέτη της περιοχής Κωπαΐδας, 1990.

Η καρστικοποίηση των ασβεστολιθικών πετρωμάτων που επέφερε η διαλυτική δράση του νερού δημιούργησε στο ευρύτερο Κωπαϊδικό Πεδίο, πέρα από τις καταβόθρες, και αρκετούς μεμονωμένους μικρούς ασβεστολιθικούς λοφίσκους σαν νησίδες, όπως ο Γκλας (όπου αργότερα, αρχές του 13ου αι. π.Χ., κτίστηκε η μυκηναϊκή ακρόπολη), ο Βοιωτικός Μεδεδών, το Στροβίκι και τα Ψηλώματα Ορχομενού. Καρστικοποιημένα ανθρακικά πετρώματα, που υπάρχουν στις βραχώδεις εκτάσεις της Κωπαΐδας, εμφανίζονται και κάτω από αποθέσεις στον πυθμένα της λεκάνης⁶.

Εικ. 2: Το βραχώδες ύψωμα Γκλας στο ΒΑ τμήμα της κωπαϊδικής πεδιάδας

Η Μεγάλη Καταβόθρα ή Σπηλιά του Ηρακλή, όπως ονομάζεται, βρίσκεται στο βορειοανατολικό τμήμα της Κωπαΐδας και είναι μια σπηλιοκαταβόθρα⁷ με μικρότερες καταβόθρες στο εσωτερικό της. Η κύρια δίοδος της έχει μήκος 3 χλμ. και μέσω αυτής εκχύνονταν τα νερά στον Ευβοϊκό κόλπο (όρμος Σκροπονέρι) αποτρέποντας, με τον τρόπο αυτό, την καταστροφική υπερχειλίση της λίμνης⁸. Παράλληλα, διατηρούνταν η ισορροπία στο ζωικό και φυτικό βασίλειο και διευκολυνόταν η ανάπτυξη ανθρώπινων κοινοτήτων⁹.

6. Μαριολάκος, Η.: Η σημασία της δημιουργίας «Πάρκου Αρχαιότερης Ευρωπαϊκής Αντιπλημμυρικής Τεχνολογίας στην Κωπαΐδα, 2000, 16-17.

7. Παπαδοπούλου, Κ.: Σημειώσεις Εργαστηρίου Γεωμορφολογίας (Ευρύτερη περιοχή Κωπαΐδας), Αθήνα 2006, 24.

8. Φάππας, Ι.: Αποστραγγιστικά έργα Κωπαΐδας στην Προϊστορία και την Αρχαιότητα, 2012.

9. Knauss, J.: Migrationen nach der griechischen Sintflut 1529 v.Chr. (Beispiele aus

Εικ. 3: Η είσοδος της Μεγάλης Καταβόθρας

Η Ιταλίδα καθηγήτρια Emeri Farinetti¹⁰ σε άρθρο της σχετικά με την υδάτινη συμπεριφορά της λεκάνης της Κωπαΐδας πραγματοποίησε μια εντυπωσιακή ψηφιακή ανασύνθεση της διακύμανσης της λίμνης, βάσει των δεδομένων πληροφοριών από γεωμορφολογικές και παλαιοπεριβαλλοντικές μελέτες που έχουν γίνει στην περιοχή, και εμφανίζει με ανάγλυφο τρόπο τις δραματικές μεταβολές που υπέστη το περιβάλλον της Κωπαΐδας (βλ. Εικ. 1). Εκτιμάται ότι η λίμνη της Κωπαΐδας είχε κατά το τέλος της Πλειστοκαινικής περιόδου μορφολογικά χαρακτηριστικά πόλγης¹¹, ήταν δηλαδή ρηχή και λιμνοτελματικού τύπου σε κλειστό χώρο, ενώ προς το τέλος της Νεολιθικής εποχής (4η χιλιετία π.Χ.) η λίμνη είχε γίνει αρκετά ρηχή, όπως δείχνουν και τα ευρήματα κατοίκησης στην κοίτη του Βοιωτικού Κηφισού ποταμού¹².

Δύο χιλιετίες περίπου αργότερα, το κλίμα στην περιοχή εκτιμάται ότι ήταν πιο υγρό και η στάθμη των νερών στη λεκάνη της Κωπαΐδας είχε ανέλθει σημαντικά. Οι φυσικές καταβόθρες που απομάκρυναν τα νερά της λίμνης, έφραζαν κατά καιρούς πράγμα που, σε συνδυασμό με τις έντονες βροχοπτώσεις που παρέσυραν ιζήματα λά-

Mittelgriechenland), 2002, 77-89.

10. Farinetti, E.: Fluctuating landscapes: the case of the Copais basin in ancient Bceotia, 2008, 117.

11. Παπαδοπούλου-Βρυνιώτη, Κ.: Γεωμορφολογία, μυθολογία και αρχαίος πολιτισμός στην περιοχή της Κωπαΐδας 2002, 55-64.

12. Καρκάνας, Α./Κοντόπουλος, Ν.: Εξέλιξη της κοίτης του Βοιωτικού Κηφισού ποταμού κατά τη διάρκεια του Ανώτερου Ολοκαίνου 2007, 72-82.

σπης, είχε ως αποτέλεσμα να ανεβαίνει η στάθμη των υδάτων. Ο καθηγητής Γεωλογίας Ηλίας Μαριολάκος γράφει ότι προς τα μέσα του 2ου αι. π.Χ. η είσοδος της Μεγάλης Καταβόθρας σφραγίστηκε από κατάρρευση οροφής εξαιτίας σεισμικής δραστηριότητας με αποτέλεσμα την κατάκλυση της κωπαϊδικής λεκάνης¹³.

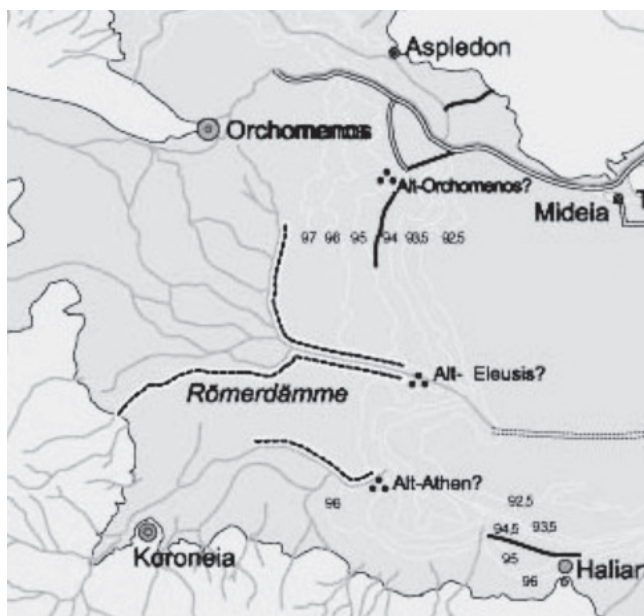
Εικ. 4: Τμήμα από τις βραχώδεις εκτάσεις στην ανατολική λεκάνη της Κωπαΐδας με τις μικρές σπηλαιοκαταβόθρες (φωτ. Κώστα Παπαϊωάννου)

Ως εκ τούτου, ορισμένες οικιστικές εγκαταστάσεις που είχαν δημιουργηθεί σε χαμηλό υψόμετρο και κοντά στη λίμνη αναγκάστηκαν να μετακινηθούν. Ο Jost Knauss αναφέρεται στις μετοικήσεις των οικισμών που κινδύνευαν εξαιτίας της υπερχείλισης των νερών της Κωπαΐδας προς το τέλος της Νεολιθικής περιόδου¹⁴, σημειώνοντας ότι αυτό το πρόβλημα προκάλεσε και τον περιορισμό της ισχύος του Ορχομενού ως αποτέλεσμα των συνεχών και εντατικών προσπάθειών επίλυσής του, αρχικά με μετατόπιση των οικιστικών εγκαταστάσεων βορειοδυτικά στους πρόποδες του όρους Ακόντιον (βλ. Εικ. 5) και,

13. Μαριολάκος, Η.: Η σημασία της δημιουργίας «Πάρκου Αρχαιότερης Ευρωπαϊκής Αντιπλημμυρικής Τεχνολογίας στην Κωπαΐδα, 2000, 21.

14. Knauss, J.: „Migrationen nach der griechischen Sintflut 1529 v. Chr.“, 2002, 77, και του ίδιου: Die Wasserbaukultur der Minyer in der Kopais, 1989, 266 – 2670. Βλ. και Φάππας, Ι: Αποστραγγιστικά έργα Κωπαΐδας στην Προϊστορία και την Αρχαιότητα, 2012.

στη συνέχεια, με αποξηραντικά έργα. Ωστόσο, τα αρχαιολογικά δεδομένα δεν βεβαιώνουν¹⁵ μετακίνηση συγκεκριμένου οικισμού. Προφανώς, πρόκειται για νεολιθικές οικιστικές εγκαταστάσεις στην ευρύτερη περιοχή του Ορχομενού, αν και οι σχετικές πληροφορίες είναι περιορισμένες. Μετεγκαταστάσεις οικισμών ως μέσο αντιμετώπισης του κινδύνου από τις πλημμύρες αναφέρει και ο Στράβων¹⁶.

Εικ. 5: Απόσπασμα χάρτη με τους οικισμούς «Αρχαία Ελευσίς» και «Αρχαία Αθήνα» στο νοτιοδυτικό τμήμα της Κωπαΐδας (Antikes Boiotien, Τμήμα Προϊστορικής Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Μονάχου)¹⁷.

Το πρόβλημα της υπερχείλισης της λίμνης έλυσαν ως γνωστό οι Μινυές με τα σημαντικά αρδευτικά και αποξηραντικά έργα τους, τα οποία θεωρήθηκαν ως τα μεγαλύτερα αρδευτικά έργα της αρχαίας Ευρώπης¹⁸.

Επίσης, κατά τις εργασίες αποξήρανσης της λίμνης από τον μηχανικό Κράτη, την εποχή του Μεγάλου Αλεξάνδρου, αποκαλύφθηκαν¹⁹

15. Από χειρόγραφες σημειώσεις της αρχαιολόγου Εύης Τσώτα.

16. Στράβων: «τὴν μετάληψιν τῶν χωρίων τῶν ἄπωθεν ἢ τῶν ἐν ὕψει», 9.2.17.

17. <http://www.antikesboiotien.uni-muenchen.de/orte/koroneia/koroneia.htm>

18. Knauss, J./ Heinrich, B./ Kalcyk H.: Die Wasserbauten der Myner in der Kopais, 1984.

19. «ἡ ἐκ τῆς λίμνης ἀναφανείσα μετὰ τὸ πρότερον ἐπικλυσθῆναι τῆς Κω-

και οι χαμένοι οικισμοί *Αρχαία Ελευσίς* και *Αρχαία Αθήνα* (βλ. Εικ. 5) που ίσως ήταν κτισμένοι στις εκβολές ποταμών στο νοτιοδυτικό τμήμα της Κωπαΐδας σε μικρές νησίδες, οι οποίες είχαν δημιουργηθεί από τις αποθέσεις της κοίτης των ποταμών και από την αποσάθρωση πετρωμάτων (ιζηματογένεση) στο πέρασμα χιλιάδων ετών και είχαν αρκετά εύφορο έδαφος²⁰.

2. Παλαιοκλιματικά δεδομένα

Η τελευταία Εποχή των Παγετώνων, κατά την οποία εμφανίστηκε και το ανθρώπινο γένος, χαρακτηρίζεται από μεγάλες κλιματικές μεταβολές και εναλλαγές θερμών και ψυχρών περιόδων, με αύξηση δηλαδή των πάγων και ενδιάμεσα στάδια (Μεσοπαγετώδεις περιόδους) με πιο ήπιο κλίμα. Η εναλλαγή αυτή στο πλαίσιο των παλαιοκλιματικών κύκλων επηρέασε, όπως είναι φυσικό, τη χλωρίδα και την πανίδα. Όταν, δηλαδή, επικρατούσαν ήπιες συνθήκες, οι παγετώνες υποχωρούσαν και, λόγω της τήξης των μεγάλων παγετωνικών όγκων, οι κοιλότητες του εδάφους γέμιζαν με νερό και αναπτυσσόταν η χλωρίδα και η πανίδα. Οι ειδικοί αναφέρουν, επίσης, ότι κατά τις παγετώδεις περιόδους οι πάγοι συγκρατούσαν το νερό, με αποτέλεσμα να χαμηλώνει η θαλάσσια στάθμη ως και 100 ή και 120 μέτρα, ενώ κατά τις μεσοπαγετώδεις περιόδους, με την τήξη των πάγων, η στάθμη της θάλασσας επανερχόταν στο κανονικό της ύψος.

Στην περιοχή της κεντρικής Βοιωτίας, στην Κωπαΐδα, το κλίμα κατά την Μεσοπαγετώδη περίοδο (125.000 – 75.000 π.Χ.) ήταν, σύμφω-

---

παΐδος, ὅτε Κράτης αὐτὴν διετάφρευσεν, ἐκλήθη δὲ ἡ πόλις, ὡς τινὲς μὲν φασίν, Ἀθηναί ...» (Απόσπασμα του Στέφανου Βυζάντιου, στο: Bringmann/Steuben/Ameling/Schmidt-Dounas, *Schenkungen hellenistischer Herrscher an griechische Städte und Heiligtümer*, Berlin, 1995, 407).

20. Πausanίας, Βοιωτικά, 2, 24: «Οι Βοιωτοί λένε ότι παλιά και άλλα χωριά ήταν χτισμένα κοντά στη λίμνη, τα οποία ονομάζονταν Αθήνα και Ελευσίνα, και ότι τα εξαφάνισαν οι πλημμύρες της λίμνης σε μια περίοδο κακοκαιρίας». Επίσης, στον Όμηρο (*Ιλιάς*, Β 507) αναφέρονται και δύο άλλες πόλεις που χάθηκαν από την υπερχειλίση της λίμνης, η Αρνη (ίσως Γκλας) και η Μιδέα. Κατά τον Στράβωνα, «οι πόλεις αυτές πιστεύεται ότι είχαν χτιστεί από τον Κέκροπα (βασιλιά των Αθηναίων) κατά τους χρόνους, κατά τους οποίους αυτός κυριαρχούσε μέχρι την Ωγυγία [σημερινή Βοιωτία], αλλά καταστράφηκαν από κάποια προηγούμενη υπερχειλίση της λίμνης. Στην Αλίαρτο, μάλιστα, αναφέρεται ότι υπήρχε μνημείο του Κέκροπα...» (Στράβων 9, 2, 18)

να με σχετικές αναλύσεις²¹, θερμό και υγρό, οι πάγοι έλιωναν και η στάθμη των νερών της Κωπαΐδας ανέβαινε αρκετά μέτρα. Έτσι ερμηνεύεται και η ύπαρξη μεγάλων θηλαστικών ζώων. Αντίθετα, στις Παγετώδεις περιόδους το κλίμα ήταν ψυχρό και ξηρό και η στάθμη της λίμνης έπεφτε αναλόγως.

Στα μεσογειακά διαμερίσματα, οι κλιματικές εναλλαγές μεταξύ ψυχρών και ήπιων φαινομένων ήταν μικρότερης έντασης. Οι συνθήκες αυτές βεβαιώθηκαν και στην κεντρική Ελλάδα και ιδιαίτερα στην Αττική και τη Βοιωτία²². Την εποχή, ωστόσο, της Ωρινάκειας πολιτισμικής φάσης (35.000 έως 25.000 χρόνια), κατά την οποία εντοπίστηκαν και λίθινα εργαλεία στα Σπήλαια Σεϊντί και Σαρακηνού, το κλίμα στην περιοχή της Βοιωτίας ήταν, όπως προαναφέρθηκε, ψυχρό και ξηρό και επικρατούσε βλάστηση στέπας, ενώ ένα μεγάλο τμήμα των ορεινών όγκων ήταν σκεπασμένο με πάγο και η στάθμη των λιμνών (Κωπαΐδα, Υλίκη) χαμηλή. Στη συνέχεια, με την έναρξη του Ολόκαινου, πριν δηλαδή από 10.000 χρόνια, όταν ακόμα στην κεντρική Ευρώπη επικρατούσαν ακραίες καιρικές συνθήκες, το κλίμα στην κεντρική Ελλάδα έγινε πιο θερμό και υγρό²³, ενώ η στέπα μετατράπηκε σε δάσος και η στάθμη της λίμνης ανήλθε με την τήξη των πάγων.

Χρονολογικός πίνακας με τις κλιματικές διακυμάνσεις στην Κωπαΐδα	
Περίοδοι	Κλίμα
Μεσοπαγετώδης περίοδος (125.000 – 75.000 π.Χ.)	• θερμό και υγρό
Παγετώδης περίοδος (75.000 – 10.000 π.Χ.)	• ψυχρό και ξηρό
Έναρξη του Ολόκαινου	• Θερμό και υγρό με διακυμάνσεις
(10.000 - 9.000 π.Χ.) (9.000 - 6.000π.Χ.) (6.000 - 5.000 π.Χ.) (5.000 - 3.000 π.Χ.)	• Θερμό και υγρό • Αύξηση της υγρασίας • Μείωση της υγρασίας • Θερμό και ξηρό

Πηγή: Theodoropoulou, K., 2008, 461

21. Theodoropoulou, K.: Lake Kopais, 2008, 451- 463.

22. Mettos, A./Ioakim, Ch./Rondoyanni, Th.: Palaeoclimatic and palaeogeographic evolution of Attica-Beotia, 2000, 187-196.

23. Σάμψων, Α/Ιωακείμ, Χ.: Παλαιοπεριβάλλον, 2000. Bintliff, J. L.: Natural environment and human settlement in prehistoric Greece, 1977.

Η Elisabeth Schmid, αναφερόμενη στην ανασκαφική της έρευνα στο Σεϊντί, γράφει ότι «κατά τη διάρκεια των θερμότερων μεσοδιαστημάτων της τελευταίας παγετώδους περιόδου που ήταν πλούσια σε βροχοπτώσεις, αλλά και κατά τις θερινές περιόδους με το λιώσιμο των πάγων, τα ρυάκια και τα ποτάμια, ιδιαίτερα ο Κηφισός, διοχέτευαν αρκετό νερό στη λίμνη, με αποτέλεσμα να διατηρείται υψηλή η στάθμη της»²⁴.

Ακόμα πιο ήπιο έγινε το κλίμα στην κεντρική Ελλάδα κατά το πρώτο στάδιο της Νεολιθικής περιόδου, όταν η μέση θερμοκρασία, όπως προσδιορίζεται από σχετικές έρευνες,²⁵ ήταν 2-3 βαθμούς υψηλότερη απ' ό,τι σήμερα. Αυτό, σε συνδυασμό με τη σταδιακή αύξηση του πληθυσμού και με τη βελτίωση της χλωρίδας και της πανίδας, οδήγησε τον άνθρωπο να αλλάξει τρόπο ζωής και συνήθειες, να εγκαταλείψει τα σπήλαια και να εγκατασταθεί μόνιμα σε υπαίθριους οικισμούς. Κατά την περίοδο αυτή εκτιμάται ότι η περιοχή γύρω από τη λίμνη είχε αρκετή βλάστηση και προσέλκυε φυτοφάγα και σαρκοφάγα ζώα. Ιδιαίτερα η κοιλάδα του Κηφισού, λόγω του πλούσιου υδροφόρου ορίζοντα με τη συνεχή και σταθερή παροχή νερού, πρόσφερε ευνοϊκές συνθήκες για μόνιμη εγκατάσταση.

3. Η προϊστορική χλωρίδα

Οι πρώτες βασικές πληροφορίες για την προϊστορική χλωρίδα στη λεκάνη της Κωπαΐδας οφείλονται στην Elisabeth Schmid, η οποία μελέτησε τα ιζήματα από τα στρώματα των επιχώσεων του Σεϊντί²⁶ και διαπίστωσε συνεχείς μεταβολές στη χλωρίδα που οφείλονταν στην αλλαγή της στάθμης των νερών της λίμνης από την τήξη των πάγων κατά τη μετάβαση από τις ψυχρές στις θερμές περιόδους. Οι αλούβιες αποθέσεις, γράφει η Schmid, εξαιτίας της ροής των υδάτων στο λιμναίο και ποτάμιο περιβάλλον δημιούργησαν ένα εύφορο έδαφος που οδήγησε στην πλούσια αυτοφυή χλωρίδα.

Επίσης, ο Αδαμάντιος Σάμψων με τις «παλυνολογικές αναλύσεις» (μελέτη της γύρης) που πραγματοποίησε σε ιζήματα του Σπη-

24. Βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ II.

25. Hupfer, P.: Das Klimasystem der Erde, Berlin 1991, 253.

26. Βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ II.

λαίου Σαρακηνού πληροφορεί για συγκεκριμένα είδη χλωρίδας. Κατά την Ανώτερη Παλαιολιθική εποχή η βλάστηση στην περιοχή της Κωπαΐδας, αναφέρει²⁷, ήταν στεπώδης και αραιή. Αργότερα, με το πέρασμα από το Πλειστόκαινο στο Ολόκαινο και την άνοδο της θερμοκρασίας, η στέπα μετασχηματίστηκε σταδιακά σε δασώδη στέπα, όπου επικρατούσαν αραιά δάση με πεύκα και βαλανιδιές που εναλλάσσονταν με εκτάσεις χαμηλής βλάστησης. Οι εκτάσεις αυτές εξελίχθηκαν σε ανοιχτό δασώδες περιβάλλον, κυρίως με φυλλοβόλα δένδρα (δρυς, πεύκη, έλατο, σημύδα). Οι πρόποδες των βουνών στην ευρύτερη λεκάνη της Κωπαΐδας και οι πεδινές περιοχές σκεπάζονταν από πυκνούς και ψηλούς θάμνους. Οι έρευνες έδειξαν ότι τα περισσότερα είδη της σύγχρονης με τον άνθρωπο πανίδας και χλωρίδας εμφανίστηκαν στις αρχές του Ολοκαίνου, πριν από 10.000 χρόνια περίπου.

Στις παρατηρήσεις του για την προ-νεολιθική χλωρίδα στη λεκάνη της Κωπαΐδας, ο Nicolas Rolland, βασιζόμενος σε παλαιοντολογικές έρευνες, αναφέρεται²⁸ σε είδη βλάστησης στην ευρύτερη περιοχή και υπογραμμίζει ότι στον πυθμένα της λίμνης, με χαμηλή στάθμη υδάτων, είχε αναπτυχθεί υδρόβια βλάστηση από ιτιές, λεύκες και καλαμιές, ενώ η περιοχή ήταν πλούσια σε θηράματα. Επίσης, η αρχαιολόγος Ανάγια Σαρπάκη²⁹ σημειώνει ότι η μελέτη βιο-αρχαιολογικού υλικού από τις νεολιθικές επιχώσεις στην Τούμπα Μπαλωμένου (Χαιρώνεια) πρόσφερε πληροφορίες για αρχαιοβότανα και εξημερωμένα είδη σιτηρών (μονόκοκκο και δίκοκκο σιτάρι) που καλλιεργούνταν στην περιοχή (Μέση Νεολιθική). Σε στρώματα, μάλιστα, της Αρχαιότερης Νεολιθικής έχουν εντοπιστεί κατάλοιπα άγριων μορφολογικά φυτικών ειδών. Αλλά και απανθρακωμένοι σπόροι που εντοπίστηκαν σε νεολιθικά στρώματα της Ελάτειας βεβαιώνουν συστηματική καλλιέργεια δημητριακών (μονόκοκκο και δίκοκκο σιτάρι, κριθάρι), όπως και εκτροφή οικόσιτων ζώων (αιγοπρόβατα, βοοειδή, χοίροι)³⁰, στοιχεία που διαμόρφωναν τη γεωκτηνοτροφική οικονομία της Νεολιθικής εποχής.

Εκτός αυτού, και στα πρώιμα νεολιθικά στρώματα του Σεϊντί βρέ-

27. Σάμφων, Α./Ιωακείμ, Χ.: Το Σπήλαιο Σαρακηνού, 2000, 68-71.

28. Rolland, N.: Observations, in Boeotia Antiqua, 1989, 28.

29. Sarpaki, A.: Toumba Balomenou, Chæronia, 1995, 110-128.

30. Weinberg, S. S.: "Excavations at Prehistoric Elateia, 1959," 1962, 158-209.

θηκαν, όπως σημειώνει ο R. Stampfuss, απανθρακωμένοι σπόροι σιτηρών. Αναλόγως, ο Αδ. Σάμφων βεβαιώνει ότι στα ύστερα νεολιθικά στρώματα του Σαρακηνού αποκαλύφθηκαν ποσότητες απανθρακωμένων σπόρων του άγριου μονόκοκκου σιταριού, του δίκοκκου σιταριού, καθώς και του ντυμένου κριθαριού, που μαρτυρούν καλλιέργειες δημητριακών στον χώρο της Κωπαΐδας στις πρώτες ακόμα νεολιθικές περιόδους³¹. Το μονόκοκκο σιτάρι χρησιμοποιήθηκε σε νεολιθικούς οικισμούς ήδη από την 6ο π.Χ. χιλιετία και είναι ένα χειμερινό και αρκετά ανθεκτικό σιτηρό. Στα νεολιθικά στρώματα του Σπήλαιου Σαρακηνού εντοπίστηκαν και κατάλοιπα από φρούτα, ιδιαίτερα σπόροι από σύκα και άγρια φιστίκια.

Ο αρχαιολόγος John Bintliff, γνωστός για τις μελέτες του σχετικά με τη Βοιωτία, υποστηρίζει³² ότι η λεκάνη της Κωπαΐδας με τον Ελικώνα ήταν προϊστορικά από τις ελάχιστες περιοχές της Ελλάδας με τόσο ιδιαίτερη χλωρίδα και πανίδα. Αυτή η εξέλιξη της προϊστορικής χλωρίδας διαμόρφωσε ένα ευνοϊκό περιβάλλον για τη βιωσιμότητα του τοπικού πληθυσμού και, γενικότερα, για την πολιτισμική εξέλιξη της πρώτης νεολιθικής κοινωνίας.

Ορισμένες χιλιετίες αργότερα, αρχαίοι συγγραφείς περιγράφουν την πλούσια πανίδα και χλωρίδα της περιοχής και απεικονίζουν με παραστατικότητα το προϊστορικό παρελθόν. Ο Πausανίας γράφει ότι «*απ' όλα τα βουνά της Ελλάδας ο Ελικώνας έχει την καλύτερη γη και είναι γεμάτος από ήμερα δένδρα. Οι θάμνοι της κουμαριάς, μάλιστα, κάνουν, σε σύγκριση με τους θάμνους όλων των άλλων περιοχών, τον πιο ευχάριστο καρπό για τις γίδες*»³³ και ο Στράβων σημειώνει ότι στις ελώδεις περιοχές της Κωπαΐδας και δυτικά του λόφου, όπου ήταν κτισμένη η αρχαία Αλίαρτος, φύτρωνε ο «*αυλητικός κάλαμος*», ένας είδος αγριοκάλαμου, από τον οποίο οι Αλιάρτιοι κατασκεύαζαν αυλούς, τους οποίους διακινούσαν στις ελληνικές πόλεις και εκτός Βοιωτίας. Η περιοχή ήταν γνωστή για την καλή παραγωγή σιτηρών³⁴, καθώς και για τα «*σχοίνα*», με τα οποία φτιάχνονταν τα ονομαστά «*αλιάρτια σχοινιά*». Κατά τον Πλούταρ-

31. Σάμφων, Α./Μεγαλούδη, Φ.: Το Σπήλαιο Σαρακηνού στη Βοιωτία, 2006, 593-606.

32. Bintliff, J. L., Natural environment and human settlement in prehistoric Greece, 1977.

33. Πausανίας, Βοιωτικά, 28.1. Στράβων, Γεωγραφικά 9, 2, 18.

34. Fossey, J. M: Topography and Population of Ancient Boiotia, 1988, 320.

χο, οι Αλιάρτιοι εξήγαγαν ακόντια και βέλη, τα οποία κατασκεύαζαν από το γερό και ευθύ ξύλο του φυτού *στύραξ* (*Styrax officinalis*, κοινώς, *στουράκι*), μεγάλου θάμνου που φύτρωνε σε αφθονία σε πλαγιά του Ελικώνα³⁵.

4. Η προϊστορική πανίδα

Το αρχαιολογικό υλικό για τα παλαιολιθικά ζώα που έζησαν στην περιοχή της Βοιωτίας αναγνωρίστηκε χάρη στις ανασκαφικές έρευνες. Η Elisabeth Schmid σημειώνει ότι από την αξιολόγηση³⁶ των απολιθωμένων οστών ζώων που αποκαλύφθηκαν στα παλαιολιθικά στρώματα του Σεϊντί προσδιορίστηκαν μεγάλα θηλαστικά ζώα, όπως ιπποειδή, βοοειδή, ελαφοειδή, καθώς και μικρότερα κερασφόρα ζώα (αγριοκάτσικο) που ζούσαν στην περιοχή κατά το τέλος της Πλειστοκαινικής περιόδου και αποτελούσαν την κύρια τροφή των ενοίκων του Σεϊντί. Δύο από αυτά, μάλιστα, το αγριοκάτσικο και το άγριο άλογο (ο πλειστοκαινικός ημίονος) αναφέρονται για πρώτη φορά στον κατάλογο της ελληνικής παλαιολιθικής πανίδας. Τα ζώα αυτά εμφανίζονται και στον ευρύτερο μεσογειακό χώρο, γεγονός που βεβαιώνει την ελληνική συμμετοχή στην ευρωπαϊκή παλαιολιθική εξέλιξη.

35. Συγκεκριμένα, το φυτό *στύραξ* εφύετο κυρίως στον δρόμο προς την κρήνη *Κισσούσα* (Πλούταρχος, *Λύσανδρος*, 28, 7) και ήταν πολύτιμο και στην ιατρική. Ο πατέρας της φαρμακευτικής Διοσκουρίδης στο έργο του «*Περί ὕλης ἰατρικῆς*» αναφέρει ότι το *στουράκι* είναι ένα φυτό με χνουδωτά φύλλα σαν της *κυδωνιάς* (Διοσκουρίδης, *Περί ὕλης ἰατρικῆς* 20, 32-33: «*στύραξ δάκρυόν ἐστὶ δένδρου τινος ὁμοίου κυδωνιᾶς*») και άνθη με φαρμακευτικές ιδιότητες. Η αρωματική ρητίνη του χρησιμοποιούνταν στην αρχαιότητα ως αντισηπτικό και ως θεραπευτικό σε αναπνευστικές παθήσεις, βήχα, άσθμα και βρογχίτιδα. Κατά την παράδοση, το *στουράκι* μεταφέρθηκε από τους Φοίνικες στην Ελλάδα. Από την Κρήτη το έφερε στην Αλίαρτο ο μυθικός ήρωας Ραδάμανθυς. Κατά τον Ηρόδοτο, ο *στύραξ* ευδοκίμούσε και σε περιοχές εκτός Ελλάδας, κυρίως στον αραβικό κόσμο με διάφορες ποικιλίες. Μια από αυτές χρησιμοποιούνταν ως θυμίαμα (Γ', 107): «*Οἱ Ἀραβες ... μαζεύουσι τὸ λιβανωτὸ ἀπὸ τοῦ καπνοῦ τοῦ στύρακος, τὴν ὁποία οἱ Φοίνικες ἔφεραν ἐν τῇ Ἑλλάδι*».

36. Συγκεκριμένα αναφέρει ότι από τα υπολείμματα αυτά συνέλεξε 282 θραύσματα οστών ζώων, από τα οποία ξεχώρισε 66 που ανήκαν σε μεγάλα θηλαστικά ζώα και τα μετέφερε στο Πανεπιστήμιο Basel για περαιτέρω μελέτη (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ II του βιβλίου αυτού).

Πλειστοκαινικά ζώα
στη λεκάνη της Κωπαΐδας

- κόκκινο ελάφι (*Cervus elaphus* L.)
- είδος αίγαγρου, αγριοκάτσικο (*Capra ibex* L.)
- άγριο άλογο (ημίονος - *Equus hydruntinus* Regalia)
- είδος βοδιού, χωρίς άλλα στοιχεία (*Bos spec*)
- μικρά κερασφόρα ζώα (*Bovide*)

Πίνακας κατά E. Schmid (βλ. Παράρτημα II)

Οστά από μεγάλα θηλαστικά (ιπποειδή, ελαφοειδή και αιγοειδή) βρέθηκαν και στο Σπήλαιο Σαρακηνού, όπως αναφέρει ο Αδ. Σάμψων, που χρονολογούνται στην Ωρινάκια πολιτισμική φάση, καθώς και διατροφικά κατάλοιπα από θηράματα, αλιεύματα και οστρακοειδή των επόμενων πολιτισμικών φάσεων³⁷. Το κόκκινο ελάφι της Κωπαΐδας είχε υπερβολικά μεγάλα κέρατα και αποτελούσε, προφανώς, την πιο εκλεκτή τροφή των ενοίκων του.

Εικ. 6: (Αριστερά) Κέρατο προϊστορικού ελαφιού που αποκαλύφθηκε στις επιχώσεις του Σπηλαίου Σαρακηνού (Σάμψων, 2011). (Δεξιά) Εγχάρακτη απεικόνιση ελαφιού σε μαρμάρινη κυλινδρική βάση στον αρχαιολογικό χώρο του Μινύα (Ορχομενός)

Αναμφίβολα, οι κυνηγοί-τροφοσυλλέκτες της κωπαϊδικής λεκάνης είχαν αναπτύξει εκπληκτικές κυνηγετικές ικανότητες με ταχύτητα επίθεσης και ομαδική δράση, προκειμένου να εγλωβίζουν αυτά τα ζώα στους βαλτότοπους γύρω από τη λίμνη. Οι εναλλαγές του κλί-

37. Βλ. Σάμψων, Α.: Η Βοιωτία στην Παλαιολιθική περίοδο, 2011, ΥΠΠΟ, http://odysseus.culture.gr/h/2/gh251.jsp?obj_id=1621

ματος, όμως, έγιναν αιτία να εξαφανιστούν κατά τη Νεολιθική εποχή πολλά από τα μεγάλα ζώα, ενώ σε άλλα διαφοροποιήθηκαν μορφολογικά χαρακτηριστικά τους (μεταβλήθηκε, π.χ., το μέγεθός τους).

Η Κωπαΐδα πρόσφερε, επίσης, στους κυνηγούς-τροφοσυλλέκτες κοχύλια, οστρακοειδή και άλλα αλιεύματα. Σε μελέτη του Εργαστηρίου Ιζηματολογίας του Πανεπιστημίου Πατρών για την προϊστορική κοίτη του Βοιωτικού Κηφισού αναφέρεται ότι το κοχύλι *Union Pictorum*, παρότι σπάνιο στις μεσογειακές χώρες, αποτέλεσε βασικό είδος διατροφής στην περιοχή ήδη από την προ-νεολιθική εποχή³⁸. Στα παλαιολιθικά στρώματα του Σεϊντί αναγνωρίστηκαν και υπολείμματα οστράκων, κατάλοιπα διατροφής των ενοίκων του³⁹.

Εικ. 7: Το κοχύλι *Union Pictorum* της Κωπαΐδας (Καρκάνας/Κοντόπουλος, 2007, 74)

Αντίθετα, ψάρια δεν αναφέρονται στα αποτελέσματα των ανασκαφικών ερευνών, προφανώς λόγω της αλλοίωσης των εύθραυστων σκελετικών υπολειμμάτων. Από αρχαίους συγγραφείς γνωρίζουμε, όμως, ότι η Κωπαΐδα ήταν γνωστή και για τα νόστιμα χέλια, τους «υπερμεγέθεις κωπαΐδες εγχέλεις»⁴⁰ που έφθαναν στην αγορά της Αθήνας.

38. Καρκάνας, Α./Κοντόπουλος, Ν.: Εξέλιξη της κοίτης του Βοιωτικού Κηφισού ποταμού κατά τη διάρκεια του Ανώτερου Ολοκαίνου και ανθρωπογενείς διεργασίες, 2007, 74.

39. Schmid E., βλ. Παράρτημα II.

40. Αριστοφάνης, *Αχαρνείς*, στ. 880.

5. Το πλειστοκαινικό άλογο της Κωπαΐδας και η εξημέρωσή του

Το άγριο άλογο στην περιοχή της Κωπαΐδας, που η Schmid στη μελέτη της απολιθωμένης πανίδας στο Σεϊντί ονομάζει «πλειστοκαινικό ημίονο» (*Equus hydruntinus Regalia*) και ο Σάμφων στο Σαρακηνού αναφέρει ως ιπποειδές, ήταν αρκετά ταχύ και θύμιζε μάλλον το άλογο των προϊστορικών βραχογραφιών από το Σπήλαιο Lascaux της Γαλλίας: έφερε ραβδώσεις στα πόδια και μαύρη γραμμή στη ράχη με πλούσια μακριά χαίτη⁴¹. Αλλά και σε άλλα σπήλαια γειτονικών περιοχών της Θεσσαλίας (Θεόπετρας) και της Πελοποννήσου (Φράχθι), ανασκαφικές έρευνες έφεραν στο φως απολιθωμένα οστά θηλαστικών ζώων της Πλειστοκαινικής περιόδου, μεταξύ των οποίων και του άγριου αλόγου. Καμιά, όμως, περιοχή δεν είχε τόσο κατάλληλες συνθήκες για τη διαβίωση των άγριων αλόγων όσο η Κωπαϊδική λεκάνη με την κοιλάδα του Βοιωτικού Κηφισού: χαμηλή βλάστηση με μεγάλους θάμνους, άφθονα παραποτάμια και λιμναία νερά, πλούσιες πηγές στις πλαγιές του Ελικώνα και ήπιο κλίμα. Επίσης, στη θέση Πικέρμι Αττικής, έχουν βρεθεί παλαιοντολογικά κατάλοιπα μεγάλων θηλαστικών σε πολύ μεγάλο αριθμό μεταξύ των οποίων άγρια άλογα (ιππάρια), πρόγονοι του σημερινού ίππου, που ζούσαν σε μεγάλες αγέλες και είχαν το μέγεθος της σημερινής ζέβρας⁴².

Τα άγρια άλογα κατά την Πλειστοκαινική εποχή κάλυπταν αρχικά τις διατροφικές ανάγκες των κυνηγών-τροφοσυλλεκτών, στη συνέχεια, όμως έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην εξέλιξη της νεολιθικής κοινωνίας. Οι αρχαιολόγοι εκτιμούν⁴³ ότι τα άλογα εξημερώθηκαν για πρώτη φορά στις πεδιάδες του Καζακστάν πριν από 5.000 χρόνια περίπου και αποτελούσαν μεταφορικό μέσο για αρκετές χιλιετίες, διευκολύνοντας τις ομαδικές μετακινήσεις και τη μεταφορά προϊόντων. Παράλληλα, ήταν και μέσο προβολής ισχύος και χρησιμοποιήθηκε σε πολεμικές δραστηριότητες μόνο του ή σε άρματα (από τις αρχές της 4ης χιλιετίας περίπου που θεωρείται ότι αναπτύχθηκε η σχετική τεχνολογία).

Στη Βοιωτία, η εξημέρωση του αλόγου συνδέθηκε γρήγορα με οικονομικές δραστηριότητες και με το εμπόριο. Οι Μινύες, για παρά-

41. <http://www.lascaux.culture.fr/?lng=en#/fr/00.xml>

42. <http://www.erikeia.gr/history/paleontological>

43. Haarmann, H. Die Indœuropäer, 2010, 25.

δειγμα, που φέρονται να αποξήραναν την Κωπαΐδα, χρησιμοποίησαν άλογα για τη μεταφορά λίθινων όγκων για την κατασκευή φραγμάτων.

Εικ. 8: Άλογο-ειδώλιο από τερακότα. Οι πρώτες μορφές εμπορίου στη Νεολιθική εποχή (Fimmen, 1921, 114)

Στον προϊστορικό πολιτισμό της Βοιωτίας εντοπίζονται αρκετά στοιχεία και σύμβολα που συνδέονται με το άλογο. Από τις πρώτες γραπτές πηγές ενημερωνόμαστε ότι στην περιοχή της Κωπαΐδας εκτρέφονταν τα καλύτερα άλογα, που ήταν δυνατά και γρήγορα και χρησιμοποιούνταν τόσο στις πολεμικές δραστηριότητες όσο και σε εορταστικές εκδηλώσεις. Στον Ομηρικό Ύμνο στον Απόλλωνα γίνεται αναφορά στα Ογχήστια και περιγράφονται αματοδρομίες που γίνονταν στις «ογχήστιες ακρολιμνίες» προς τιμή του «κοσμοσεΐστη Ποσειδώνα που κατοικεί στην Ογχηστό». Επίσης, ο Πίνδαρος υμνεί τους αγώνες αυτούς, οι οποίοι συνοδεύονταν από τις «πασίγνωστες νίκες των γοργοπόδαρων αλόγων»⁴⁴.

Εικ. 9: Μυκηναίος ηνίοχος με πολεμιστή σε άρμα, παράσταση αγγείου, β' μισό 2ης χιλιετίας π.Χ. (Haarmann, 2010, 31)

44. Ομηρικός Ύμνος στον Απόλλωνα, στ. 225-238. Πίνδαρος, Ύθμια IV 21, I 33 και απόσπασμα 84, στ. 33-36. Βαρβαρούσης, Π.: Η αρχαία Αλίατρος, 2010, Κεφ. 3, και του ιδίου, «Ογχήστια», στο: <http://www.scoop.it/t/bceotian-culture/p/313425191/>.

Το άλογο υπερείχε όλων των άλλων ζώων που εξημέρωσε ο άνθρωπος και μυθοποιήθηκε αρκετά νωρίς λόγω της πολύτιμης πρακτικής προσφοράς του. Η μυθολογία παρέχει, πράγματι, ορισμένες πληροφορίες για τη ζωή και τον πολιτισμό των προϊστορικών κοινωνιών που αξιοποιήθηκαν τόσο από αρχαίους συγγραφείς, όσο και στη σύγχρονη εποχή από προϊστορικούς αρχαιολόγους.

Στους βοιωτικούς μύθους αναφέρεται το φτερωτό άλογο Πήγασος, που κατά τον Ησίοδο⁴⁵ ήταν γέννημα του Ογχήστιου Ποσειδώνα και της γοργόνας Μέδουσας και συνδέθηκε με τις Μούσες του Ελικώνα. Επίσης, σύμφωνα με τα Κύκλια έπη, ο Ποσειδώνας ερωτεύθηκε την Ερινύα-Τιλφούσα, μεταμορφώθηκε σε ίππο και πήγε μαζί της στη Βοιωτία, στην πηγή Τιλφούσα της Αλιάρτου. Από την ένωσή τους γεννήθηκε ίππος που λόγω της ανδρείας του ονομάστηκε Αρίων. Το άλογο αυτό έλαβε από τον Ποσειδώνα ως δώρο ο βασιλιάς της Αλιάρτου Κοπρέυς, αλλά το πρόσφερε ως δώρο φιλοξενίας στον Ηρακλή, όταν αυτός τον επισκέφθηκε⁴⁶. Με αυτό ο Ηρακλής νίκησε σε ιπποδρομία τον Κύκνο, γιο του Άρη, στο ιερό του Παγασαίου Απόλλωνα, το οποίο βρίσκεται προς την Τραχίνα. Αμέσως μετά, ο Ηρακλής δώρισε τον Αρίωνα στον Άδραστο. Ο ίππος τον βοήθησε να βγει ζωντανός από το Θηβαϊκό Πόλεμο⁴⁷.

Σε άλλο σημείο της θηβαϊκής μυθολογίας αναφέρεται ότι, στη διαμάχη Θήβας-Ορχομενού, ο Ηρακλής νίκησε το «τρομερότερο όπλο των Μινύων, το Ιππικό»⁴⁸. Από την ενέργειά του αυτή του αποδόθηκε το όνομα «ιπποδέτης». Η Αρχαιολογική Υπηρεσία εκτιμά ότι το θηβαϊκό ιερό του Ιπποδέτη Ηρακλή βρίσκεται στον λόφο Στενή, ανάμεσα στην Ογχηστό και τον Μεδεώνα, όπου αποκαλύφθηκαν λείψανα ναού του Ηρακλή.

45. *Θεογονία* 276-282.

46. «Ποσειδῶν μὲν αὐτόν Κοπρεῖ τῷ Ἄλιαρτίῳ δίδωσιν, ὁ δὲ Κοπρεὺς Ἡρακλεῖ» (Σχόλια στο Ψ' 347 της *Ιλιάδας*).

47. Σχόλια στο Ψ' 346 και 347 της *Ιλιάδας*. Την ίδια εκδοχή αναφέρει και ο Ευστάθιος στα σχόλιά του στην *Ιλιάδα* (σελ. 1304, 58). Κατά τον Απολλόδωρο (*Βιβλιοθήκη* 3,6,8), ο Αρίων γεννήθηκε από τον Ποσειδώνα και τη Δήμητρα που πήρε τη μορφή της Ερινύας.

48. <http://viotikoskosmos.wikidot.com/orchmenos-thiva>

Εικ. 10: Υστερογεωμετρικός κρατήρας με παράσταση αλόγου (Καμηλόβρουση Παραλίμνης, ανασκαφή Θ. Σπυρόπουλου, Μουσείο Θήβας, 2876)

Εικ. 11: Υστερογεωμετρική πυξίδα (Καμηλόβρουση Παραλίμνης, ανασκαφή Θ. Σπυρόπουλου, Μουσείο Θήβας, 2878)

Εικ. 12: Λάρνακα Τανάγρας, τέλη ΥΕ ΙΙΒ - τέλη ΥΕ ΙΙΓ. Οι μορφές έχουν σχεδιαστεί σε σκιαγραφία, με κόκκινο και μάλυρο χρώμα. Οι δύο πλευρές χωρίζονται σε δύο ζώνες: η επάνω ζώνη έχει πομπή γυναικών στη γνωστή στάση των θρηνωδών με τα χέρια επάνω στο κεφάλι. Στην κάτω ζώνη εικονίζονται δύο άρματα αντιμέτωπα και στη μέση δύο ανδρικές μορφές σε μονομαχία. Δύο τετράποδα γεμίζουν το κενό χώρο (Μουσείο Θήβας, 36978, περιγραφή Εύη Τσώτα)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η βραχοσκεπή Σειντί

1. Πλειστοκαινική βεράντα

Το Σειντί¹ βρίσκεται σε ομαλή βραχώδη απόληξη λοφίσκου του Ελικώνα, τρία χιλιόμετρα ανατολικά της Αλιάρτου και δίπλα στην εθνική οδό Θήβας-Λιβαδειάς.

Εικ. 1: Το Σειντί σήμερα στις παρυφές της Κωπαΐδας

---

1. Η ονομασία του προέρχεται από το όνομα βοσκού, ο οποίος διατηρούσε στον χώρο αυτό στάνη προβάτων, όπως διαφαίνεται από τη μάντρα στην είσοδο του σπηλαιού που δεν υπάρχει πλέον (βλ. φωτ. Stampfuss στο ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι).

Η είσοδος του προβάλλει εντυπωσιακά σε μικρό υψόμετρο από το επίπεδο της άλλοτε λίμνης, με εξαιρετική θέα προς την πεδιάδα της Κωπαΐδας που θυμίζει κατά τον Jean Nicod «φυσική βεράντα καταλύματος» παλαιολιθικής εποχής². Οι ακτίνες του ήλιου φωτίζουν και θερμαίνουν τον χώρο κατά τη διάρκεια της ημέρας λόγω του ανατολικομεσημβρινού του προσανατολισμού. Η περιοχή μπροστά από την είσοδο αποτελούσε τον ζωτικό χώρο των κυνηγών-τροφοσυλλεκτών, δηλαδή χώρο επεξεργασίας και κατανάλωσης της τροφής, κατασκευής των λίθινων και οστέινων εργαλείων και ανάπαυλας.

Ο Charles Picard χαρακτηρίζει τη θέση Σεϊντί ως «ιδανικό τόπο κατοίκησης κυνηγών-τροφοσυλλεκτών κατά το Πλειστόκαινο», γιατί αποτελούσε πέρασμα των άγριων ζώων από το στενό μεταξύ της λίμνης Κωπαΐδας και του Ελικώνα³. Η πλειστοκαινική αυτή βεράντα φιλοξένησε επανειλημμένα, καθ' όλη τη διάρκεια της Λίθινης εποχής, μικρές ομάδες κυνηγών-τροφοσυλλεκτών κατά τη διαφαινόμενη μετακίνησή τους στο στενό πέρασμα από τις δυτικές παρυφές της Κωπαΐδας προς τις ανατολικές και αντιστρόφως.

Το Σεϊντί αναφέρεται στη διεθνή βιβλιογραφία ως σπήλαιο, αλλά στην πραγματικότητα είναι μια βραχοσκεπή (abri) με μικρό βάθος λόγω διάβρωσης μεγάλου μέρους της βραχώδους εισόδου του. Το ασβεστολιθικό του πέτρωμα, αλλοιωμένο στο πέρασμα των χιλιετιών από τα νερά της βροχής και του χιονιού, χαρακτηρίζεται από ξεχωριστή φυσική ομορφιά, ενώ ο βραχώδης θόλος του με τις έγχρωμες αλλοιώσεις στο πέτρωμά του προσφέρει μια εντυπωσιακή εικόνα στον επισκέπτη. Εκτιμάται ότι κατά την Παλαιολιθική εποχή ο εσωτερικός χώρος της βραχοσκεπής ήταν αρκετά μεγαλύτερος, λόγω της καρστικοποίησης του εξωτερικού της πετρώματος. Στα πλαϊνά της εισόδου της, σήμερα, είναι ορατά τμήματα πεσμένων ογκόλιθων.

2. Πρωτογενής παλαιολιθική γνώση

Οι ανασκαφές που πραγματοποιήθηκαν στο Σεϊντί στα μέσα περίπου του περασμένου αιώνα αποτελούν τις πρώτες μεθοδικές και συστηματικές έρευνες στον ελληνικό χώρο που απέδωσαν πιστοποιημένα

2. Nicod, J.: Problèmes de morphologie Karstique en Grèce, 1963, 15.

3. Picard, Ch.: Diverses découvertes en Grèce, *Comptes-rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 93e année, N. 1, 1949. pp. 3-4.

παλαιολιθικά κατάλοιπα και πλειστοκαινική πανίδα μεγάλων θηλαστικών. Στα κατώτερα στρώματα της βραχοσκεπής αναγνωρίστηκαν λιθοτεχνίες από πυριτόλιθο, ίχνη φωτιάς, θραυσμένα οστά και δόντια μεγάλων θηλαστικών, υπολείμματα οστράκων και άλλα κατάλοιπα διατροφής των ενοίκων του, ορισμένα από τα οποία χρονολογούνται στην Ωρινάκια πολιτισμική φάση, περίπου 30.000 χρόνια πριν από σήμερα.

Η στρωματογραφική ακολουθία στο Σεϊντί άλλαξε ουσιαστικά και τον προϊστορικό χάρτη της Ελλάδας, ο οποίος μέχρι τότε εμφανιζόταν χωρίς καμιά αποτύπωση παλαιολιθικών θέσεων⁴. Ως εκ τούτου, τα ευρήματα της βραχοσκεπής έχουν ξεχωριστή σημασία για την επιστημονική κοινότητα, όπως υπογραμμίζεται από Έλληνες και ξένους αρχαιολόγους:

- Η Γαλλίδα καθηγήτρια *Catherine Perlès* γράφει ότι «στη Βραχοσκεπή Σεϊντί της Βοιωτίας αποκαλύφθηκε το 1941 από τον *R. Stampfuss* για πρώτη φορά στην Ελλάδα μια στρωματογραφική ακολουθία της Ανώτερης Παλαιολιθικής, αλλά θα έπρεπε να περιμένουμε μέχρι τη δεκαετία του '60, για να αρχίσουν οι συστηματικές έρευνες...»⁵.
- Στον συλλογικό έργο *The Cambridge Ancient History*, ο *Saul S. Weinberg* υπογραμμίζει ότι «στο Σεϊντί της Αλιάρτου αποκαλύφθηκαν το 1941 παλαιολιθικά κατάλοιπα, τα οποία βεβαίωσαν για πρώτη φορά με σαφήνεια κατοίκηση στον ελληνικό χώρο όχι τροφοπαραγωγών, όπως μέχρι τότε πιστευόταν, αλλά κυνηγών τροφοσυλλεκτών»⁶.
- Ο Καναδός αρχαιολόγος *Nicolas Rolland* σημειώνει ότι «το Σεϊντί έχει συμβολική σημασία λόγω της πρωτογενούς γνώσης που πρόσφεραν τα πολιτισμικά του ευρήματα στην προϊστορική αρχαιολογία»⁷.
- Ο Αυστριακός *Josef Fischer* τονίζει ότι «στο Σεϊντί οφείλεται το πρώτο ανασκαφικό υλικό Παλαιολιθικής εποχής στην Ελ-

4. Schmid, E.: Die Seidi-Höhle, 1965, 174. Fischer, J.: Die Frühgeschichte Boiotiens, 2003, 9.

5. Perlès, C.: Les industries lithiques taillées de Franchthi, 1987, 203.

6. Weinberg, S. S.: The Stone Age in the Aegean, 1970, 557.

7. Rolland, N.: Observations on the Pre-Neolithic human Occupation in the Kopais Basin, 1989, 38.

λάδα και για τον λόγο αυτό έχει ιδιαίτερο επιστημονικό και ιστορικό ενδιαφέρον»⁸.

- Το 1962, οι Αμερικανοί **P.A. Bialor** και **M.H Jameson** έγραψαν: «Στοιχεία για την Παλαιολιθική εποχή στην Ελλάδα ήταν για πολύ καιρό άγνωστα και η σημερινή γνώση είναι ακόμα περιορισμένη. Το 1941, ο Rudolf Stampfuss εξερεύνησε το Σπήλαιο Σεϊντί στη νότια πλευρά της Κωπαΐδας, όπου αποκάλυψε άφθονα εργαλεία, ιδιαίτερα λεπτές λεπίδες από πυριτόλιθο που τα απέδωσε στην Ανώτερη Παλαιολιθική»⁹.
- Η καθηγήτρια **Γεωργία Κουρτέση-Φιλιππάκη** (Πανεπιστήμιο Αθηνών) παρουσίασε το 1986 εκτενώς στη διδακτορική της διατριβή την εντυπωσιακή στρωματογραφική ακολουθία στο Σεϊντί που ήλθε στο φως κατά τη διάρκεια της γερμανικής Κατοχής, υπογραμμίζοντας ότι «είναι η πρώτη σχετικά με την Παλαιολιθική Εποχή της Ελλάδας που πρόσφερε λίθινα εργαλεία συνολικά από την πολιτισμική ακολουθία της Ανώτερης Παλαιολιθικής»¹⁰.
- Τέλος, στον τόμο για το Μουσείο Θηβών, ο **Βασίλης Αραβαντινός** αναφέρει τα εξής: «Το Σπήλαιο Σεϊντί ερευνήθηκε στην περίοδο της Κατοχής από Γερμανούς αρχαιολόγους και στρατιωτικούς και πιο συστηματικά, αν και σε μικρή κλίμακα, περίπου δύο δεκαετίες αργότερα. Αν και οι συνθήκες της πρώτης ανασκαφής και οι περιπέτειες των ευρημάτων καθιστούν δύσκολη την αξιολόγηση του μικρού σπηλαίου, τα διαθέσιμα στοιχεία είναι εντούτοις επαρκή για τη διαπίστωση της θεμελιώδους σημασίας του για την εποχή του»¹¹.

Περιληπτικές αναφορές των ανασκαφικών ερευνών στο Σεϊντί (1941, 1956) γίνονται σε διεθνή αρχαιολογικά περιοδικά¹² από προϊστορικούς αρχαιολόγους, όπως οι Marc Rodolphe Sauter (1948)¹³, F. E.

8. Fischer, J.: Die Frühgeschichte Boiotiens, 2003, 9.

9. Bialor, P.A./Jameson, M.H.: Palaeolithic in the Argolid, AJA, Vol. 66, 2/1962, pp. 181.

10. Kourtessi-Philippakis, G.: Le paléolithique de la Grèce continentale, 1986, 116-122.

11. Αραβαντινός, Β.: Το Αρχαιολογικό Μουσείο Θηβών, 2010, 32.

12. Βλ. ιδιαίτερα *Revue des Etudes Grecques* 1948, n° 8, και G. Freund στο: *Prä-historische Zeitschrift* (Mitteilungen), Volume 58, Issue 1, 1983, 94.

13. Sauter, M.R.: Préhistoire de la méditerranée, paléolithique - mésolithique, 1948, 169.

S. Cornelius Ankel (1965)¹⁴, I. E. S. Edwards και C.J. Gadd (1970)¹⁵, Georgia Kourtessi-Philippakis (1986, 1996)¹⁶, Catherine Perlès (1987)¹⁷, Nicolas Rolland (1989)¹⁸ και Γιώργος Καραουλάνης (2011)¹⁹.

3. Συνοπτική επισκόπηση των ανασκαφικών ερευνών

Ο αρχαιολόγος Rudolf Stampfuss αναφέρει ότι ήλθε στην Ελλάδα το 1941 με σκοπό να εντοπίσει υλικό από την περίοδο των παγετώνων και να συγκεντρώσει ευρήματα για τον άνθρωπο που έζησε σε πολύ παρωχημένες εποχές²⁰. Μετά από ολιγοήμερες έρευνες στην ανατολική λεκάνη της Κωπαΐδας, όπου υπάρχουν αρκετά σπήλαια και βραχοσκεπές, προχώρησε σε περιορισμένη ανασκαφή στο Σεϊντί (20-29 Οκτωβρίου 1941). Επιστρέφοντας στη Γερμανία μετέφερε μέρος των λίθινων και οστέινων ευρημάτων στο Πανεπιστήμιο Freiburg για περαιτέρω μελέτη, ενώ ένα άλλο μέρος παρέδωσε στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θηβών. Λόγω της σπουδαιότητας των ευρημάτων του δημοσίευσε, ένα χρόνο αργότερα, τα αποτελέσματα των ερευνών του με τίτλο «*Τα πρώτα σπηλαιώδη ευρήματα Παλαιολιθικής Εποχής στην Ελλάδα*»²¹.

Δεκαπέντε χρόνια αργότερα, η Elisabeth Schmid πραγματοποίησε δεύτερη ανασκαφή στο Σεϊντί που διήρκεσε μόλις τρεις ημέρες (1-3 Οκτωβρίου 1956). Η ίδια αναφέρει τους λόγους ως εξής: «*Το 1955 έτυχε να πέσουν στα χέρια μου ορισμένα από τα ευρήματα του Stampfuss (λίθινα εργαλεία και οστά) και λόγω του μεγάλου ενδιαφέροντός τους αποφάσισα, ένα χρόνο αργότερα, να έλθω στην Ελ-*

14. Ankel, C.: Zu prähistorischen Funden aus Höhlen Griechenlands, 1965, 175-179.

15. Edwards, I.E S./Gadd, C.J./Hammond, N.G.L.: The Cambridge Ancient History, Vol. 1 Part 1, 1970, 560-565.

16. Kourtessi-Philippakis, G.: Le paléolithique de la Grèce continentale: État de la question et perspectives de recherche, 1986, 116-122, και Κουρτέση-Φιλίππακη, Γ.: Η διερεύνηση της παλαιολιθικής εποχής στην Ελλάδα, *Αρχαιολογία και Τέχνες*, 59(1996), 9-12.

17. Perlès, C.: Les industries lithiques taillées de Franchthi (Argolide, Grèce), 1987, 203-204.

18. Rolland, N.: Boeotia Antiqua, 1989, 33-47.

19. Καραουλάνης, Γ.: Η προϊστορική κατοίκηση στον Ελλαδικό χώρο και ιδιαίτερα στη Βοιωτία, στο: http://thivarealnews.blogspot.com/2011/09/blog-post_1044.html

20. Βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι.

21. Stampfuss, R.: "Die ersten altsteinzeitlichen Höhlenfunde in Griechenland", *Mannus* 34, 1942, 132-147.

λάδα, για να συνεχίσω τις έρευνες στο Σπήλαιο Σεϊντί»²². Η ανασκαφή αυτή βεβαίωσε τη στρωματογραφική ακολουθία του Stampfuss και έδωσε πολύτιμες πληροφορίες για την προϊστορική πανίδα της περιοχής, με τις οποίες στοιχειοθετήθηκε η ελληνική συμμετοχή στη μεσογειακή παλαιολιθική εξέλιξη.

Η Schmid ήταν γνωστή στη διεθνή επιστημονική κοινότητα για την εξειδίκευσή της στη χρονολόγηση ιζημάτων και οστών προϊστορικής εποχής. Στην ανασκαφική της έρευνα αξιοποίησε πρακτικές των φυσικών επιστημών, ιδιαίτερα της ιζηματολογίας και της αρχαιοζωολογίας. Το 1961, πραγματοποίησε δεύτερο ταξίδι στην Ελλάδα, για να μελετήσει τη συλλογή από 647 παλαιολιθικά και νεολιθικά λίθινα εργαλεία από πυριτόλιθο που βρίσκονταν αποθηκευμένα στο Μουσείο Θηβών. Επίσης, το 1963 προσκλήθηκε στο 4^ο Διεθνές Συνέδριο της Ελληνικής Σπηλαιολογικής Εταιρείας στην Αθήνα, όπου παρουσίασε τα αποτελέσματα της ανασκαφικής της έρευνας στο Σεϊντί και υπογράμμισε τη σημασία της πρώτης βεβαιωμένης παλαιολιθικής θέσης στην Ελλάδα.

Ειχ. 2: Elisabeth Schmid, 1952 (Φωτ.: Bergbau Museum Bochum)

22. Βλ. εισαγωγική παρουσίαση των συμπερασμάτων της Elisabeth Schmid στα Πρακτικά της Ελληνικής Σπηλαιολογικής Εταιρείας, 4^ο Διεθνές Συνέδριο στην Αθήνα (*IV Colloque International de Spéléologie. Premier en Grèce. Société Spéléologique en Grèce*, 1963, Communication No 21, 1963, σελ. 24).

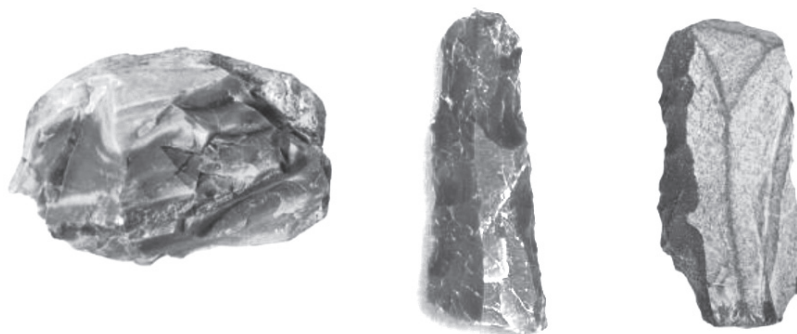
Το πλήρες κείμενο της προφορικής παρουσίασης της E. Schmid στο Συνέδριο της Ελληνικής Σπηλαιολογικής Εταιρείας έχει ως εξής²³:

«Στο Σπήλαιο Σεϊντί, στα άκρα του κωπαϊδικού πεδίου, ο Stampfuss αποκάλυψε το 1941 ένα πολιτισμικό στρώμα Ανώτερης Παλαιολιθικής. Το μεγαλύτερο τμήμα αυτών των τεχνουργημάτων έπεσε στα χέρια μου τυχαία το 1955. Ωστόσο, απουσίαζαν τα οστά ζώων, καθώς και δείγματα των ιζημάτων. Γι' αυτό, το 1956, έκανα νέα ερευνητική τομή δίπλα στην παλιά, η οποία αποκάλυψε σειρά διαφορετικών στρωμάτων που έφθαναν μέχρι τον βραχώδη πυθμένα, σε βάθος 1,70 μέτρων κάτω από την επιφάνεια του εδάφους. Από κάθε στρώμα ελήφθησαν δείγματα ιζημάτων. Στα ανώτερα 0,80 μέτρα βρέθηκαν, κυρίως, αρχαιολογικά και ιστορικά κατάλοιπα, αλλά και πετρώματα πυριτίου. Όλα τα βαθύτερα στρώματα περιείχαν μεγάλο αριθμό πυριτόλιθων, μεταξύ αυτών μερικώς καλοδουλεμένα εργαλεία της μεσογειακής Ανώτερης Παλαιολιθικής. Ανάμεσά τους υπήρχαν, επίσης, κομμάτια οστών ζώων. Μια δεύτερη επίσκεψη στην Ελλάδα, το φθινόπωρο του 1961, μου έδωσε τη δυνατότητα να μελετήσω τα 647 λίθινα εργαλεία από πυριτόλιθο στο Μουσείο Θηβών και να πάρω μαζί μου στη Βασιλεία, προς περαιτέρω ανάλυση, 66 από τα 282 αποσπάσματα οστών ζώων. Σ' αυτή την ομιλία, παρουσιάζονται τα αποτελέσματα της μελέτης των 16 ιζηματογενών δειγμάτων, των οστών ζώων και των τεχνουργημάτων».

Τα ευρήματα από τις ανασκαφές στο Σεϊντί ανέρχονται σε εκατοντάδες και στο μεγαλύτερο ποσοστό τους είναι λίθινα εργαλεία, ενώ ένα μικρότερο ποσοστό είναι οστέινα εργαλεία. Οι τομές έδειξαν ότι στα ανώτερα στρώματα των επιχώσεων αποκαλύφθηκαν γεωμετρικά, κλασικά και ελληνοιστικά κατάλοιπα²⁴.

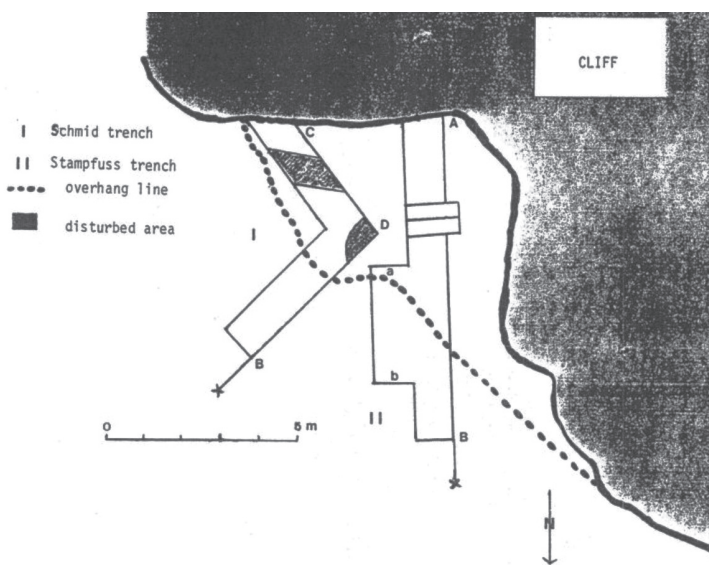
23. Schmid, E: Ανακοίνωση υπ' αριθμ. 21, «Σπήλαιο Σεϊντί, ένας σταθμός Νεότερης Νεολιθικής στη Βοιωτία» (IV Colloque International de Spéléologie. Premier en Grèce. Société Spéléologique en Grèce, 1963, Athènes 1965).

24. Βλ. ΠΑΡΑΘΗΜΑ Ι.

Εικ. 3: Εργαλεία Ανώτερης Παλαιολιθικής εποχής από τα κατώτερα στρώματα του Σεϊντί σε ανασκαφή της Elisabeth Schmid²⁵

Στα συμπεράσματα των ερευνών της, η E. Schmid παρουσιάζει το σχέδιο της δικής της ανασκαφικής τομής (τομή I. C-D-B) σε συνδυασμό με εκείνο του R. Stampfuss (τομή II. A-B) που αποτυπώνεται και σε αγγλική έκδοση από τον Nicolas Rolland (βλ. Εικ. 4).

Εικ. 4: Οι ανασκαφικές τομές στο Σεϊντί σε σχέδιο του Nicolas Rolland (1989, Fig. 3.2): τομή I. C-D-B κατά Schmid (1956) και τομή II. A-B κατά Stampfuss (1941)

25. Αραβαντινός, Β. (επιμ.): Το Αρχαιολογικό Μουσείο των Θηβών, Ολκός, 2010, 32.

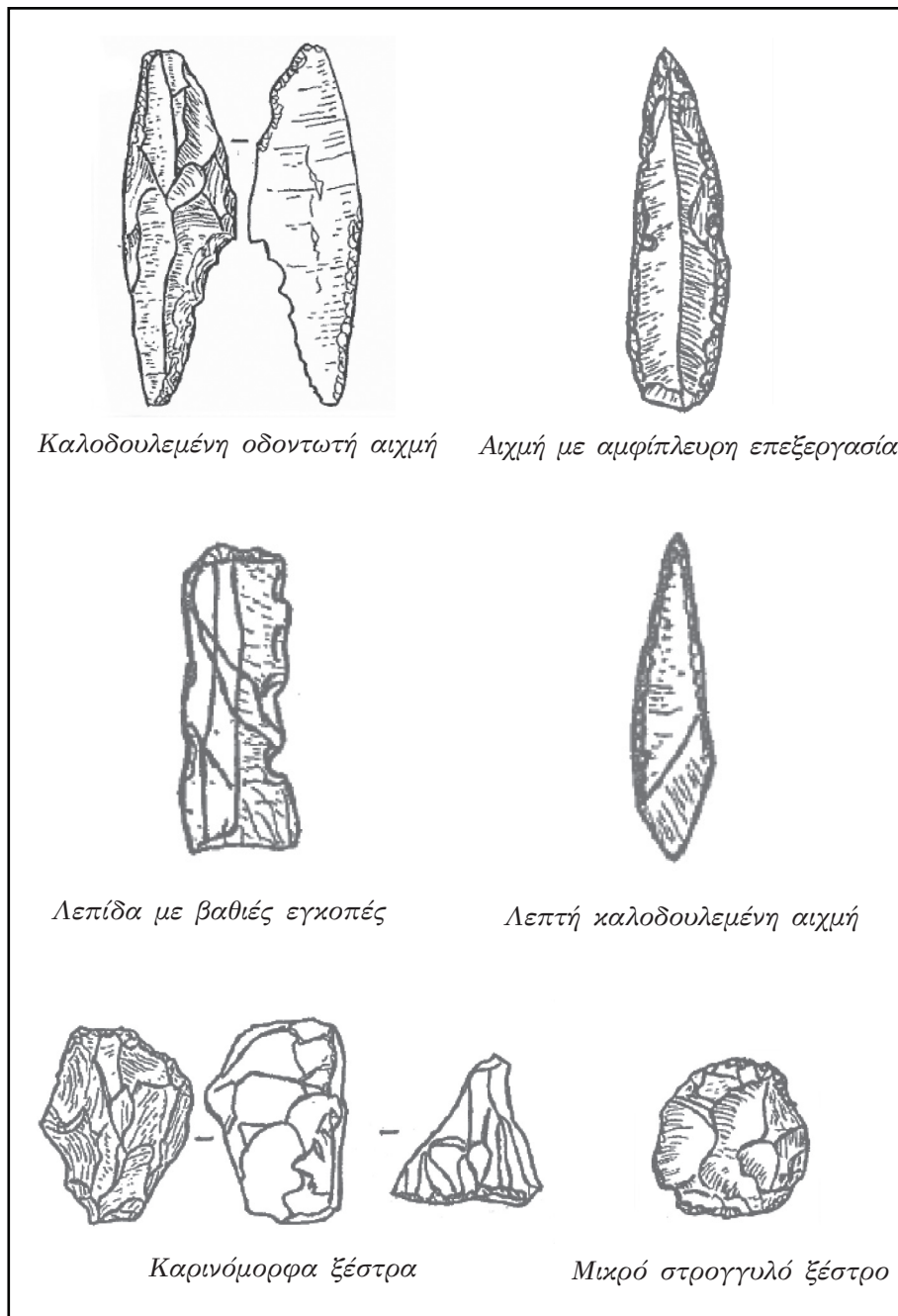
Τα λίθινα εργαλεία, και ιδιαίτερα οι λεπτές λεπίδες, που αποκαλύφθηκαν στο Σεϊντί, ανήκουν σε μια πιο εξελιγμένη ομάδα τεχνουργημάτων και για το λόγο αυτό θεωρείται ότι ακολουθούν την τυπολογία όχι της Μέσης, αλλά της Ανώτερης Παλαιολιθικής. Η εξέλιξη των κυνηγετικών δραστηριοτήτων οδήγησε στη βελτίωση των λίθινων εργαλείων σε σχέση με παλαιότερες εποχές, ώστε να είναι πιο αποτελεσματικά. Οι αιχμές, για παράδειγμα, είχαν πιο αιχμηρή απόληξη και έφεραν εγκοπή στο κάτω μέρος, για να δένονται με στέλεχος πιο σταθερά. Αρκετά από τα τεχνουργήματα αυτά (μικρολεπίδες και αιχμές) παραπέμπουν στον Γραβέττιο πολιτισμό, ενώ η τυπολογία ορισμένων άλλων εργαλείων (χειροπελέκεις, κεντροφερείς φολίδες) τοποθετείται στην πρώτη πολιτισμική φάση της Ανώτερης Παλαιολιθικής (Ωρινάκια)²⁶.

Η τεχνική κατεργασίας της πέτρας και η ποιότητα των λίθινων εργαλείων, το κατά πόσο, δηλαδή, καλοφτιαγμένα εμφανίζονται τα λίθινα τεχνουργήματα, προσδιορίζουν και την εξέλιξη της πολιτισμικής φάσης. Οι χειροπελέκεις με αμφίπλευρη συμμετρία, οι μικρολεπίδες και οι αιχμές βελών που αποκαλύφθηκαν στο Σεϊντί θεωρούνται λίθινα δημιουργήματα υψηλής ποιότητας. Ο Nicolas Rolland, σχολιάζοντας τα ευρήματα στο Σεϊντί, παρουσιάζει επιλογή σχεδίων του Stampfuss, μεταξύ των οποίων περιλαμβάνονται λεπίδες, αιχμές, γλυφίδες και ξέστρα από πυριτόλιθο (βλ. εικ. 5).

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η αναφορά του Stampfuss ότι ορισμένα λίθινα αντικείμενα από τα κατώτερα στρώματα του Σεϊντί (Ωρινάκια φάση) είναι ανατολικής προέλευσης²⁷. Τούτο επιβεβαιώνει τη θεωρία ότι οι κυνηγετικές ομάδες προέρχονταν από ανατολικά γεωγραφικά διαμερίσματα.

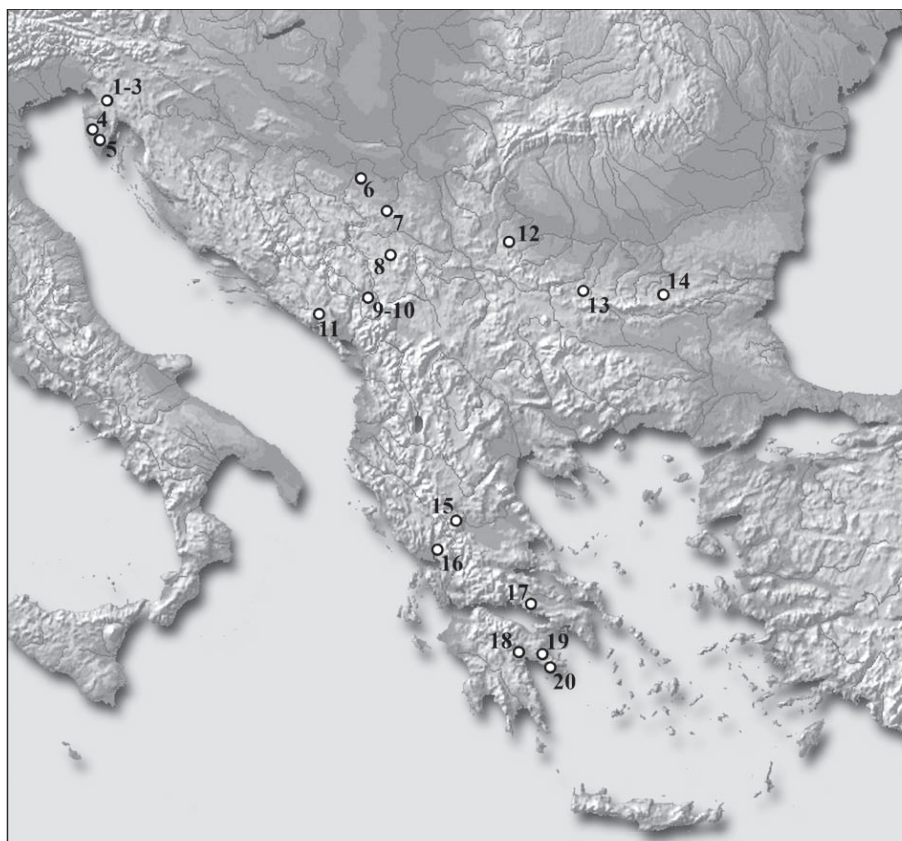
26. Αραβαντινός, Β. (επιμ.): Το Αρχαιολογικό Μουσείο των Θηβών, Ολκός, 2010, 32.

27. Stampfuß, R.: «Σημαντικό εύρημα για την ταξινόμηση στον βιοτικό κύκλο της Παλαιολιθικής εποχής αποτελούν οι φυλλόσχημες αιχμές (με μίσχο). Σήμερα, υποστηρίζεται γενικά ότι προέρχονται από την Ανατολή, γι' αυτό και η ανασκαφική περιοχή μας εντάσσεται στον ανατολικό παλαιολιθικό χώρο» (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι του βιβλίου). Την εκτίμηση αυτή αποδέχεται και ο M. H. Sauter (Préhistoire de la Méditerranée, 1948, 166, 169).

Ειχ. 5: Σχέδια λιθοτεχνίας από το Σείντι κατά Stampfuß (Rolland, 1989, Fig. 3.4)

Τα χρησιμοποιηθέντα υλικά είναι, κατά τον Stampfuss, πυριτόλιθος, ραδιολαρίτης, χαλαζίτης και κερατόλιθος. Σε μια περίπτωση αναφέρεται η ορεία κρύσταλλος, μια άχρωμη και διαυγής ποικιλία χαλαζία, η οποία χρησιμοποιούνταν από τη Μεσολιθική εποχή. Προφανώς, ορισμένα από τα εργαλεία αυτά μεταφέρθηκαν από άλλες περιοχές κατά τη φάση της ομαδικής μετανάστευσης.

Onča jama, Županov spodmol, Jama v lozi (1–3), Romualdova pečina (4), Šandalja II (5), Kadar (6), Šalitrena pečina (7), Hadži Prodanova pečina (8), Mališina stijena, Medena stijena (9–10), **Crvena stijena** (11), Kozarnika (12), Temnata (13), Bacho Kiro (14), Kastritsa (15), Asprochaliko (16), **Seidi** (17), Kephalaria (18), Klisoura (19), Franchthi (20).

Εικ. 6: Χάρτης με τις Γραβέτιες θέσεις στη βαλκανική χερσόνησο (Mihailović, 2009, 88)

4. Σεϊντί και Crvena stijena: συγγενείς βραχοσκεπές

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η διαπίστωση αρχαιολόγων ότι η παλαιολιθική εξέλιξη του Σεϊντί συνδέεται στενά με γεωγραφικά διαμερίσματα των δυτικών Βαλκανίων. Συγκεκριμένα, υποστηρίζεται²⁸ ότι η Γραβέττια λιθοτεχνία του Σεϊντί εμφανίζει ομοιότητες με εκείνη της βραχοσκεπής Crvena stijena του Μαυροβουνίου. Ο Mitja Brodar (Πανεπιστήμιο της Λουμπλιάνα), ο οποίος μελέτησε τις λιθοτεχνίες των δύο αυτών παλαιολιθικών θέσεων, γράφει ότι «το κατώτερο στρώμα της βραχοσκεπής Crvena stijena απέδωσε συγγενή λιθοτεχνία με εκείνη του Σεϊντί»²⁹. Τα εργαλεία συνολικά με αιχμές με μίσχο και με φυλλόσχημες αιχμές έχουν υποστεί, κατά τον Brodar, τεχνολογικά όμοια επεξεργασία.

Εικ. 7: Το εσωτερικό της βραχοσκεπής Σεϊντί

28. Mihailović, D.: Upper Palaeolithic and Mesolithic chipped stone industries from Crvena stijena. 2009, 88. P. N. Kardulias: *Written in Stone*, 2003, 43. Brodar M.: Crvena stijena, eine neue Paläolithstation (1958/59), 227-236.
29. Brodar, M.: Crvena Stijena, eine neue Paläolithstation aus dem Balkan (1958/59) S. 227-236. Την πρώτη, ωστόσο, ομοιότητα στις λιθοτεχνίες των βραχοσκεπών Σεϊντί και Crvena stijena διαπίστωσε ο Alojz Benac από το Πανεπιστήμιο του Σαράγιεβο της Βοσνίας (*The Cambridge Ancient History. The Stone Age in the Central Balkan Area*, Chapter 2, Vol. 3, Pt. 1. 2008, 80).

Εικ. 8: Το εσωτερικό της βραχοσκεπής Crvena Stijena

Εκτενέστερη αναφορά σ' αυτό το θέμα γίνεται από τον Dušan Mihailović (Πανεπιστήμιο Βελιγραδίου), ο οποίος παρουσιάζει θέσεις Γραβέττιου πολιτισμού σε όλη τη βαλκανική χερσόνησο (βλ. Εικ. 6) και υπογραμμίζει τις ομοιότητες στις λιθοτεχνίες των Σεϊντί και Crvena stijena.

Χαρακτηριστικό είναι ότι αυτές οι βραχοσκεπές ομοιάζουν αρκετά και ως προς τα γεωλογικά και τοπογραφικά χαρακτηριστικά τους: βρίσκονται κοντά σε υδάτινους πόρους με γλυκό νερό, είναι εύκολα προσβάσιμες, διαθέτουν περιβάλλον με πλούσια χλωρίδα και πανίδα και εξυπηρετούσαν μικρές ομάδες κυνηγών-τροφοσυλλεκτών. Επίσης, η Elisabeth Schmid, αναφερόμενη στην παλαιολιθική πανίδα του Σεϊντί, σημειώνει ότι ο πλειστοκαινικός αίγαγρος³⁰ (αγριοκάτσικο) ζούσε, εκτός από την περιοχή της Κωπαΐδας, και στην περιοχή της Crvena stijena.

Κατά τον Saul S. Weinberg τα εργαλεία σύνολα της βραχοσκεπής στο Μαυροβούνιο παρουσιάζουν, επίσης, ομοιότητες με ανάλογες

---

30. Βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ II.

λιθοτεχνίες της βραχοσκεπής Απροχάλικο που βρίσκεται στον Άγιο Γεώργιο Πρέβεζας³¹.

Σχετική συγγένεια λίθινων εργαλείων με το Σεϊντί παρουσιάζει και η βραχοσκεπή Mochi που βρίσκεται στη βορειοδυτική ακτή της Ιταλίας, όπως αναφέρουν οι Max Escalon de Fonton και Henry de Lumley³² βάσει των εντυπωσιακών χαρακτηριστικών των λεπτών λιθοκατασκευών από πυριτόλιθο της Ανώτερης Παλαιολιθικής, ιδιαίτερα των λεπίδων και των μικρολεπίδων με ράχη τύπου Montadien από το ομώνυμο Σπήλαιο.

Οι διαπιστώσεις αυτές παραπέμπουν, προφανώς, σε μεταναστευτικές ομάδες που μετακινήθηκαν κατά τη φάση της Ανώτερης Παλαιολιθικής στον άξονα των δυτικών Βαλκανίων προς αναζήτηση ευάερων, ευήλιων και ασφαλών καταλυμάτων, αποφεύγοντας το υγρό και ψυχρό περιβάλλον των σπηλαίων.

5. Ο Άνθρωπος του Σεϊντί

Σύμφωνα με τις παλαιοανθρωπολογικές έρευνες, τα χαρακτηριστικά του παλαιολιθικού ανθρώπου και ο τρόπος ζωής του αναγνωρίζονται από τις λιθοτεχνίες και τα ζωικά και φυτικά κατάλοιπα, που αποτελούν στοιχεία για την εξέλιξη και τον πολιτισμό αυτών των προϊστορικών εποχών. Τα αρχαιολογικά ευρήματα του Σεϊντί μαρτυρούν την εγκατάσταση στην περιοχή ανθρώπων από την Εποχή των Παγετώνων, όταν μεγάλο τμήμα της κεντρικής και βόρειας Ευρώπης, καθώς και μέρος της κεντρικής Ελλάδας στην περιοχή της Πίνδου καλύπτονταν με πάγους.

Την περίοδο αυτή εμφανίστηκε στον ευρωπαϊκό χώρο ο *homo sapiens*, ο πρώτος ανατομικά σύγχρονος άνθρωπος³³, ο οποίος αντικατέστησε τους πληθυσμούς του τύπου *homo erectus* (όρθιος άνθρωπος) και *homo neanderthalensis* (άνθρωπος του Νεάντερταλ), που θεωρούνται οι πιο κοντινοί, εξαφανισμένοι συγγενείς του σύγχρονου ανθρώπου. Η επιστημονική μελέτη της ανθρώπινης εξέλιξης αναφέρει ότι ο τύπος αυτός του σύγχρονου ανθρώπου επικράτησε στην

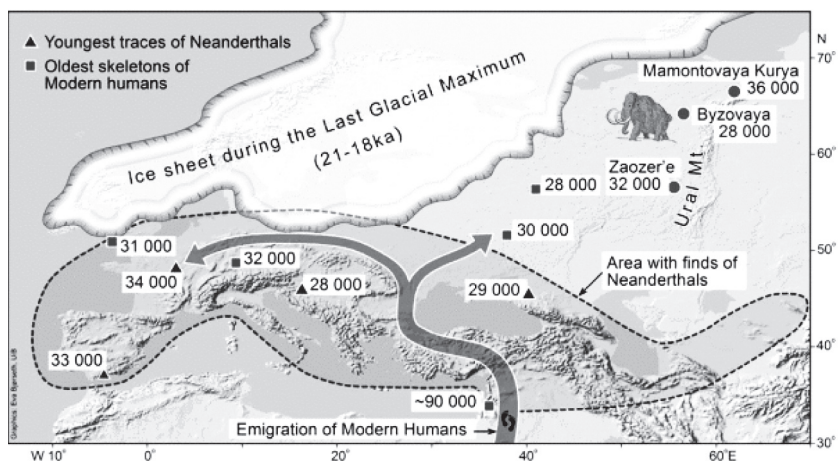
31. Weinberg S.S. The Stone Age in the Aegean, 1970, 557-618.

32. Escalon de Fonton, M./De Lumley, H.: Quelques civilisations de la méditerranée septentrionale et leurs interurrences 1955, 379.

33. Θεοχάρης, Δ.Ρ.: Νεολιθικός Πολιτισμός, 2000, 23-24.

Ευρώπη κατά το τέλος του Πλειστόκαινου, πριν από 40.000 χρόνια περίπου. Οι κλιματικές αλλαγές τον ανάγκασαν να αναπτύξει την πνευματική και διανοητική του δύναμη, για να υπερβεί τις προκλήσεις και τους κινδύνους που δημιουργούσε το μεταβαλλόμενο περιβάλλον. Ο *homo sapiens*, ή καλύτερα η πιο εξελιγμένη μορφή του ο *homo sapiens sapiens*, ήλθε από την αφρικανική ήπειρο και μετακινήθηκε μέσω της Εγγύς Ανατολής στον ευρωπαϊκό χώρο (βλ. Εικ. 9).

Από τις σχετικές έρευνες διαπιστώθηκε ότι οι άνθρωποι αυτού του τύπου ασχολούνταν με το κυνήγι ζώων και πτηνών και τη συλλογή καρπών, δραστηριότητες που τους ανάγκαζαν να ακολουθούν τις εποχικές μετακινήσεις των ζώων και να αναζητούν ασφαλή καταλύματα (σπήλαια, βραχοσκεπές) που γειτνιάζαν με πηγές νερού. Με το πέρασμα του χρόνου και τη βελτίωση των κλιματικών συνθηκών άρχισαν να εγκαταλείπουν τα καταφύγιά τους, να κατασκευάζουν καλύβες και να χρησιμοποιούν τα σπηλαιώδη καταλύματα ως χώρους αποθήκευσης τροφίμων και σταβλισμού ζώων.

Εικ. 9: Η κίνηση του μεταναστευτικού ρεύματος των *homo sapiens* (Modern Humans)³⁴

Οι κυνηγοί και συλλέκτες τροφίμων ζούσαν σε μικρές ομάδες που διένυαν μεγάλες αποστάσεις για αναζήτηση τροφής και είχαν την ικανότητα να κατασκευάζουν σε νεότερες εποχές, εκτός από λίθινα ερ-

34. <http://www.gyllencreutz.se/ICEHUSII.html>

γαλεία, και έργα τέχνης (βραχογραφίες με ζώα και ανθρώπους, εγχάρακτες πέτρες, πήλινα και λίθινα ειδώλια).

Εικ. 10: Η εξέλιξη του *homo erectus* (όρθιος άνθρωπος) σε *homo sapiens* (ανατομικά σύγχρονος άνθρωπος) - Καλλιτεχνική απεικόνιση

Το ερώτημα που τίθεται στην περίπτωση μας είναι, πότε ακριβώς έφθασε ο *homo sapiens* στον ελλαδικό χώρο και στη Βοιωτία, αν έγινε αυτό νωρίτερα ή αργότερα σε σχέση με την υπόλοιπη Ευρώπη. Η απάντηση δεν είναι σαφής. Βέβαιο είναι ότι εμφανίστηκε στις συγκεκριμένες περιοχές με τις μετακινήσεις πληθυσμών κατά το Πλειστόκαινο³⁵. Η Βοιωτία, λόγω της κεντρικής θέσης και των φυσικών πλεονεκτημάτων της, προσέλκυσε από νωρίς το ενδιαφέρον κυνηγών-τροφοσυλλεκτών. Η λεκάνη της Κωπαΐδας με τους υδάτινους πόρους, την πλούσια χλωρίδα και πανίδα, τα σπήλαια και τις βραχοσκεπές της, δεν διέφυγε της προσοχής των πρώτων αυτών ανθρώπων, οι οποίοι αναζητούσαν ασφαλή καταλύματα, θηράματα, καρπούς και νερό.

Το Σεϊντί, καθώς και τα Σπήλαια Πύργου και Σαρακηνού, που παρουσιάζονται στη συνέχεια, πρωτοκατοικήθηκαν, προφανώς, από ανθρώπους του είδους *homo sapiens*, εφόσον τα λίθινα εργαλεία που βρέθηκαν σ' αυτά παραπέμπουν στη Γραβέττια ή και την προηγούμενη, την Ωρινάκια φάση, πριν δηλαδή από 30.000 χρόνια περίπου, αν και δεν υπάρχουν ανθρωπολογικά λείψανα που να βεβαιώνουν πότε ακριβώς έγινε αυτή η πρώτη εγκατάσταση. Γνωστό είναι, πά-

35. Ντάρλας, Α.: Ο ελλαδικός χώρος κατά την παλαιολιθική εποχή (<http://www.ardin.gr/?q=node/1057>) Edwards, I. E. S./Gadd, C. J./ Hammond, N. G. L.: Prolegomena and Prehistory, 1970, 156, 159.

ντως, ότι η άφιξή τους ήταν αποτέλεσμα μετακινήσεων μικρών ομάδων από το βορρά, από διαφορετικές κατευθύνσεις (Θράκη και δυτικά Βαλκάνια) και σε διαφορετικά χρονικά διαστήματα³⁶.

Νεότερα στοιχεία που ήρθαν στο φως σχετικά με την παλαιολιθική εξέλιξη στον ελληνικό χώρο αναφέρονται σε τοπικούς χαρακτήρες που συνενώνουν δυτικοευρωπαϊκά με ανατολικά γνωρίσματα³⁷. Βάσει της μορφολογίας του ελληνικού εδάφους θεωρείται βέβαιο ότι οι κυνηγοί-τροφοσυλλέκτες, στην προσπάθειά τους να αναζητήσουν ευνοϊκότερες κλιματικές συνθήκες, ακολούθησαν διαδρομές τόσο από τον δυτικό, όσο και από τον ανατολικό βαλκανικό χώρο. Αν ληφθούν υπόψη, όμως, και οι νεότερες ανασκαφικές έρευνες σε άλλα σπήλαια του ελληνικού χώρου, όπου βρέθηκαν λίθινα εργαλεία και ανθρώπινα σκελετικά κατάλοιπα (Πετράλωνα Χαλκιδικής, Φράγγι Αργολίδας κλπ.) από τη Μέση Παλαιολιθική εποχή, τότε είναι πολύ πιθανό σε παλαιολιθικές θέσεις της λεκάνης της Κωπαΐδας να έζησαν άνθρωποι πρόγονοι των homo sapiens. Η διαπίστωση αυτή μπορεί, όμως, να γίνει μόνο μετά από ειδική μελέτη των λίθινων εργαλείων του Σεϊντί ή με νέα ανασκαφική τομή.

6. Αρχαιολογία και πολιτική στο Σεϊντί

Αν και ο τίτλος της παραγράφου αυτής ξεφεύγει κάπως από την αυστηρά αρχαιολογική προσέγγιση, ωστόσο το εγχείρημα Σεϊντί και ο τρόπος αντιμετώπισης των μοναδικών ευρημάτων του προσφέρουν μια εικόνα που δεν είναι άμοιρη επιδιώξεων.

Η σύνδεση της πολιτικής με την αρχαιολογία είναι, βέβαια, ένα γενικότερο φαινόμενο που εκφράζεται μέσα από την επιρροή πολιτικών σκοπιμοτήτων στο πλαίσιο διαχείρισης της πολιτισμικής κληρονομιάς³⁸. Η ερμηνεία που αποδίδεται σε αρχαιολογικά ευρήματα συνδέθηκε, συχνά, με εθνικισμούς και ιδεολογίες.

Στην εισαγωγή της μελέτης του Stampfuss, την οποία παρουσιάζουμε στη συνέχεια, αναφέρεται ότι η ανασκαφή στο Σεϊντί αποτέ-

36. Kourtessi-Philippakis, G.: Introduction ou Quatre questions sur la préhistoire du Sud-Est de l'Europe, 2008, 9-15.

37. Kourtessi-Philippakis, G. : Chasseurs-cueilleurs paléolithiques dans le monde égéen, 2006, 245-256.

38. Meskell, L.: Η αρχαιολογία στο στόχαστρο, 2006.

λεσε μέρος προγράμματος της *Γερμανικής Υπηρεσίας Προϊστορικών Αρχαιοτήτων του Βερολίνου* για την αναζήτηση υλικού ανά την Ευρώπη από προϊστορικές εποχές. Σε πρόσφατη, όμως, γερμανική έκδοση με τίτλο «*Πολιτική και Επιστήμη στην Προϊστορική Αρχαιολογία*»³⁹ υπογραμμίζεται ότι, κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, ένας μεγάλος αριθμός Γερμανών αρχαιολόγων εντάχθηκε σε προγράμματα του ναζιστικού καθεστώτος για την αναζήτηση πολιτισμικών κοιτίδων ινδογερμανικής καταγωγής και κρυμμένων θησαυρών⁴⁰. Η ένταξη των Γερμανών αρχαιολόγων στα προγράμματα αυτά έγινε είτε με εξαναγκασμό είτε οικειοθελώς, για να μην απολέσουν τη θέση τους στην Υπηρεσία, ή ακόμα εκ πεποιθήσεως προς την εθνικοσοσιαλιστική ιδεολογία.

Την περίοδο αυτή είχαν δημιουργηθεί στους κόλπους της γερμανικής αρχαιολογικής κοινότητας διάφορες σχολές σκέψης σχετικά με τις ρίζες του γερμανικού πολιτισμού. Ο Rudolf Stampfuss, καθηγητής της Προϊστορικής Αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο του Ντόρτμουντ⁴¹, ο οποίος κατά τη διάρκεια του πολέμου ήταν μη μάχιμος εξαιτίας κάποιου αναπηρικού προβλήματος⁴², εντάχθηκε σε ναζιστικά προγράμματα ερευνών, συνδέθηκε⁴³, όμως, έμμεσα με επιστήμονες που έδιναν έμφαση στις αρχαιοελληνικές καταβολές του πολιτισμού και έθεταν την κατεύθυνση της Κλασικής Αρχαιολογίας ως προϋπόθεση για την ολοκλήρωση σπουδών της Προϊστορικής Αρχαιολογίας. Οι γνώσεις του για την κλασική Ελλάδα αποτέλεσαν και το κίνητρο για το ερευνητικό πρόγραμμα του Βερολίνου «*Σπήλαια Κεντρικής Ελλάδας*». Στο προοίμιο της ανασκαφικής του έρευνας στο Σεϊντί γράφει: «*Ενώ γνωρίζουμε αρκετά για το μεγαλείο του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού, ωστόσο, δεν γνωρίζουμε σχεδόν τίποτε για το απώτερο ελληνικό παρελθόν, τη δράση και τη δημιουργία του προϊστορικού ανθρώπου στο ίδιο τοπίο*»⁴⁴.

39. Schachtmann, J.: Politik und Wissenschaft in der prähistorischen Archäologie, 2009, 285.

40. Grimsted, P. K.: Reconstructing the Record of Nazi Cultural Plunder, 2001, Appendices, A2-4.

41. Βλ. Βιογραφικό στο τέλος του βιβλίου.

42. Krause, G.: Vor- und Frühgeschichte des unteren Niederrheins: Rudolf Stampfuss zum Gedächtnis, 1982, 269.

43. Krause, G.: Rudolf Stampfuss zum Gedächtnis. 1982, 270.

44. Βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι.

Αναμφίβολα, την πρώτη εικόνα για τον αρχαιοελληνικό πολιτισμό είχαν αποκτήσει από τις ανασκαφές ξένοι αρχαιολόγοι, ιδιαίτερα από τον ευρωπαϊκό χώρο, οι οποίοι είχαν τα μέσα και τη δυνατότητα να ερμηνεύσουν και να αξιολογήσουν τα ευρήματα. Η γερμανική αρχαιολογία, ήδη κατά την περίοδο της αυτοκρατορικής Γερμανίας, είχε επιδείξει εμπράκτως το ζωηρό ενδιαφέρον της για την ανάδειξη του αρχαιοελληνικού πολιτισμού. Το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο στην Αθήνα ιδρύθηκε το 1874 και ήταν το πρώτο αρχαιολογικό ίδρυμα που ιδρύθηκε σε κράτος της νότιας Ευρώπης. Από την εποχή εκείνη έχουν γίνει, με γερμανική χρηματοδότηση και σε συνεργασία με την Ελληνική Αρχαιολογική Υπηρεσία, πολυάριθμες ανασκαφικές έρευνες σε ελληνικούς αρχαιολογικούς χώρους ως αποτέλεσμα της μεγάλης επιρροής που είχε ασκήσει ο ελληνικός πολιτισμός στην γερμανική πολιτική ελίτ. Τούτο διαπιστώνεται στα νεότερα χρόνια από γνωστούς εκπροσώπους της που φοίτησαν σε γυμνάσια ανθρωπιστικής κατεύθυνσης⁴⁵.

Επανερχόμενοι στην αρχική σχέση αρχαιολογίας και πολιτικής ως προς την ελληνική πραγματικότητα, διαπιστώνεται ότι τα παλαιολιθικά ευρήματα του Σείντι δεν αποτέλεσαν ένα ουδέτερο πεδίο συ-

---

45. Εντυπωσιακό είναι το χριστουγεννιάτικο μήνυμα που απηύθυνε ο θεμελιωτής της μεταπολεμικής Γερμανίας καγκελάριος Konrad Adenauer το 1961 προς τον γερμανικό λαό προκειμένου να εμψυχήσει στους συμπολίτες του διαχρονικές αξίες που πηγάζουν από τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό. Στο μήνυμα αυτό, ο Adenauer υπογραμμίζει μεταξύ άλλων τα εξής: «Σπέρματα δημιουργικότητας βρίσκονται σε κάθε λαό. Σε καμιά περίοδο, όμως, και σε κανένα μέρος του κόσμου δεν καθόρισαν τόσο έντονα το σύνολο της ανθρωπίνης παρουσίας, όπως αυτό έγινε από τους Έλληνες. Το μεγαλοφυές σ' αυτούς ήταν ότι εντόπισαν και αποκάλυψαν με αλάνθαστη ακρίβεια το Θεμελιώδες, το Ουσιώδες, την Αμιγή Ιδέα. Όλες οι πνευματικές μας ενασχολήσεις, η φιλοσοφία, η επιστήμη, η τέχνη, η ποίηση, η έννοια του δικαίου και του νόμου, οι μορφές κρατικών σχηματισμών, η διαμόρφωση κοινοτήτων, οι κανόνες της παιδαγωγικής, τα μαθηματικά και οι φυσικές επιστήμες, πηγάζουν από τους Έλληνες...». Adenauer, K., in *Wort und Wahrheit*, 1(1964), 11-12: «...Keime des Schöpferischen liegen in allen Völkern, aber nie und nirgends haben sie so stark die Gesamtheit allen menschlichen Daseins bestimmt, wie es durch die Griechen geschehen ist. Das Geniale an ihnen war, dass sie mit unbeirrbarer Sicherheit das Wesentliche, den Kernpunkt, die reine Idee gefunden haben. Alle unsere geistigen Betrachtungen, die Philosophie, die Wissenschaft, die Kunst, die Dichtung, der Begriff des Rechtes und Gesetzes, die Formen der Staatsverbände, die Gestaltung der Gemeinde, die Regelung der Erziehung, ja auch die Mathematik und die Naturwissenschaften, leiten sich von den Griechen her...».

ζήτησης. Η καθηγήτρια Γεωργία Κουρτέση-Φιλιππάκη (Πανεπιστήμιο Αθηνών) αναφέρει χαρακτηριστικά: «Η σύντομη ανασκαφή που έγινε στο Σεϊντί κατά τη διάρκεια της γερμανικής Κατοχής θα μπορούσε να δώσει κάποια ώθηση στη διερεύνηση της Παλαιολιθικής στην Ελλάδα, αν οι συγκυρίες δεν ήταν τόσο δύσκολες»⁴⁶.

Στην αδυναμία αξιοποίησης των ευρημάτων του Σεϊντί για την προώθηση της παλαιολιθικής έρευνας στην Ελλάδα συνέβαλαν, εκτός από την «ιστορική συγκυρία», και άλλοι παράγοντες. Κατά πρώτο, το ίδιο το μεγαλείο του αρχαιοελληνικού πολιτισμού, το οποίο περιόριζε σημαντικά το ενδιαφέρον της αρχαιολογικής κοινότητας για τις τόσο απομακρυσμένες εποχές των παγετώνων. Σημαντικό, ωστόσο, μερίδιο έχουν και οι ιδιότυπες αντιλήψεις που είχαν επικρατήσει, κατά τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες, σε μέλη της αρχαιολογικής κοινότητας, σχετικά με την κατανόηση της ανθρώπινης προ-νεολιθικής παρουσίας στην Ελλάδα και ιδιαίτερα ως προς τις πρακτικές ξένων αρχαιολογικών αποστολών που αναζητούσαν τεκμηρίωση εξ ανατολών. Οι αντιλήψεις αυτές απορρέουν όχι μόνο από τις διαφορετικές προσεγγίσεις ως προς την ανθρώπινη εξέλιξη στον ελληνικό χώρο, αλλά και από «αισθήματα αυτοάμυνας» που είχαν επικρατήσει για τη διαφύλαξη της πολιτισμικής ομοιογένειας από ξένες επιρροές⁴⁷. Αρκετά μέλη της ελληνικής επιστημονικής ελίτ υιοθετούσαν τη θέση περί αυτοχθόνων βάσεων του ελληνικού πολιτισμού⁴⁸, ότι η παλαιολιθική δεν είχε τίποτα να προσφέρει στον αρχαιοελληνικό πολιτισμό και, ακόμα, ότι ο ελληνικός χώρος δέχθηκε ανθρώπινη μετανάστευση από γειτονικές χώρες μόνο κατά τη Νεολιθική Εποχή⁴⁹.

Ο καθηγητής της αρχαιολογίας, ακαδημαϊκός Σπυρίδων Μαρινάτος χαρακτήριζε το 1945 τα μέχρι τότε παλαιολιθικά ευρήματα στο Σεϊντί ως «δήθεν» παλαιολιθικές αποκαλύψεις⁵⁰. Αλλά και δεκαπέ-

46. Kourtessi-Philippakis, G.: *Le paléolithique de la Grèce continentale*, 1986, 21.

47. Καλπαξής, Θ.: *Η Ελλάδα και οι ξένες σχολές*, 2000, 9. Bailey, G.: *The Balkans in Prehistory*, 1995, 19-24.

48. Συριόπουλος, Κ.: *Η προϊστορική κατοίκησης της Ελλάδος και η γέννησις του Ελληνικού έθνους*, 1994, τ. Β'.

49. Βλέπε τη σχετική συζήτηση στο Επίμετρο.

50. Στα Πρακτικά της ΕΑΕ (1945), ο Σ. Μαρινάτος αναφέρει: «Δύο ή τρία παλαιολιθικά εργαλεία αποκείμενα εις Ευρωπαϊκά Μουσεία και προερχόμενα δήθεν εξ Ελλάδος, οι δήθεν παλαιολιθικοί αποκαλύψεις του Μάρκοβιτς εις σπήλαια της περιοχής Μεγαρίδος και μια χειρόγραφος έκθεσις εκ Γερ-

ντε χρόνια αργότερα, όταν η δεύτερη ανασκαφική έρευνα της Schmid επιβεβαίωσε την ακολουθία της Ανώτερης Παλαιολιθικής στο Σεϊντί, και πάλι δεν προκλήθηκε συζήτηση, παρά μόνο αργότερα, μετά τις παλαιολιθικές αποκαλύψεις στη Θεσσαλία, φαίνεται να ξεκινά μια συστηματική έρευνα στην Ελλάδα⁵¹. Ο καθηγητής προϊστορικής αρχαιολογίας Δημήτριος Θεοχάρης υπογραμμίζει ότι μέχρι την περίοδο αυτή, σε αντίθεση με ό,τι συνέβαινε στις γύρω χώρες, «ήταν άγνωστα εδώ ασφαλή ίχνη» Παλαιολιθικής εποχής⁵².

Στις επόμενες, όμως, δεκαετίες η παλαιολιθική έρευνα άρχισε να αποτελεί βαθμιαία ιδιαίτερο γνωστικό πεδίο, για να εξελιχθεί τελικά, αν και καθυστερημένα, σε βασική κατεύθυνση της Αρχαιολογίας, η οποία διδάσκεται πλέον στα ελληνικά πανεπιστήμια. Σημαντικό είναι το έργο τόσο της *Ελληνικής Σπηλαιολογικής Εταιρείας* (Ε.Σ.Ε.), που ιδρύθηκε το 1950, όσο και της *Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας - Σπηλαιολογίας* που ιδρύθηκε από το ΥΠΠΟ το 1977. Και οι δύο μελετούν σπήλαια και βραχοσκεπές, τα οποία εντάσσονται στην κατηγορία των μνημείων, ενώ κάθε εύρημα από αυτά θεωρείται ως αρχαιολογικό. Το Σεϊντί ανήκει πλέον στην κατηγορία των μνημείων της Βοιωτίας και βρίσκεται υπό την προστασία της Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας - Σπηλαιολογίας Νότιας Ελλάδας⁵³.

Οι μελέτες, ωστόσο, των παλαιολιθικών ευρημάτων του Σεϊντί από τους δύο Γερμανούς αρχαιολόγους, παραμένουν μέχρι σήμερα οι μοναδικές στην ελληνική βιβλιογραφία, παρότι η εργαλειοτεχνία της

μανικής πηγής ισχυριζόμενη ότι ευρέθησαν υπό των Γερμανών διαρκούντος του παρόντος πολέμου παλαιολιθικά ίχνη εν σπηλαίω παρά την Κωπαΐδα, αποτελούν τας κυριότερας μέχρι σήμερα ειδήσεις περί του ζητήματος» (http://www.archeolithos.gr/003_HISTORY_2.htm). Αρκετά χρόνια αργότερα ο καθηγητής Μαρινάτος διευκόλυνε ξένους ερευνητές στην αναζήτηση παλαιολιθικών θέσεων στον Ελληνικό χώρο (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ II, εισαγωγικό μέρος της μελέτης της Elisabeth Schmid για το Σεϊντί).

51. Βασιλοπούλου, Β.: Η Παλαιολιθική έρευνα, <http://www.archaiologia.gr/wp-content/uploads/2011/07/59-2.pdf>

52. Θεοχάρης, Δ.: Νεολιθικός Πολιτισμός, 4η έκδ. 2000, 22.

53. Σύμφωνα με την Υπουργική Απόφαση 34593/1108/7.7.1983, τα σπήλαια «... περιλαμβάνονται στην κατηγορία των μνημείων και θεωρούνται αναπόσπαστα τμήματα της πολιτιστικής κληρονομιάς ως έργα του ανθρώπου ή της φύσης με παγκόσμια αξία από άποψη ιστορική, αισθητική, εθνολογική, ανθρωπολογική ή παλαιοανθρωπολογική...», ενώ «...η προστασία, η έρευνα, η ανασκαφή και η μελέτη των σπηλαίων... ανήκει στην αρμοδιότητα και την ευθύνη του κράτους και ειδικότερα του Υπουργείου Πολιτισμού...».

παλαιολιθικής αυτής θέσης, που ήταν αποθηκευμένη στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θηβών, μελετήθηκε και προβλήθηκε ήδη το 1961 από την Elisabeth Schmid⁵⁴.

Η αδυναμία αξιοποίησης των αρχαιολογικών ευρημάτων του Σεϊντί στέρησε, ιδιαίτερα στους νέους ερευνητές, τη δυνατότητα να εμπλουτίσουν την παλαιολιθική τους γνώση με τα πρώτα απτά στοιχεία παλαιολιθικής παρουσίας στην Ελλάδα, να συνθέσουν το σχετικό υλικό με νεότερες αποκαλύψεις σε γειτονικές παλαιολιθικές θέσεις και, πολύ περισσότερο, να εκμεταλλευτούν σχετικά ερευνητικά προγράμματα. Επικαλούμενοι και τον Γερμανό αρχαιολόγο Joseph Fischer, ο οποίος υπογραμμίζει σε μελέτες του γενικότερα ότι ο προϊστορικός πολιτισμός της Βοιωτίας έχει παραμεληθεί σε σχέση με άλλες περιοχές⁵⁵, διαφαίνεται μια «βοιωτικοποίηση» του Σεϊντί, κατά το ακλήρημα του Ηρακλείδη.

Ο Ηρακλείδης, γεωγράφος του 3ου π.χ. αιώνα, παραθέτει διάφορες αρνητικές εικόνες και στερεότυπα που είχαν επικρατήσει μεταξύ των ελληνικών πόλεων σε βάρος των Βοιωτών. Ιδιαίτερη μνεία κάνει στη φράση του κωμικού ποιητή Φερεκράτη (β' μισό 5ου αι. π.Χ.) «ἤνπερ φρονῆις εὖ, φεῦγε τὴν Βοιωτίαν» («αν είσαι έξυπνος, μην πας στη Βοιωτία»)⁵⁶. Ο λόγος για τον ψόγο αυτό και τη μειωτική σημασία των Βοιωτών αποδίδεται στην ιδιάζουσα γεωγραφική θέση της Βοιωτίας, από την οποία οι νότιες πόλεις, ιδιαίτερα οι Αθηναίοι, δέχονταν όλα τα δεινά, επιδρομές βαρβαρικών φυλών και άλλες προκλήσεις από τον βορρά, κυρίως, όμως, αποδίδεται στον ανταγωνισμό ισχύος μεταξύ Αθηναίων και Θηβαίων κατά την κλασική περίοδο.

54. Πρακτικά της Ελληνικής Σπηλαιολογικής Εταιρείας, 4ο Διεθνές Συνέδριο στην Αθήνα, 1963, Communication No 21, 1963, 24

55. Fischer J.: Die Frühgeschichte Boiotiens, 2003, 9

56. Ο Ηρακλείδης αναφέρει χαρακτηριστικά: «*Ιστοριούσι οι Βοιωτοί τα κατ' αυτούς υπάρχοντα ακληρήματα λέγοντας ταύτα. Την μεν αισχροκέρδεια κατοικείν εν Ωρωπώ, τον φθόνον εν Τανάγρα, την δε φιλονικίαν εν Θεσπιαίς, την Υβριν εν Θήβαις, την πλεονεξίαν εν Ανθηδόνι, την περιέργειαν εν Κορωνεία, εν Πλαταιαίς την αλαζονείαν, τον πυρετόν εν Ογχηστώ, την αναισθησίαν εν Αλιάρτω. Τάδε εκ πάσης Ελλάδος ακληρήματα εις τας Βοιωτίας πόλεις κατερρύη (Περί τών εν τῇ Ἑλλάδι πόλεων, 1,25). Για μια πιο εμπειριστατωμένη μελέτη για την πρिकाτάληψη των αρχαίων ελληνικών πόλεων προς τους Βοιωτούς, βλ. Joseph Fischer: "Wenn Du klug bist, dann meide Boiotien!", 2005, 41-45.*

Η Βοιωτία πρόσφερε, ωστόσο, το κατάλληλο περιβάλλον για ανάπτυξη σχέσεων συνεργασίας στο τότε σύστημα των πόλεων-κρατών. Χάρη στην ιδιαίτερη γεωπολιτική της θέση, οργάνωσε ένα από τα πρώτα ομοσπονδιακά συστήματα του αρχαιοελληνικού κόσμου, ανέδειξε μεγάλους άνδρες και έναν από τους μεγαλύτερους προϊστορικούς πολιτισμούς της Ελλάδας, κατά τον Όμηρο⁵⁷ μάλιστα συμμετείχε με τριάντα δύο πόλεις στον Τρωικό Πόλεμο έναντι μιας (Αθήνα) από την Αττική. Αλλά και σήμερα, οι μελέτες των ανασκαφικών ερευνών στην παλαιολιθική θέση Σεϊντί προσφέρουν αρκετό αρχαιολογικό υλικό και μια νέα επιστημονική δυναμική, ιδιαίτερα στους νέους ερευνητές της Προϊστορικής Αρχαιολογίας που αναζητούν τεκμηρίωση της ανθρώπινης παρουσίας στον ελληνικό χώρο κατά την Εποχή των Παγετώνων.

Ως εκ τούτου, η προαναφερθείσα ρήση του Ηρακλείδη θα μπορούσε να αναδιατυπωθεί θετικά:

«Ἦνπερ φρονῆς εὖ, τὴν Βοιωτίαν μὴ φεῦγε»

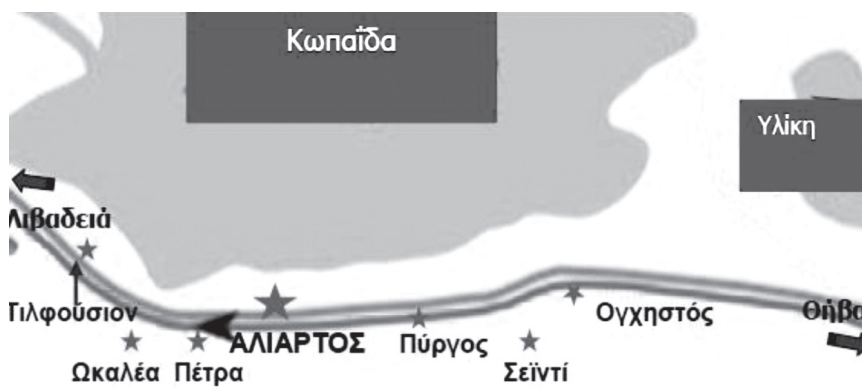
7. Σεϊντί: ένας σύγχρονος σταθμός

Το Σεϊντί αξιοποιήθηκε ως ασφαλής χώρος όχι μόνο κατά τη λίθινη εποχή, αλλά και σε νεότερες περιόδους. Η βραχοσκεπή με τη χαρακτηριστική δομή της ήταν εύκολα προσβάσιμη σε κυνηγούς-τροφοσυλλέκτες και σε τροφοπαραγωγούς. Από τον χώρο αυτό διακινούνταν διαχρονικά ομάδες ανθρώπων, εχθρικοί και συμμαχικοί στρατοί, έμποροι, διπλωμάτες και περιηγητές. Ο ιστορικός George Grote έγραφε το 1869 ότι η περιοχή που «βρίσκεται μεταξύ του Ελικώνα και της λίμνης, από όπου περνά ο δρόμος από τη Φωκίδα προς τη Θήβα, αποτελούσε σημαντικό στρατηγικό πέρασμα»⁵⁸. Ο δρόμος αυτός συμπίπτει με τη σύγχρονη εθνική οδό Θήβας-Λιβαδειάς, αλλά και με τον αρχαίο δρόμο των «θεοπρόπων», απ' όπου περνούσαν οι θρησκευτικές πομπές μέσω Θήβας και Λιβαδειάς προς τους Δελφούς, για να συμβουλευτούν το μαντείο⁵⁹.

57. *Ιλιάδα* Β 494-759 (νηών κατάλογος).

58. Grote, *History of Greece*, 1869, σελ. 205.

59. *Ηροδότου Ἱστοριῶν ἕκτη ἐπιγραφομένη Ἑρατώ*, 57. Βλ. επίσης: *Ηροδότου Ἱστορίαι* «(I, 158).

Εικ. 11: Η εθνική οδός Θηβών – Λιβαδειάς με τη θέση Σείντι και τους αρχαιολογικούς χώρους της περιοχής

Στον αρχαίο αυτό δρόμο, στις «ογχήστιες ακρολιμνιές» όπως διαβάζουμε στον Πίνδαρο⁶⁰, αλλά και στον Ομηρικό Ύμνο Στον Απόλλωνα, πραγματοποιούνταν αρματοδρομίες⁶¹, στο πλαίσιο των εορταστικών εκδηλώσεων «Ογχήστια»⁶², προς τιμή του «κοσμοσείστη Ποσειδώνα που κατοικεί στην Ογχηστό» με τις «πασίγνωστες νίκες των γοργοπόδαρων αλόγων»⁶³.

Συνεπώς, το Σείντι που κατά την Elisabeth Schmid ήταν «ένας σταθμός για κυνηγούς-τροφοσυλλέκτες»⁶⁴ μπορεί και σήμερα να αποτελέσει έναν νέο εκπαιδευτικό και τουριστικό σταθμό. Η βεβαίωση ότι η βραχοσκεπή φιλοξένησε ανθρώπους του είδους homo sapiens προκαλεί όχι μόνο το επιστημονικό ενδιαφέρον, αλλά και του ευρύτερου κοινού. Παρότι οι πληροφορίες για τις συνθήκες και τον τρόπο ζωής σε τόσο μακρινές χρονικές περιόδους είναι περιορισμένες, ωστόσο η γνώση, που απορρέει από τις λιθοτεχνίες της πλειστοκαινικής περιόδου, αποτελεί μια πρόκληση που δεν περιορίζεται μόνο στην αρχαιολογική κοινότητα.

60. Πίνδαρος, Ίσθμια IV 21, I 33.

61. Ομηρικός Ύμνος Στον Απόλλωνα στ. 225-238.

62. <http://www.facebook.com/viotia/posts/243660028986012>

63. Πίνδαρος, 4ος Ίσθμιόνικος, Γ' 20.

64. Schmid, E.: "Die Seidi-Höhle – eine jungpaläolithische Station in Griechenland", 1965, 163.

Ειχ. 12: Η Κωπαΐδα από το βράχο του Σεϊντί και στο βάθος ο αυτοκινητόδρομος Θήβας-Λιβαδειάς, όπου βρίσκονται τα ερείπια της αρχαίας αγοράς της Ογχηστού.

Το πολιτισμικό προϊόν Σεϊντί είναι πολλαπλά αξιοποιήσιμο: αφενός ως εργαλείο που προσφέρει νέο μαθησιακό και εκπαιδευτικό υλικό, αφετέρου ως αφετηρία ανάδειξης του τοπικού προϊστορικού πολιτισμού. Η ένταξη της βραχσοσκεπής σε εκπαιδευτικά προγράμματα ενημέρωσης για κατάλοιπα παλαιότερων πολιτισμών απαντά στις προκλήσεις της εποχής και διαμορφώνει ευκαιρίες για την ανάδειξη της πολιτισμικής κληρονομιάς του τόπου. Προς την κατεύθυνση αυτή μπορούν να συμβάλλουν σημαντικά και οι αρχαιολογικοί χώροι κατά μήκος της εθνικής οδού Θήβας-Λιβαδειάς (Ογχηστός, Σπήλαιο Πύργου, αρχαία Αλίαρτος, Ωκαλέα, Τιλφούσιον), που είναι σχετικά άγνωστοι στο ευρύτερο κοινό, σε συνδυασμό με τα μεγάλα πολιτισμικά κέντρα της Θήβας και του Ορχομενού-Χαιρώνειας, ο προϊστορικός πολιτισμός των οποίων προβάλεται συνοπτικά στη συνέχεια.

*Εικ. 13: Ο μεσαιωνικός Πύργος με το ομώνυμο Σπήλαιο και τον χωματόδρομο από το ύψος περίπου του Σεϊντί που εξελίχθηκε στην ασφαλτοστρωμένη οδό Θήβας-Λιβαδειάς
(φωτογραφία του O. Walter, 1940, 183)*

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Παλαιολιθική κατοίκηση σε άλλα σπήλαια της Βοιωτίας

1. Η Έρευνα στην ευρύτερη λεκάνη της Κωπαΐδας

Στη Βοιωτία, εκτός από τη βραχοσκεπή Σεϊντί, διαπιστώθηκε παλαιολιθική κατοίκηση στο μεγάλο Σπήλαιο Σαρακηνού που βρίσκεται σε βραχώδη πλαγιά κοντά στο Ακραίφνιο, καθώς και στο Σπήλαιο του Πύργου που βρίσκεται στην ανατολική έξοδο της Αλιάρτου. Αλλά και σε άλλα μικρότερα σπήλαια και βραχοσκεπές του ευρύτερου βοιωτικού χώρου βρέθηκαν ίχνη παλαιολιθικής παρουσίας¹. Υπαίθριες θέσεις δεν εντοπίστηκαν λόγω της αλλοίωσης του παραλίμνιου φυσικού περιβάλλοντος από τις εναλλαγές στη στάθμη του νερού της λίμνης και των ποτάμιων υδάτων.

Εικ. 1: Οι παλαιολιθικές θέσεις Σεϊντί και Σαρακηνού στην Κωπαΐδα (Sampson, 2008, fig 217)

1. Εκτός από τις μελέτες των Rudolf Stampfuss (1942) και Elisabeth Schmid (1963) βλ. και: Nicolas Rolland, 1989, 23-53. Curtis Runnels, Review of Aegean Prehistory IV, 1995, 699-728. Θ. Σπυρόπουλος, Εισαγωγή εις τη μελέτην του Κωπαϊδικού χώρου, 1973, 201-214. Α. Σάμψων, Σπηλαιοκατοίκηση στην περιοχή Κωπαΐδας. Το σπήλαιο Σαρακηνού, 2000, 133-155. Γεωργία Κουρτέση-Φιλιππάκη, Η διερεύνηση της παλαιολιθικής εποχής στην Ελλάδα, 1996, 9-12.

Ο John M. Fossey, βασιζόμενος σε επιφανειακές παρατηρήσεις, υποστήριξε ότι η συγκέντρωση μεγάλων πληθυσμών άγριων ζώων στην κοιλάδα του Βοιωτικού Κηφισού υποδηλώνει παλαιολιθική παρουσία². Με αυτή την άποψη συμπαρατάσσεται και ο Καναδός αρχαιολόγος Nicolas Rolland³, ο οποίος προχώρησε σε εκτεταμένη έρευνα στην ίδια περιοχή και συνέλεξε αρκετούς πυριτόλιθους που χρονολογούνται στην Ανώτερη Παλαιολιθική⁴. Κατά τη δεκαετία του 1960, ο Siegfried Laufer μελέτησε το αποξηραντικό έργο⁵ των Μινύων και ασχολήθηκε με το Σπήλαιο Τσούτσο κοντά στη Μεγάλη Καταβόθρα (ή Σπηλιά του Ηρακλή), στο οποίο βρέθηκαν κατάλοιπα παλαιολιθικής εποχής.

Η πιο συστηματική, όμως, έρευνα που πραγματοποιήθηκε στη λεκάνη της Κωπαΐδας ξεκίνησε το 1994 με το «Πρόγραμμα Έξερευνησης Kopais Project» της Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας με επικεφαλής τον καθηγητή προϊστορικής αρχαιολογίας Αδ. Σάμψων⁶. Στο πλαίσιο αυτού του προγράμματος εξερευνήθηκαν 23 σπήλαια και βραχοσκεπές από την περιοχή της Αμφίκλειας και της Ελάτειας μέχρι τις ανατολικές εκτάσεις της Κωπαΐδας. Τα περισσότερα θεωρείται ότι βρίσκονται στο επίπεδο της άλλοτε λίμνης και η κατοίκηση σ' αυτά ήταν περιστασιακή λόγω της ανόδου της στάθμης των νερών της λίμνης. Οι επιφανειακές παρατηρήσεις έδειξαν παλαιολιθικά ίχνη σε όλα σχεδόν τα μικρά σπήλαια, δεν διενεργήθηκε όμως ανασκαφική έρευνα λόγω οικονομικών αδυναμιών, αλλά και λόγω χρησιμοποίησης των χώρων αυτών από τοπικούς κτηνοτρόφους.

Στη βορειοανατολική πλευρά της Κωπαΐδας υπάρχει το μικρό Σπήλαιο Μπαρουτοσπηλιά⁷, στην είσοδο του οποίου εντοπίστηκαν θραύσματα οψιανού και πυριτόλιθου. Στην «Εγκυκλοπαίδεια Μεί-

2. Fossey, J. M.: Boiotia in later Prehistory, 1997, 3.

3. Rolland, N.: Boeotia Antiqua, I, 1989, 23-54.

4. Πρόκειται για εργαλεία από πυριτόλιθο, ορισμένα από τα οποία εκτίθενται στο Μουσείο (Αρχαιολογική Συλλογή) της Ελάτειας.

5. Laufer, S.: Topographische Untersuchungen im Kopaisgebiet, 1970, 105 και Αρχαιολογικόν Δελτίον, 26 (1971), 239- 245

6. Σάμψων, Α.: Παλαιοπεριβάλλον και κατοίκηση στην περιοχή Κωπαΐδας κατά την Παλαιολιθική και Νεολιθική περίοδο, 2008, σελ. 44; Βλ. επίσης Α. Σάμψων: Η Βοιωτία κατά την Παλαιολιθική περίοδο, 2011.

7. Σάμψων Α.: Η Βοιωτία κατά την Παλαιολιθική περίοδο, 2011 (<http://bceotia.ehw.gr/Forms/fLemmaBody.aspx?lemmaid=12734>)

ζονος Ελληνισμού» σημειώνεται⁸ ότι η σπηλιά βρίσκεται μόλις 10 μ. ψηλότερα από την πεδιάδα της Κωπαΐδας, έχει διαστάσεις 27 × 8 μ. και οι επιχώσεις της είναι καλυμμένες με κοπριά, ενώ δεν έχουν γίνει γνωστά τα αποτελέσματα ανασκαφικής έρευνας που διενεργήθηκε το 1973 από τον αρχαιολόγο Σπυρόπουλο.

Εικ. 2: Η Μπαρουτοσπηλιά βορειοανατολικά της Κωπαΐδας⁹

Παλαιολιθικά ίχνη εντοπίστηκαν και στο Σπήλαιο Σφίγγειον στο όρος Σφίγγειον ή Φοινίκιον, γνωστό στην τοπική κοινωνία ως «Σπήλαιο Φαγγά». Πρόκειται για το μέρος, όπου κατά τη μυθολογία κατοικούσε η Σφίγγα, η οποία έθετε το αίνιγμά της στους περαστικούς. Παλαιολιθική παρουσία αναφέρεται και σε μικρό σπήλαιο στο χωριό Μαριολάτα της Αμφίκλειας, όπου εντοπίστηκαν θραύσματα πυριτόλιθου¹⁰. Αλλά και σε άλλες καρστικές κοιλάδες στην ευρύτερη λεκάνη της Κωπαΐδας, όπου σχηματίζονται μικρά σπήλαια, είναι πιθανό να υπήρχε παρουσία κυνηγών-τροφοσυλλεκτών. Επίσης στη σπηλιά «Πυργάκι», στα δυτικά του λόφου Μαγουλέζα στα Δερβενοχώρια Βοιωτίας (Σκούρτα), αποκαλύφθηκαν λείψανα νεολιθικής κατοίκησης¹¹.

8. Βλ. λήμμα Βοιωτία (http://boeotia.ehw.gr/Forms/fLemmaBody.aspx?lemmaid=12734#chapter_2)

9. Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, Βοιωτία (<http://www.ehw.gr/l.aspx?id=12734>)

10. Σάμψων, Α.: Η Βοιωτία κατά την Παλαιολιθική περίοδο, 2011.

11. Βλ. ΦΕΚ: ΥΑ ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Α1/Φ43/60974/3092/23-12-1992 - ΦΕΚ 26/Β/26-1-

2. Το μεγάλο Σπήλαιο Σαρακηνού (Ακραίφνιο)

Το Σπήλαιο βρίσκεται σε βραχώδη λόφο κοντά στο Ακραίφνιο, σε ύψος 100 μ. περίπου πάνω από την πεδιάδα της λίμνης, με θέα την Κωπαΐδα, και είναι το μεγαλύτερο σπήλαιο της Στερεάς Ελλάδας. Διαθέτει έναν μεγάλο ενιαίο χώρο και παρουσιάζει κατοίκηση από την Ανώτερη Παλαιολιθική και τη Μεσολιθική περίοδο, ενώ η χρήση του κορυφώθηκε στη Νεολιθική περίοδο.

Εικ. 3: Το Σπήλαιο Σαρακηνού

Το Σπήλαιο Σαρακηνού ερευνήθηκε, αρχικά, από τον αρχαιολόγο Θεόδωρο Σπυρόπουλο¹², στις αρχές της δεκαετίας του '70, ο οποίος αποκάλυψε κατάλοιπα κατοίκησης από όλες τις φάσεις της προϊστορικής εποχής, ιδιαίτερα της Νεολιθικής.

Στα μέσα της δεκαετίας του '90 ξεκίνησε νέα ανασκαφή από

1993. (http://listedmonuments.culture.gr/fek.php?ID_FEKYA=13392)

12. Σπυρόπουλος Θ.: Σπηλιά Σαρακηνού Κωπαΐδος, 1973, 263-264.

τον καθηγητή Αδαμάντιο Σάμφων¹³, ο οποίος χρησιμοποίησε σύγχρονες μεθόδους τεκμηρίωσης με παλυνολογικές αναλύσεις (ανάλυση παλαιογύρης) και μελέτη βιοϋπολειμμάτων από οστά και άνθρακα. Στο τελικό συμπέρασμα των ανασκαφικών ερευνών του υπογραμμίζεται ότι το Σπήλαιο κατοικήθηκε από τη Μουστέρια πολιτισμική φάση (Μέση Παλαιολιθική) μέχρι τις αρχές της Χαλκοκρατίας¹⁴. Τα πρώτα ευρήματα ήταν Μεσοελλαδικής εποχής, ενώ στα νεολιθικά στρώματα βρέθηκαν πλούσια λίθινα και οστέινα εργαλεία, ειδώλια, πήλινα αγγεία και αρκετά όστρακα της Αρχαιότερης Νεολιθικής. Στα παλαιολιθικά στρώματα αποκαλύφθηκαν εργαλεία από οφιανό και πυριτόλιθο, καθώς και οστά μεγάλων θηλαστικών που χρονολογούνται στο πρώιμο στάδιο της Ανώτερης Παλαιολιθικής¹⁵.

Παρά το πετρώδες και απόκρημνο περιβάλλον του Σπηλαίου, η στρωματογραφική ακολουθία του είναι άριστη¹⁶ και καλύπτει όλες τις φάσεις των προϊστορικών χρόνων. Σε σχετική περιγραφή του ΥΠΠΟ αναφέρεται: «*Η μελέτη των κόκκων γύρης από όλα τα στρώματα έχει δείξει μία ακολουθία, αρχίζοντας από την ψυχρή χλωρίδα της Παλαιολιθικής, περνώντας στη θερμή χλωρίδα των αρχών του Ολοκαίνου και καταλήγοντας στα καλλιεργημένα είδη της Νεότερης Νεολιθικής*»¹⁷.

13. Sampson, A.: The Sarakenos Cave at Akræphnion, Bœotia, Greece, 2008. Σάμφων, Α./Μεγαλούδη, Φ.: Το σπήλαιο του Σαρακηνού στη Βοιωτία, 2006, 585-598. Σάμφων, Α./Ιωακείμ Χ.: Το Σπήλαιο Σαρακηνού. Φυτική αναπαράσταση κατά τη Νεολιθική περίοδο και την εποχή του Χαλκού, 2000, 66-72. Σάμφων, Α./Κατσαρού, Σ.: Η γραπτή κεραμική του σπηλαίου Σαρακηνού στη Βοιωτία, 2005, και των ιδίων: Το συμβολικό στοιχείο, 2005.

14. Sampson, A./ Kaczanowska M./Kozlowski J.: Sarakenos Cave in Bœotia from Palæolithic to the Early Bronze Age, 2009, 1-33. Sampson, A.: The Neolithic and Bronze Age Occupation of the Sarakenos Cave in Bœotia, 2008, του ιδίου: Παλαιοπεριβάλλον και κατοίκηση στην περιοχή Κωπαΐδας κατά την Παλαιολιθική και Νεολιθική περίοδο, 2008, 41-58.

15. Σάμφων, Α./Μεγαλούδη Φ., Το σπήλαιο του Σαρακηνού στη Βοιωτία, 2006, 595.

16. Σάμφων Α./Μεγαλούδη Φ.: ο.α., 2006, 595.

17. http://odysseus.culture.gr/h/2/gh251.jsp?obj_id=1621

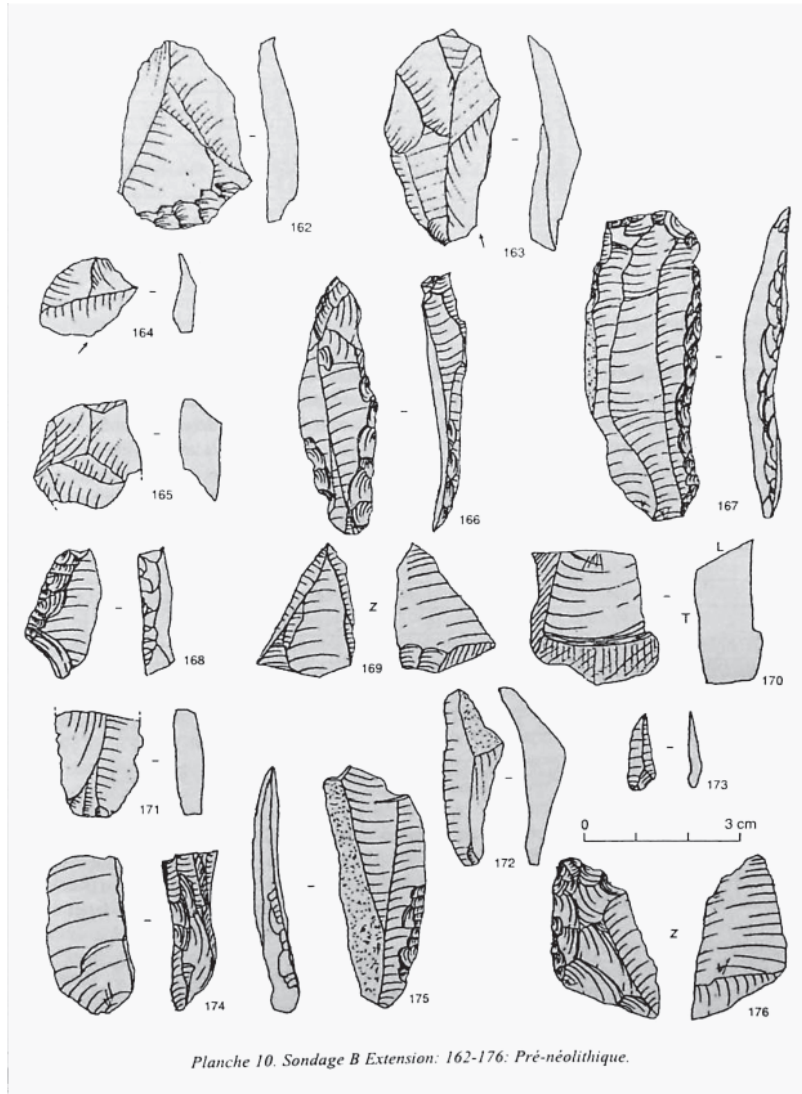
Εικ. 4: Το εσωτερικό του Σπηλαίου Σαρακηνού: ο χώρος της ανασκαφής

Στη λιθοτεχνία του Σπηλαίου Σαρακηνού αναφέρεται η Γεωργία Κουρτέση-Φιλιππάκη, η οποία μετά από μελέτη επιλεγμένων αποκρουσμάτων λαξευμένου λίθου που έφερε στο φως η ανασκαφή (τομή Β), πληροφορεί τόσο για τον τρόπο κατασκευής τους, όσο και για τις ανθρώπινες δραστηριότητες που αντικατοπτρίζονται σε αυτά, όπως η συμπεριφορά, η οργάνωση και ο βαθμός νοημοσύνης των προϊστορικών ενοίκων του¹⁸. Σημειώνει, επίσης, ότι τα λίθινα και οστέινα εργαλεία κατασκευάζονταν σε κοντινά με το Σπήλαιο κέντρα και ότι οι πρώτες ύλες ανήκουν, κατά κύριο λόγο, στη κατηγορία των πυριτολιθικών πετρωμάτων.

Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει, όμως, η νεολιθική λιθοτεχνία του Σπηλαίου και, ιδιαίτερα, οι φυλλόσχημες αιχμές βελών από πυριτόλιθο και οφιανό που προσαρμόζονταν, προφανώς, σε ξύλινο στέλεχος και χρησιμοποιούνταν ως δόρατα, ακόντια και ξίφη. Πρόκειται για τα πρώτα αμυντικά όπλα που χρησίμευαν και στο κυνήγι θηραμάτων. Στα αρχαιότερα νεολιθικά στρώματα του Σπηλαίου αποκαλύ-

18. Kourtessi-Philippakis, G./Kozlowski, J. K./Kaczanowska, M.: 2008, 466-515.

φθηκαν, επίσης, πλούσια εργαλεία σύνολα μικρόλιθων, κυρίως μικρολεπίδες με λεπτή επεξεργασία στις πλευρές τους που, όπως σημειώνεται στη σχετική μελέτη¹⁹, στα νεότερα στρώματα φαίνεται να αποκτούν γεωμετρικά σχήματα.

Εικ. 5: Προνεολιθικά τέχνεργα από το Σπήλαιο Σαρακηνού (Kourtessi-Philippakis/Kozłowski, 2008, 499)

19. Kourtessi-Philippakis, G./ Kozłowski, J. K./Kaczanowska, M.: 2008, 466-515.

Εικ. 6: Εργαλεία Παλαιολιθικής περιόδου από το Σπήλαιο Σαρακηνού (Μουσείο Θηβών, Σάμψων, 2011)

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν, επίσης, τα οστέινα εργαλεία του Σπηλαίου, τα οποία μελέτησε η Καλλιόπη Γιαννοπούλου²⁰, κατά την οποία η επιλογή των οστών και οι ομοιότητες στην κατασκευή των εργαλείων αυτών αποτελούν δείγματα της νοημοσύνης και της τέχνης των ανθρώπων της εποχής εκείνης.

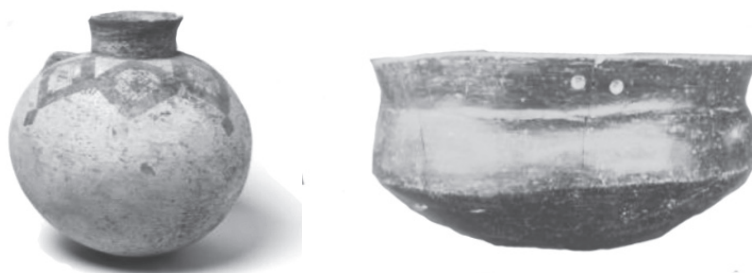

Εικ. 7: Σπήλαιο Σαρακηνού, αιχμές βελών από πυριτόλιθο και οφιανό της Τελικής Νεολιθικής (Μουσείο Θηβών)

Το Σπήλαιο Σαρακηνού παρουσιάζει και πολυάριθμη κεραμική που καλύπτει όλες τις φάσεις της Νεολιθικής Εποχής. Αγγεία νεότερης εποχής φέρουν έντονη διακόσμηση. Σ' αυτήν ανήκουν ερυθρόμορφα και μελαμβαφή πήλινα αγγεία και άλλα κατάμαυρα στιλβω-

20. Γιαννοπούλου, Κ.: Η οστέινη εργαλειοτεχνία του σπηλαίου Σαρακηνού Βοιωτίας, 2010.

τά διαφόρων σχημάτων ή με εγχαράξεις σε μαύρο, καθώς και αρκετά κεραμικά όστρακα με γραπτό, ερυθρωπό διάκοσμο πάνω σε λευκή εξωτερική επιφάνεια²¹.

Εικ. 8: Σπήλαιο Σαρακηνού (από αριστερά): 1. Πήλινο κλειστό αγγείο με ερυθρή γραπτή διακόσμηση από το Σπήλαιο Σαρακηνού (μέσα της χιλιετίας π.Χ., Μουσείο Θηβών). 2. Αγγείο της Νεότερης Νεολιθικής περιόδου (Μουσείο Θηβών).

Ο Αδαμάντιος Σάμψων σημειώνει ότι τα άβαφα αγγεία χρησιμοποιούνταν ως μαγειρικά σκεύη και για μεταφορά ή διατήρηση τροφής (πιθάρια). Τα γραπτά αγγεία παράγονταν σε διαφορετικά σχήματα και με διαφορετική διακόσμηση (ερυθρή, μελανή ή λευκή βαφή) στα τοπικά εργαστήρια που προμήθευαν ανάλογες κατασκευές αγγείων και σε γειτονικούς νεολιθικούς οικισμούς. Επίσης, βρέθηκε μεγάλη κυκλική εστία και πιθάρι με ταφή νέου ατόμου²².

Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα ειδώλια, ανθρωπόμορφα και ζωόμορφα, της Νεότερης Νεολιθικής, η χρήση των οποίων συνδέεται με κάποιο είδος λατρευτικών τελετών²³. Ανάμεσά τους ξεχωρίζει ένα πήλινο ειδώλιο, ύψους ½ μέτρου περίπου, με ανδρική κεφαλή 15 εκ. και έντονα χαρακτηριστικά προσώπου που χρονολογείται στην 5η χιλιετία π.Χ. Εντυπωσιακό είναι μαρμάρινο ειδώλιο του πρώτου μισού της 5ης χιλιετίας π.Χ. που παριστάνει γυναικεία μορφή και ανήκει στον γνωστό τύπο «Αφροδίτες», μικρά λατρευτικά λίθινα ειδώλια (μικρές Αφροδίτες), που αποτελούσαν στη Νεολιθική εποχή σύμ-

21. Σάμψων, Α./Κατσαρού, Σ.: Η γραπτή κεραμική του σπηλαίου Σαρακηνού, 2005. Βλ. επίσης Σάμψων, Α./Κατσαρού, Σ.: Το συμβολικό στοιχείο στη χρήση του σπηλαίου Σαρακηνού, 2005.

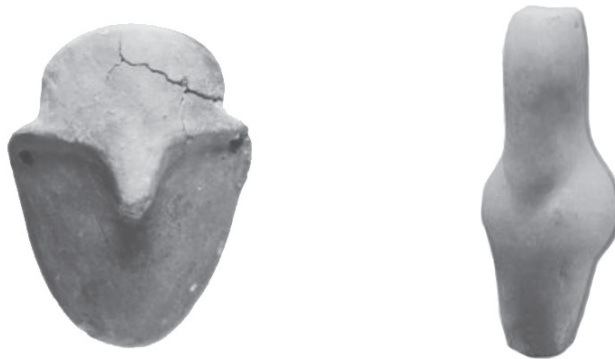
22. Σπυρόπουλος, Θ.: στο: Αρχαιολογικών Δελτίων, 1973, Πιν. 215 α-δ.

23. Σάμψων Α.: Σπήλαιο Σαρακηνού, 2000, 66.

βολο της γυναικείας γονιμότητας. Ο μεγάλος αριθμός ειδωλοπλαστικού υλικού κάνει, αναμφίβολα, το Σπήλαιο αυτό πολύ σημαντικό για τη νεολιθική έρευνα²⁴.

Εικ. 9: Ειδώλια από το Σπήλαιο Σαρακηνού και εργαλεία Νεολιθικής περιόδου [Σπυρόπουλος, 28(1973), Πιν 215, Πιν 216]

Εικ. 10: (Αριστερά) Κεφαλή πήλινου ειδωλίου (πρώτο μισό 5ης χιλιετίας π.Χ., Μουσείο Θηβών) – (Δεξιά): Μαρμάρινο ειδώλιο γυναικείας μορφής της νεότερης νεολιθικής (Μουσείο Θηβών).

24. Σάμψων, Α./Κατσαρού, Σ.: Το συμβολικό στοιχείο στη χρήση του Σπηλαίου Σαρακηνού, 2005.

Εκτιμάται, ότι στη Νεότερη Νεολιθική το Σπήλαιο Σαρακηνού παρουσιάζει μεγαλύτερη πυκνότητα κατοίκησης²⁵. Τούτο απορρέει τόσο από την πληθώρα των λίθινων, οστέινων και κεραμικών ευρημάτων, όσο και από τις μεγάλες ποσότητες απανθρακωμένων σπόρων που εντοπίστηκαν στις επιχώσεις του Σπηλαίου και βεβαιώνουν καλλιέργεια δημητριακών και οσπρίων στις πεδινές περιοχές της περιοχής.

Κατά τη Νεότερη Νεολιθική φαίνεται ότι το Σπήλαιο²⁶ χρησίμευε για την αποθήκευση προϊόντων, ως δευτερεύων βοθητικός οικισμός ενός άλλου υπαίθριου, ο οποίος βρισκόταν χαμηλότερα στον λόφο, κοντά στις παρυφές της λίμνης, καθώς το επίπεδο των υδάτων εκείνη την περίοδο ήταν χαμηλό.

Συμπερασματικά μπορεί να υπογραμμιστεί ότι, σε σύγκριση με τα ανασκαφικά αποτελέσματα της βραχοσκεπής Σεϊντί, το Σπήλαιο Σαρακηνού παρουσιάζει ιδιαίτερο αρχαιολογικό ενδιαφέρον στη Νεολιθική εποχή, λόγω της πληθώρας νεολιθικών ευρημάτων, τα οποία παρουσιάζουν ομοιότητες με ευρήματα σε άλλες νεολιθικές θέσεις της Βοιωτίας και εμπλουτίζουν τη γνώση για την προϊστορική ζωή στην περιοχή²⁷.

Πώς ερμηνεύεται, όμως, το περιορισμένο παλαιολιθικό υλικό σ' αυτό το μεγάλο Σπήλαιο σε σχέση με εκείνο του Σεϊντί; Κατά τον Σάμφων, τούτο οφείλεται στη μικρή ανασκαφική έκταση σε σχέση με τον τεράστιο εσωτερικό του χώρο²⁸. Οι ανασκαφικές τομές, ωστόσο, έδειξαν ότι τα παλαιολιθικά του στρώματα βρίσκονται αρκετά μέτρα χαμηλότερα από το δάπεδο της εισόδου και είναι πιθανό, η υγρασία από τα ύδατα που συγκεντρώνονταν στον εσωτερικό χώρο να δημιουργούσε αφιλόξενο περιβάλλον για τους κυνηγούς-τροφοσυλλέκτες. Ο Θ. Σπυρόπουλος αναφέρει ότι «τα ύδατα, τα οποία και κατά τη διάρκεια της ανασκαφής εδημιούργησαν ενοχλήσεις, ευθύνονται και

25. Sampson, A.: The Sarakenos Cave at Akraephnion, 2008.

26. Σάμφων Α./Μεγαλούδη Φ.: Το σπήλαιο του Σαρακηνού στη Βοιωτία, 2006, 597.

27. Μαστροπανοπούλου, Β.: Το Σπήλαιο Σαρακηνού Ακραϊφνίου, 2010.

28. Ο Α. Σάμφων σημειώνει: «Τα ευρήματα είναι προς το παρόν λίγα γιατί το στρώμα αυτό ερευνήθηκε σε πολύ μικρή έκταση. Είναι επίσης πιθανόν κάτω από τον πεσμένο βράχο της οροφής να υπάρχουν και λείψανα παλαιότερης κατοίκησης» (Σάμφων, Α./ Μεγαλούδη, Φ.: Το σπήλαιο του Σαρακηνού, 2006, 595).

δια τας πολλές διαταραχάς των στρωμάτων και την πρόσμειξιν των ευρημάτων του προς το στόμιον του σπηλαίου (προς Ν) κυρίως τμήματος αυτού»²⁹.

3. Σπήλαιο Πύργου (Αλιάρτος)

Στην ανατολική έξοδο της Αλιάρτου και σε μικρή απόσταση από το Σεϊντί βρίσκεται το Σπήλαιο του Πύργου. Η ονομασία οφείλεται στον καλά διατηρημένο μεσαιωνικό Πύργο που κτίστηκε πάνω στον βράχο του.

Εικ. 11: Το Σπήλαιο του Πύργου στην ανατολική έξοδο της Αλιάρτου με τον μεσαιωνικό Πύργο στο βάθος.

Ο αρχαιολόγος J.M. Fossey αναφέρει³⁰ ότι έγιναν ανασκαφές κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, αλλά τα αποτελέσματά τους δεν έχουν δημοσιευθεί. Υπογραμμίζει ότι κατοικήθηκε από κυνηγούς-τροφοσυλλέκτες, αν και η μορφολογία του περιορίζει την αναζήτηση παλαιολιθικών καταλοίπων. Το Σπήλαιο βρίσκεται χαμηλά, κοντά στο

29. Σπυρόπουλος, Θ.: Σπηλιά Σαρακηνού Κωπαΐδος, 1973, 264.

30. Fossey, J. M.: Topography and Population of Ancient Boiotia, 1988, 319.

επίπεδο με την επιφάνεια της Κωπαΐδας, και κινδύνευε, προφανώς, άμεσα από την άνοδο των νερών. Το δάπεδό του είναι βραχώδες και μόνο στον χώρο μπροστά από την είσοδό του μπορούν να αναζητηθούν παλαιολιθικά κατάλοιπα.

Ο Rudolf Stampfuss γράφει σχετικά: «Μπροστά στο Σπήλαιο του Πύργου βρισκόταν ένα βαθύ αυλάκι νερού, το οποίο αποκάλυπτε ένα ευρύ προφίλ στρώματος μέχρι το βραχώδες υπόστρωμα προς τα κάτω. Εδώ, μπόρεσα αμέσως να εντοπίσω, κάτω από ένα πολιτισμικό στρώμα χρώματος ανοικτού καφέ και μεγέθους 2 μ., που περιελάμβανε αποθέσεις θρυμματισμένων πετρωμάτων και πολλά νεολιθικά θραύσματα, ένα άλλο πολιτισμικό στρώμα μεγέθους 40 εκ. περίπου, χρώματος σκούρου καφέ προς μαύρο, που περιείχε αποκρούσματα και απολιθωμένα υπολείμματα οστών. Παρόλο που τα νεολιθικά ευρήματα αυτής της θέσης ήταν ήδη γνωστά, το πολιτισμικό στρώμα που βρισκόταν στη βάση του βράχου είχε διαφύγει της προσοχής. Λόγω αυτών των θετικών παρατηρήσεων αποφάσισα να ξεκινήσω μια δοκιμαστική ανασκαφή στο κάπως πιο προσβάσιμο Σπήλαιο Σείντι, με στόχο να εντοπίσω τα πολιτισμικά στρώματα»³¹.

Εικ. 12: Φωτογραφία από το εσωτερικό του Σπηλαιίου Πύργου

31. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι (βιβλίου).

Προφανώς, η εγγύτητα του Σπηλαιίου αυτού με το Σεϊντί παραπέμπει στις ίδιες λίθινες περιόδους, δηλαδή σε κατοίκηση από κυνηγούς-τροφοσυλλέκτες από την Ωρινάκια και Γραβέττια πολιτισμική φάση. Κατ' αυτή την περίοδο, η στάθμη των νερών της λίμνης ήταν χαμηλή λόγω του ψυχρού κλίματος και των συνθήκών στέπας που επικρατούσαν στο περιβάλλον της.

4. Προϊστορική κατοίκηση σε μικρότερα σπήλαια

4.1. Το Σπήλαιο Λουκάς

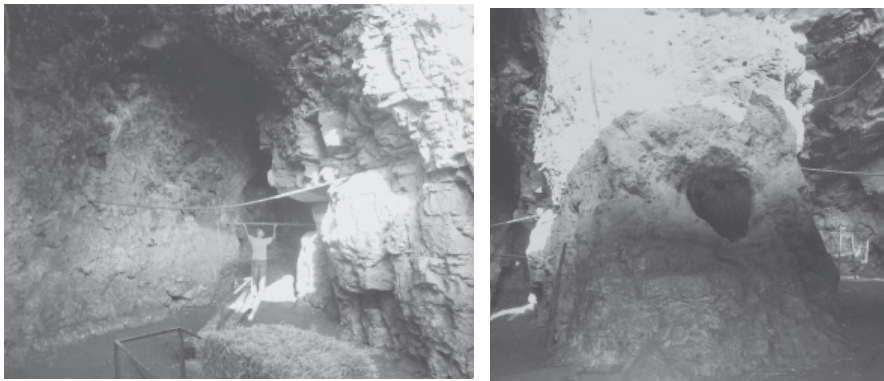
Στη βραχώδη πλευρά του λόφου της αρχαίας Αλιάρτου με θέα την Κωπαΐδα υπάρχει το ανεξερευνήτο Σπήλαιο Λουκάς, το οποίο είναι αρκετά μεγάλο και χρησιμοποιείται από ντόπιο κτηνοτρόφο ως μαντρί³². Η είσοδός του έχει καλυφθεί με μικρή μάντρα που φέρει τσίγκινο σκέπασμα για την προστασία των αιγοπροβάτων. Στο εσωτερικό του υπάρχουν δύο μεγάλες κοιλότητες συνολικής έκτασης 100 τ.μ. περίπου με χωμάτινο επίπεδο δάπεδο, ενώ ο βραχώδης θόλος του έχει μεγάλο ύψος, περίπου 6-7 μ. κατά μέσο όρο. Η αριστερή κοιλότητα είναι επιμήκης και κάπως πιο μεγάλη σε σχέση με τη διπλανή της. Στις βραχώδεις πλευρές του έχει αρκετές κρύπτες. Η είσοδός του είναι ελαφρά επικλινή και έχει μεγάλο άνοιγμα που φωτίζει αρκετά τον εσωτερικό χώρο.

Το Σπήλαιο αυτό βρίσκεται σε αρκετά μεγάλο υψόμετρο σε σχέση με το επίπεδο της άλλοτε λίμνης και δεν επηρεαζόταν από την άνοδο των νερών της. Εκτιμάται ότι διαθέτει τις απαραίτητες προϋποθέσεις για ασφαλή κατοίκηση και αποθήκευση τροφίμων από κυνηγούς-τροφοσυλλέκτες, κάτι που, όμως, μόνο με ανασκαφική έρευνα μπορεί να επιβεβαιωθεί.

32. Η ονομασία του σπηλαιίου προέρχεται από το όνομα του βοσκού που χρησιμοποιεί τη στάνη.

*Εικ. 13: Το Σπήλαιο Λουκάς με το στέγαστρο της στά-
νης στον λόφο της αρχαίας Αλιάρτου με θέα την Κωπαΐ-
δα, στο βάθος ο Ελικώνας*

Εικ. 14: Το Σπήλαιο Λουκάς, δύο κοιλότητες στο εσωτερικό του

4.2. Σπήλαια ως τόποι λατρείας

Σε μικρά σπήλαια που βρίσκονται στις βραχώδεις εκτάσεις τις ανατολικής λεκάνης της Κωπαΐδας κτίστηκαν στο εσωτερικό τους, κατά τα βυζαντινά χρόνια, από χριστιανούς μικροί ναΐσκοι, που λειτουργούσαν ως ασφαλείς τόποι λατρείας από φόβο, κυρίως, προς

τους Καταλανούς μισθοφόρους πολεμιστές. Ορισμένα από τα σπήλαια αυτά αξιοποιήθηκαν και από ομάδες κυνηγών τροφοσυλλεκτών. Μια ανασκαφική έρευνα όμως δεν είναι εφικτή, γιατί φέρουν στο εσωτερικό τους αγιογραφίες και βυζαντινές επιγραφές στους βράχους και σε μικρά τοιχία από πλίνθους.

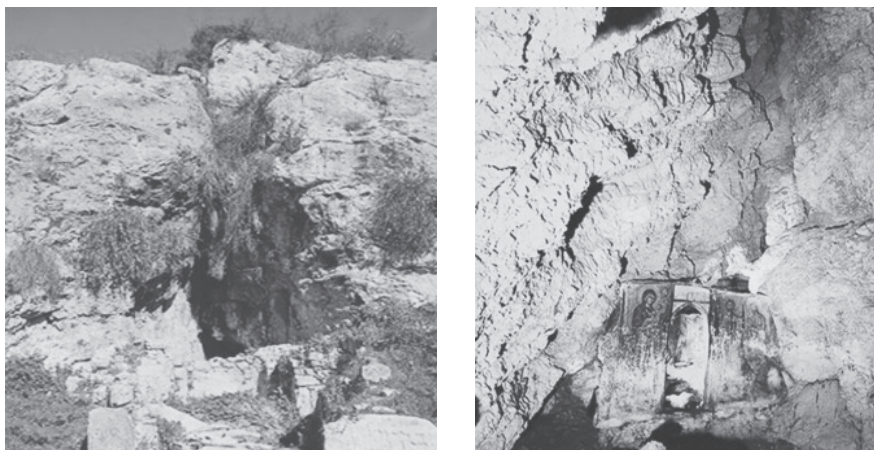
Εικ. 15: Είσοδος και εσωτερικό του σπηλαιώδους ναού «Αγίου Νικολάου του εν Βουνένους»³²

Προκειμένου να δημιουργηθεί ο κατάλληλος χώρος για το Ιερό Βήμα του Ναού Αγίου Νικολάου του εν Βουνένους, «είχαν χτιστεί τρία μικρά τοιχία από ωμές πλίνθους και λίγες πέτρες που ήταν το Τέμπλο. Σε ένα από αυτά έχει αγιογραφηθεί η εικόνα του Αγίου Νικολάου του Νέου»³⁴.

Επίσης, σε άλλη διπλανή σπηλιά κτίστηκε ο Ναός της Ζωοδόχου Πηγής ή του Αγίου Βλασίου με τέμπλο και στέγη τις ρωγμές των βράχων. Πάνω από την Ωραία Πύλη υπάρχει η επιγραφή «οι τοιχογραφίες του ναού είναι δέηση του δούλου του Θεού Ανδρέου Ιερέως της συζύγου και των τέκνων αυτού», η οποία τοποθετείται χρονολογικά στο έτος 1333. Ο χώρος χρησιμοποιούνταν ήδη από την αρχαιότητα, όπως μαρτυρεί η κεραμική κλασικών χρόνων που βρέθηκε εκεί.

33. Ιερά Μητρόπολη Θηβών και Λεβαδείας, φωτογραφία Γ. Κοπανιάς και [http://aliartos-boiotias.blogspot.gr/2013/05/blog-post_4957.html]. Βλ. και Αθανασίου, «Εύβοια και Στερεά Ελλάδα», στο: Α. Γ. Βλαχόπουλος (επ.), Αρχαιολογία, 2008, 36.

34. Ιερά Μητρόπολη Θηβών και Λεβαδείας (Οδηγός Περιφέρειας Στερεάς Ελλάδας).

Εικ. 16: Είσοδος και εσωτερικό του ναΐσκου της Ζωοδόχου Πηγής.

4.3. Σπήλαιο Νύμφης Κορώνειας

Νεολιθικά κατάλοιπα βρέθηκαν και στο «Σπήλαιο Νύμφης Κορώνειας» (ή «Άντρο Λειβηθρίδων Νυμφών»), το οποίο βρίσκεται σε πλαγιά του Ελικώνα και κοντά στο χωριό Αγία Τριάδα Κορώνειας. Οι ανασκαφικές έρευνες που ξεκίνησαν στα τέλη της δεκαετίας του '80 από την Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας συνεχίστηκαν συστηματικά από το 1992 υπό τη διεύθυνση της Βιβής Βασιλοπούλου. Στις επιχώσεις του Σπηλαίου βρέθηκαν μεγάλα όστρακα νεολιθικών αγγείων, ορισμένες θραυσμένες λεπίδες (τρίπλευρες) οφιανού και οστά ζώων. Η προϊστορική κεραμική και τα εργαλεία που αποκαλύφθηκαν σε βαθύτερα στρώματα βεβαιώνουν χρήση του Σπηλαίου και από την Εποχή του Χαλκού έως τους ιστορικούς χρόνους.

Τα ευρήματα αναδεικνύουν τη χρήση του Σπηλαίου για λατρευτικούς κυρίως σκοπούς. Πρόκειται για ειδώλια, αγγεία και αντικείμενα μικρογλυπτικής, όπως ανάγλυφο με τη μορφή Πάνα και Νύμφης, ειδώλια της Αφροδίτης, της Δήμητρας, του Ερμή. Στην είσοδό του υπάρχει η εγχάρακτη επιγραφή «ΚΟΡΩΝΕΙΑ ΝΥΜΦΗ»³⁵.

35. Το Σπήλαιο αυτό μνημονεύεται από τον Πausανία και τον Στράβωνα ως «άντρο Λειβηθρίδων Νυμφών» (Pausanias, Βοιωτικά κεφ.34 παρ.4, και Στράβων βιβλ. Θ. (Βοιωτία) παρ.25).

Εικ. 17: Ειδώλια από το Σπήλαιο «Νύμφης Κορώνειας».

4.4. Το Σπήλαιο Κωρύκειον Άντρον

Κάπως πιο απομακρυσμένα από τη λεκάνη της Κωπαΐδας, στη νοτιοδυτική πλευρά του Παρνασσού και σε υψόμετρο 1.360 μ., βρίσκεται το Σπήλαιο Κωρύκειον Άντρον. Η ανασκαφική έρευνα έφερε στο φως ευρήματα Νεότερης Νεολιθικής περιόδου (γραπτή κεραμική, ειδώλια, κοσμήματα, λιθοτεχνία, όστρεα και οστά πανίδας), αγγεία Μυκηναϊκής περιόδου, καθώς και πληθώρα ευρημάτων νεότερων εποχών με αναθηματικό χαρακτήρα³⁶, προς τον θεό Πάνα, ανάλογα με το Σπήλαιο της Κορώνειας.

Εικ. 18: Το Σπήλαιο Κωρύκειον Άντρον (είσοδος και εσωτερικό)

36. http://odysseus.culture.gr/h/2/gh251.jsp?obj_id=9870

4.5. Η Σπηλιά της Αλυκής

Σε λόφο της Αλυκής με θέα στην παραλία υπάρχει ενδιαφέρουσα σπηλιά (βραχιοσκεπή) με εσωτερικό χώρο 20 τ.μ. περίπου που, λόγω του περιβάλλοντος χώρου, της πλούσιας πανίδας και της εγγύτητας με τη θάλασσα, θα μπορούσε να ήταν καταφύγιο για κυνηγούς-τροφοσυλλέκτες. Μεγάλο μέρος του βραχώδους πετρώματός της έχει καταρρεύσει, όπως διαφαίνεται από τους τεράστιους ογκόλιθους στην είσοδό της. Ωστόσο, μόνο μια ανασκαφική έρευνα θα μπορούσε να δώσει στοιχεία σχετικά με την ανθρώπινη παρουσία κατά τη Λίθινη εποχή.

Εικ. 19: Η Σπηλιά της Αλυκής

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Η μετάβαση στις νεότερες Εποχές του Λίθου

1. Μεσολιθική - Αλλαγή στη Συνέχεια

Με την εκπνοή της τελευταίας Παγετώδους (περίπου 10.000 π.Χ.) ξεκινά η Μεσολιθική φάση, κατά την οποία οι ομάδες κυνηγών-τροφοσυλλεκτών άρχισαν να οργανώνονται πιο συστηματικά, να αυξάνονται σε αριθμό ατόμων και να παραμένουν στα καταλύματα μεγαλύτερα χρονικά διαστήματα, όπως μαρτυρούν οι δείκτες από τη μελέτη των απολιθωμάτων¹. Τα λίθινα εργαλεία που κατασκευάζονταν ήταν μικρότερα και γεωμετρικά δομημένα, ενώ οι λίθοι που χρησιμοποιούνταν ανήκουν σε ένα ευρύτερο φάσμα σκληρών πετρωμάτων. Στην εξέλιξη αυτή συνέβαλαν και οι κλιματικές συνθήκες, οι οποίες γίνονται πιο ήπιες, ενώ η αισθητή άνοδος της θερμοκρασίας ευνοούσε την ανάπτυξη της χλωρίδας και πανίδας². Παράλληλα, διαπιστώνονται αλλαγές στις διατροφικές συνήθειες. Οι μεσολιθικοί άνθρωποι άρχισαν να συγκεντρώνουν άγριους σπόρους και φαίνεται να κατανάλωναν περισσότερο ψάρια σε σχέση με προηγούμενες περιόδους. Το πιο σημαντικό, ωστόσο, χαρακτηριστικό διάκρισης από την Παλαιολιθική εποχή είναι ότι ο άνθρωπος με το πέρασμα στο Ολόκαινο αρχίζει να κατασκευάζει πλεούμενα, να ταξιδεύει σε λίμνες και θάλασσες, να ενταφιάζει τους νεκρούς του και να τοποθετεί στους τάφους κτερίσματα.

1. Η Παλαιολιθική Εποχή στην Ελλάδα: α) «Εισαγωγή στην Παλαιολιθική Εποχή», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 58, 1996. β) «Η ιστορία της έρευνας», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 59, 1996.

2. Βλ. σχετικό Πίνακα στο 1ο κεφάλαιο του βιβλίου, από Theodoropoulou, K., 2008, 461.

Οι έρευνες στα Σπήλαια Σεϊντί και Σαρακηνού έδειξαν ότι κατά τη Μεσολιθική περίοδο η κατοίκηση σ' αυτά συνεχίστηκε, πράγμα που μαρτυρεί ότι το πέρασμα από τη Παλαιολιθική στη Μεσολιθική έγινε ομαλά, ο πληθυσμός εμπλουτιζόταν συνεχώς με νέες ομάδες κυνηγών, καθώς και ότι διατηρήθηκαν, σε μεγάλο βαθμό, οι κυνηγετικές-τροφοσυλλεκτικές δραστηριότητες του ανθρώπου³.

Με την πάροδο του χρόνου, οι μεσολιθικοί κάτοικοι στη Βοιωτία, όπως και στον ευρύτερο ελληνικό χώρο, στην προσπάθειά τους να διασφαλίσουν την επιβίωσή τους σε πιο γόνιμες περιοχές, είχαν διαμορφώσει μια δική τους πραγματικότητα που διευκολύνθηκε από τις γεωμορφολογικές και κλιματικές συνθήκες της περιοχής και τη δημιουργία μόνιμων εγκαταστάσεων, οι οποίες τόνωσαν και το αίσθημα της συμβίωσης και συνεργασίας⁴. Από την εποχή αυτή ο μεσολιθικός πληθυσμός διαφοροποιείται βαθμιαία αισθητά από τον παλαιολιθικό, δραστηριοποιείται σε ένα πιο ευνοϊκό περιβάλλον και διαμορφώνει το πρώτο στάδιο πρωτόγονου πολιτισμού. Χαρακτηριστικό είναι, επίσης, ότι στη δυτική Ευρώπη η μεσολιθική φάση είχε μεγαλύτερη διάρκεια, ενώ στην Ασία (Μέση Ανατολή) είχε ήδη ξεκινήσει περίπου το 9.000 π.Χ. η ανάπτυξη της καλλιεργητικής Νεολιθικής κοινωνίας⁵.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΠΕΡΙΟΔΩΝ

ΜΕΣΟΛΙΘΙΚΗ ΕΠΟΧΗ: 10.000 έως 6.500 χρόνια περίπου
(σταθεροποίηση των γεωλογικών και κλιματικών συνθηκών)

ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΕΠΟΧΗ: 6.500 έως 3.000 χρόνια περίπου
(τροφοπαραγωγικό στάδιο)

- Ακεραμεική (6800-6500 π.Χ. περίπου)
- Αρχαιότερη Νεολιθική (6.500 - 5.800 π.Χ.)
- Μέση Νεολιθική (5.800 - 5.300 π.Χ.)
- Νεότερη Νεολιθική (5.300 - 4.500 π.Χ.)
- Τελική Νεολιθική (4.500 - 3.300 π.Χ.)

Ολόκαινο: αντιστοιχεί στη Μεσολιθική, τη Νεολιθική και την Εποχή των Μετάλλων

3. Sampson, A.: Mesolithic Greece, 9000-6,500 BC., 2010. Perlès, C.: The Early Neolithic in Greece, 2001, 36.

4. Galanidou N. /Perlès C. (eds.): The Greek Mesolithic, 2003, 217.

5. Λήμμα «Νεολιθική Εποχή», *Ancient History Encyclopedia*

2. Νεολιθική - Νεολιθικοποίηση

Η μετάβαση στη Νεολιθική εποχή, κατά την οποία ο άνθρωπος εγκαταλείπει το στάδιο του κυνηγού-τροφοσυλλέκτη και αποκτά την ικανότητα να παράγει τροφή, προκάλεσε έντονη συζήτηση στην κοινότητα των αρχαιολόγων ως προς το αν η εξέλιξη αυτή ήταν ετερόχθονη ή αυτόχθονη, αν δηλαδή η διαδικασία της «νεολιθικοποίησης»⁶, η απόκτηση δεξιοτήτων για την καλλιέργεια δημητριακών και την εξημέρωση άγριων ζώων, οφείλεται στη μετανάστευση και τη διάδοση ή αποκτήθηκαν εμπειρικά από γηγενείς πληθυσμούς.

Η πρώτη προσέγγιση στηρίζεται στην υπόθεση ότι, εφόσον η γεωργική πρακτική με την εξημέρωση άγριων σπόρων σιταριού και κριθαριού αναπτύχθηκε σε χώρες της δυτικής Ασίας σε πρωιμότερο στάδιο⁷ απ' ό,τι στην υπόλοιπη Ευρώπη, η εξάπλωση της τεχνολογίας έγινε μέσω πολιτισμικής και δημογραφικής διάδοσης από μετακινήσεις πληθυσμιακών ομάδων. Ο Saul S. Weinberg⁸ αναφέρεται, μάλιστα, σε ευρήματα από νεολιθικές θέσεις στον ελληνικό χώρο που βεβαιώνουν τη μετανάστευση γεωργών από ανατολικές περιοχές. Επίσης, η καθηγήτρια Catherine Perlès, με ανασκαφικές έρευνες σε νεολιθικές θέσεις στη νότια Ελλάδα, υποστηρίζει ότι η εξημέρωση φυτών και ζώων προήλθε, αρχικά, από ανθρώπους με γνώσεις που μετακινήθηκαν σταδιακά και ομαδικά από ανατολικές περιοχές⁹.

Η δεύτερη προσέγγιση θεωρεί πως η «νεολιθικοποίηση», η μετάβαση δηλαδή του κυνηγού και συλλέκτη στον τροφοπαραγωγικό τρόπο ζωής, δεν ήταν τόσο αποτέλεσμα μεταναστευτικών επιρροών, όσο ικανοτήτων που αποκτήθηκαν από γηγενείς ως αποτέλεσμα της καθημερινής εμπειρίας και της στενής σχέσης που είχαν με τα άγρια μορφολογικά φυτικά και ζωικά είδη. Σ' αυτή τη διαπίστωση καταλήγει ο αρχαιολόγος Δημήτρης Θεοχάρης, ο οποίος βάσει της ανασκαφικής του έρευνας στη βόρεια Βοιωτία υπογραμμίζει ότι «θα ήταν

6. Seferiades, M. L.: Complexity of the processes of Neolithization: Tradition and modernity of the Aegean world at the dawn of the Holocene period, 2010, 173-182.

7. Moore, A. M. T.: The Abu Hureyra Project: Investigating the Beginning of Farming in Western Asia, 2003, 59-73. Efstratiou, N.: Tracing the story of the first farmers in Greece - a long and winding road, 2005, 143-51.

8. Weinberg, S. S.: The Stone Age in the Aegean. Cambridge Ancient History, Vol. I, 1965, 570.

9. Perlès, C.: The Early Neolithic in Greece, 2001, 64.

πολύ δύσκολο να εξηγηθεί η διάδοση αυτή μόνο με μικρές ομάδες μεταναστών – μια υπόθεση που δεν αποδεικνύεται με τίποτε – και να αγνοηθεί ο ρόλος ενός προϋπάρχοντος πληθυσμιακού στοιχείου, που βρισκόταν πολιτιστικά στην τελική θηρευτική και συλλεκτική φάση και ήταν έτοιμο να αποδεχτεί την νέα πραγματικότητα στην οργάνωση της ζωής»¹⁰.

Επίσης, ο μελετητής της προϊστορικής Βοιωτίας Josef Fischer¹¹ γράφει ότι στον βοιωτικό χώρο, κατά την περίοδο των πρώιμων νεολιθικών οικισμών, επικράτησε περισσότερο το στοιχείο των γηγενών ομάδων που διέθεταν αυτόνομη ζωή παρά εκείνο της διάδοσης του πολιτισμού από την Ανατολή. Αλλά και ο καθηγητής Αδαμάντιος Σάμψων, αναφερόμενος στις ανασκαφές του στο Σπήλαιο Σαρακηνού και σε νησιά του Αιγαίου, υποστηρίζει την ανάπτυξη αυτόχθονων νεολιθικών πολιτισμών στον ελληνικό χώρο¹².

Νεότεροι, ωστόσο, μελετητές διατείνονται ότι η νεολιθικοποίηση εκφράζει μια πιο περίπλοκη διαδικασία που συνθέτει τη δυναμική των τοπικών γηγενών ομάδων με την επικοινωνία και τη διάδοση από μεταναστευτικές ομάδες. Η τελευταία αυτή εκτίμηση φαίνεται να αναγνωρίζεται περισσότερο από τους νεότερους προϊστορικούς αρχαιολόγους¹³. Ανεξάρτητα, όμως, από τις διαφορετικές αυτές προσεγγίσεις, η νεολιθικοποίηση, που άλλαξε ριζικά τον τρόπο ζωής των πρώιμων κοινωνιών, αποτελεί μία από τις σημαντικότερες «επαναστάσεις» στην ανθρώπινη ιστορία. Από την εποχή αυτή ξεκινά, ουσιαστικά, και η δυναμική ανθρώπινη πολιτισμική ανάπτυξη.

3. Πολιτισμοί Νεολιθικής εποχής στον βοιωτικό χώρο

Τονίστηκε ήδη ότι η υπαίθρια διαμονή σε θέσεις του βοιωτικού χώρου αρχίζει σε μια προχωρημένη φάση του Ολόκαινου, όταν οι βελτιωμένες κλιματικές συνθήκες ευνόησαν την εγκατάλειψη των σπηλαίων και τη δημιουργία μόνιμων οικισμών. Παράλληλα, η εγκατάστα-

10. Θεοχάρης, Δ.: Νεολιθικός Πολιτισμός, 2000, 26.

11. Fischer J. Die Frühgeschichte Boiotiens, 2003, 10.

12. <http://www.hellinon.net/EllinikoAlfavito.htm>

13. Ammerman, A. J.: The first argonauts: 2010, 81-92. Sampson, A.: New Evidence from the early productive stages in the Aegean Basin, 2007, 131-41.

ση νέων μεταναστευτικών ομάδων συνεχίστηκε πιο εντατικά με αποτέλεσμα την αύξηση του τοπικού πληθυσμού.

Στη Βοιωτία, σύμφωνα με τις έρευνες¹⁴, οι πρώτοι νεολιθικοί κάτοικοι φιλοξενήθηκαν στην κοιλάδα του Βοιωτικού Κηφισού με την πλούσια χλωρίδα και πανίδα. Ο ιδιαίτερος γεωγραφικός χαρακτήρας της περιοχής αυτής, που αποτελούσε πέρασμα στον άξονα βορρά-νότου, παρείχε τις βασικές προϋποθέσεις για μόνιμη εγκατάσταση και επικοινωνία σε μεγαλύτερο βαθμό σε σχέση με άλλες πιο απομακρυσμένες περιοχές¹⁵. Η εξέλιξη αυτή συνδέθηκε με την εξημέρωση φυτών και ζώων, την ανάπτυξη δηλαδή μιας πρώτης μορφής γεωργίας και κτηνοτροφίας, ενώ παράλληλα άρχισαν να εμφανίζονται και οι πρώτοι τεχνίτες που κατασκεύαζαν κεραμικά σκεύη για οικιακή χρήση και κοσμήματα, καθώς και τα πρώτα ξύλινα ή λίθινα γεωργικά και υφαντικά εργαλεία. Από τα νεολιθικά κατάλοιπα αναγνωρίζεται, σήμερα, η μορφή των νεολιθικών εγκαταστάσεων και προσδιορίζεται η χρονολόγησή τους.

Ήδη στις αρχές του περασμένου αιώνα, εντοπίστηκαν¹⁶ τέσσερις πρώιμοι νεολιθικοί οικισμοί στην περιοχή αυτή, από τους οποίους τρεις βρίσκονται σε μικρή απόσταση ο ένας από τον άλλο: η Τούμπα Μπαλωμένου κοντά στη Χαιρώνεια, η Πετρομαγούλα στους πρόποδες του όρους Ακόντιον στον Ορχομενό με τον διπλανό οικισμό Πολυγύρα και ο οικισμός Τεγύρα (Πύργος Μαγούλα)¹⁷ που βρίσκεται σε γήλοφο πέντε χιλιόμετρα βόρεια του Ορχομενού. Κάπως βορειότερα, στην κοιλάδα του Φωκικού-Βοιωτικού Κηφισού αποκαλύφθηκαν, στην ίδια περίοδο, και οι οικισμοί Δραχμάνι (Ελάτεια), Αγία Μαρίνα και Μάνεσι. Οι οικιστικές αυτές εγκαταστάσεις, που χρονολογούνται από τις αρχές της 6ης χιλιετίας π.Χ., πρόσφεραν πλούσια ευρήματα. Η φωκική Ελάτεια καταγράφεται, μάλιστα, ως ο αρχαιότερος νεολιθικός οικισμός της κεντρικής και νότιας Ελλάδας¹⁸. Νεότερες έρευ-

14. Fimmen, D.: Die Besiedlung Böotiens bis in frühgriechische Zeit, Neue Jahrbücher, Leipzig, Teubner, 1912, 521 – 541.

15. Buck, J.: A History of Bœotia, Edmonton 1979, 33

16. Σωτηριάδης, Γ.: Πρακτικά της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, 1902, 56-58 - G. Sotiriadis REG, 1912, 253 - του ιδίου: Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung, Bd XXXI, 1906, 396-404.

17. Lauffer, S. (Hrsg.): Griechenland. Lexikon der historischen Stätten (Augsburg 1999) 652 s. v. Tegyra

18. Επίτομο Λεξικό Ελληνικής Ιστορίας (λήμμα: Αρχαία Ελλάδα), ΤΟ ΒΗΜΑ, 2004. Weinberg S. S.: Excavations at prehistoric Elateia, 1962 158-209.

νες εντόπισαν και άλλες θέσεις στον ευρύτερο βοιωτικό χώρο, ιδιαίτερα περιμετρικά της Κωπαΐδας, που από το είδος της κεραμικής τους εντάσσονται στον κατάλογο των αρχαιότερων οικισμών. Η αρχαιολόγος Εύη Τσώτα¹⁹ σημειώνει ότι, από το σύνολο των εντοπισμένων μέχρι σήμερα νεολιθικών οικισμών, μόνο περιορισμένος αριθμός παρουσιάζει επιβεβαιωμένη συνεχή κατοίκηση καθ' όλη τη διάρκεια της Νεολιθικής εποχής.

Τα ανασκαφικά δεδομένα σε θέσεις Πρώιμης και Μέσης Νεολιθικής του Βοιωτικού και Φωκικού Κηφισού παραπέμπουν²⁰ σε πληθυσμιακή ομάδα με ορισμένα κοινά πολιτισμικά χαρακτηριστικά, αν και η απουσία εκτεταμένων οικιστικών καταλοίπων δεν επιτρέπει ασφαλή εθνολογικά συμπεράσματα. Στα ευρήματα των ανασκαφικών ερευνών του στη Βοιωτία, τη Φωκίδα και τη Λοκρίδα στις αρχές του περασμένου αιώνα, ο Γ. Σωτηριάδης²¹ διαπίστωσε αναλογίες και ομοιότητες που αποτελούν τις πρώτες ενδείξεις ενός εκτεταμένου δικτύου επαφών μεταξύ των αρχαιότερων νεολιθικών εγκαταστάσεων στην περιοχή. Υποστήριξε, μάλιστα, ότι ο χώρος αυτός δέχθηκε επιρροές από γειτονικά διαμερίσματα, ιδιαίτερα από τη Θεσσαλία, και περιέγραψε παράλληλα, τις συνθήκες διαβίωσης των ανθρώπων της πρώτης προϊστορικής κοινωνίας στην περιοχή²².

Σχετικά με την οικιστική οργάνωση, οι πληροφορίες για τους πρώιμους νεολιθικούς οικισμούς είναι περιορισμένες. Φαίνεται, ωστόσο, ότι τα σπίτια κτίζονταν με λίθινα θεμέλια και τοίχους από άψητες πλίνθους (μίγμα από πηλό των βάλτων και άχυρο), όπως βεβαιώνει πλήλνο ομοίωμα οικίσκου (βλ. εικ. 1) που βρέθηκε στην Τούμπα Μπαλωμένου και χρονολογείται στη Μέση Νεολιθική εποχή, ενώ οι πρω-

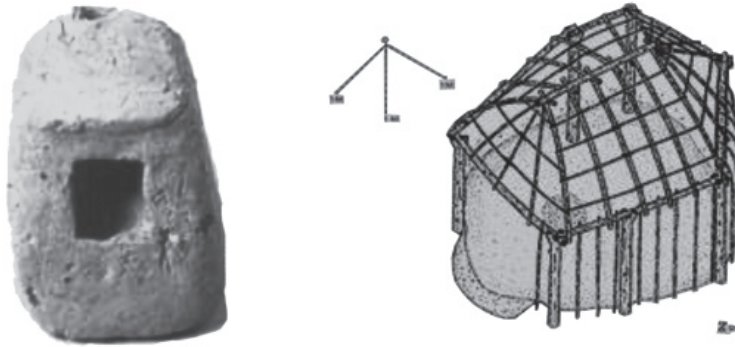
19. Τσώτα, Ε.: Νέα στοιχεία για την νεολιθική κατοίκηση στη Βοιωτία. Αρχαιολογικό έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας 3 (<http://www.academia.edu/2390683/>).

20. Fimmen, D.: Die Besiedlung Böotiens bis in frühgriechische Zeit, Neue Jahrbücher, Leipzig, Teubner, 1912, 521 – 541. Βλ. επίσης και Δημάκη Σ./ Σουβατζή Σ., Προϊστορική έρευνα στη λεκάνη του Βοιωτικού Κηφισού. Το Νεολιθικό υλικό των ανασκαφών Γ. Σωτηριάδη και S. Weinberg, 2006, 813-827.

21. Sotiriadis, G.: Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung, 1906, Bd XXXI, σελ. 396-404.

22. Βλ. επίσης: Perlès C.: The Early Neolithic in Greece, 2001, 235. Washburn D. K.: Structure and Cognition in Art, CUP Archive, 1983, 152. Δημάκη, Σ./ Σουβατζή, Σ.: Προϊστορική έρευνα στη λεκάνη του Βοιωτικού Κηφισού, 2006, 813-827. Τζαβέλλα-Εντζεν, Χ.: Χαιρώνεια, 2012, 11, 63. Τσώτα Ε.: Ευρήματα της ΤΝ και ΠΕ Ι περιόδου, 2006, 859.

ιμότερες εγκαταστάσεις αποτελούνταν από πασσαλόπηκτες καλύβες κατασκευασμένες σε σταθερό και στεγνό έδαφος, με εστίες για θέρμανση στο εσωτερικό τους.

Εικ. 1: Από αριστερά: 1. Πήλινο ομοίωμα σπιτιού Μέσης Νεολιθικής από τον οικισμό στην Τούμπα Μπαλωμένου (Μουσείο Χαιρώνειας) 2. Αναπαράσταση οικίας²³.

Εκτιμάται ότι τα σπίτια ήταν πυκνά διατεταγμένα, αρχικά μονόχωρα, στη συνέχεια τρίχωρα (Τελική Νεολιθική). Η στέγη τους ήταν δικλινής και υπήρχε «οπαίο» για την έξοδο του καπνού από εστία που βρισκόταν στο εσωτερικό της, ενώ η είσοδος κατασκευαζόταν με κατώφλι ψηλότερα από το δάπεδο, ώστε να αποτρέπεται η είσοδος των νερών της βροχής.

Τα ταφικά έθιμα των κοινωνιών της πρώιμης αυτής εποχής παρέχουν, επίσης, πληροφορίες για κοινές συνήθειες μεταξύ γειτονικών εγκαταστάσεων²⁴. Στους νεολιθικούς οικισμούς οι κάτοικοι φαίνεται ότι ενταφίαζαν τους νεκρούς σε συνεσταλμένη στάση, ενώ μερικές φορές έθαβαν τα νήπια κάτω από τα δάπεδα των σπιτιών τους²⁵. Η παράδοση αυτή διατηρήθηκε καθ' όλη τη διάρκεια της Νεολιθικής περιόδου, όπως μαρτυρούν ταφικά κατάλοιπα που αποκαλύφθηκαν στη θέση Κοκκάλι της Θήβας και σε άλλες νεολιθικές θέσεις.

23. Αναπαράσταση οικίας από τη Νέα Μάκρη, Μέση Νεολιθική (Παντελίδου-Γκόφα, 1997, 31).

24. Αραβαντινός, Β./ Κυριαζή, Ο./ Φάππας, Ι.: Οικιστική οργάνωση και χωροταξία στην περιοχή της Χαιρώνειας και του Ορχομενού κατά τους προϊστορικούς χρόνους, 2010.

25. Βλ. σχετικά Τζαβέλλα-Ενjen, Χ.: Χαιρώνεια, 2012, 22,23.

Εικ. 2: Ταφή της Τελικής Νεολιθικής Περιόδου από την ανασκαφή στο Πυρί της Θήβας (Τσώτα, 2011)

Οι ταφές συνοδεύονταν συχνά από ταφικές προσφορές (κτερίσματα)²⁶, που αποτελούν και τις πρώτες ενδείξεις σεβασμού και φροντίδας της κοινωνικής ομάδας προς τους νεκρούς.

3.1. Νεολιθικός πολιτισμός στη βόρεια Βοιωτία (Χαιρώνεια, Ορχομενός)

Ο βοιωτικός χώρος χαρακτηρίζεται, σύμφωνα με τις έρευνες και τα αρχαιολογικά δεδομένα, από συνεχή και πυκνή κατοίκηση ήδη από τα πρώτα νεολιθικά χρόνια και από ραγδαία αύξηση του πληθυσμού. Στον κατάλογο²⁷ των νεολιθικών θέσεων καταγράφονται δεκάδες υπαίθριες εγκαταστάσεις –στη λεκάνη της Κωπαΐδας έχει εντοπιστεί, μάλιστα, το 1/3 περίπου του συνόλου των νεολιθικών εγκαταστάσεων²⁸-, που στην πλειοψηφία τους βρίσκονται κοντά σε υδάτινους πόρους και σε μικρούς λοφίσκους με σχετικά φυσική οχύρωση. Ορισμένες από αυτές στην περιοχή Χαιρώνειας και Ορχομενού έχουν, μάλιστα, μελετηθεί συστηματικά²⁹.

26. Κτερίσματα βρέθηκαν στην ανασκαφή του ΟΣΕ (ΒΑ πεδιάδα της Θήβας) και σε ορισμένες άλλες νεολιθικές εγκαταστάσεις. Πρόκειται για αγγεία, λίθινα τεχνουργήματα και άλλα μικροαντικείμενα αξίας που τοποθετούνταν στους τάφους ανάλογα με το φύλο του νεκρού, αν και οι σχετικές πληροφορίες για πρώιμες εγκαταστάσεις είναι περιορισμένες (Τσώτα, Ε.: Ευρήματα της ΤΝ και ΠΕΙ περιόδου, 2006).

27. Τσώτα, Ε.: Νέα στοιχεία για την νεολιθική κατοίκηση στη Βοιωτία. Αρχαιολογικό έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας 3 (<http://www.academia.edu/2390683/>).

28. Τσώτα, Ε.: Νέα στοιχεία για τη νεολιθική κατοίκηση στη Βοιωτία, 2009.

29. Τζαβέλλα-Ενjen X.: Διερεύνηση της Νεολιθικής τούμπας Μπαλωμένου στη

Ήδη το 1902 αποκαλύφθηκε σημαντικός νεολιθικός οικισμός από τον Έφορο Αρχαιοτήτων Γ. Σωτηριάδη στην *Τούμπα Μπαλωμένου* σε μικρό λόφο κοντά στη Χαιρώνεια (σήμερα αποτελεί όχθη του Κηφισού, η κοίτη του οποίου έχει μετακινηθεί λόγω ιζηματογενέσεων και βυθισμάτων)³⁰. Οι ανασκαφές έφεραν στο φως σημαντικά ευρήματα που χρονολογούνται στην Αρχαιότερη Νεολιθική³¹, όπως λίθινα και οστέινα εργαλεία, πήλινα ειδώλια διακοσμημένα με ερυθρόχρωμα γεωμετρικά σχήματα και κεραμικά αγγεία με ώριμα τεχνολογικά χαρακτηριστικά³². Αλλά και η περιοχή του *Ορχομενού*, στην οποία είχε επικεντρώσει τις ανασκαφικές του έρευνες ο Heinrich Schliemann (1880-1886), παρουσιάζει σημαντική κατοίκηση καθ' όλη τη διάρκεια της Νεολιθικής εποχής. Σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα, ο Ορχομενός δεν αποτελούσε αυτόνομο οικισμό λόγω της μεγάλης διασποράς των νεολιθικών εγκαταστάσεων στην ευρύτερη περιοχή. Άφθονα ευρήματα αυτής της περιόδου, αγγεία και εργαλεία, βρέθηκαν κατά τις ανασκαφές 1902-4 στην Πετρομαγούλα³³, κάτω από κτίσματα Πρωτοελλαδικής εποχής, σε βαθύτερα στρώματα της πλαγιάς του όρους Ακόντιον, σε μικρή απόσταση από τον θολωτό τάφο του μυθικού βασιλιά του Ορχομενού. Επίσης, στην ευρύτερη κοιλάδα του Βοιωτικού Κηφισού, νεότερες έρευνες αποκάλυψαν και νέες θέ-

Χαιρώνεια, 1988, 37-40

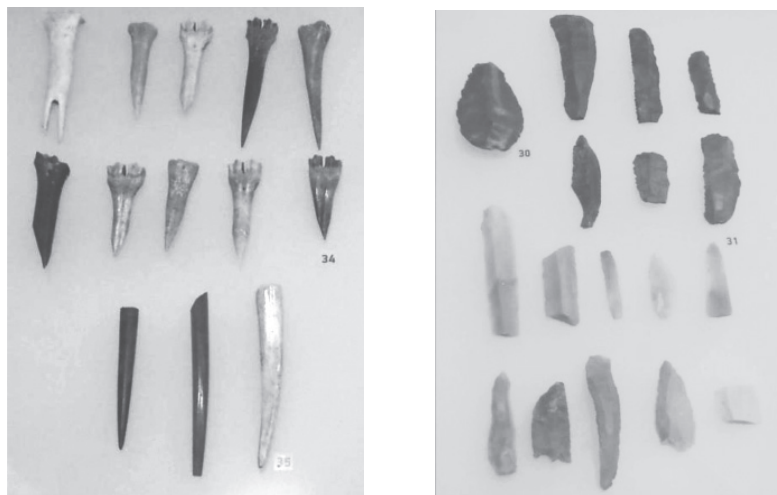
30. Καρκάνας, Α./Κοντόπουλος, Ν.: Εξέλιξη της κοίτης του Βοιωτικού Κηφισού ποταμού κατά τη διάρκεια του Ανώτερου Ολοκαίνου 2007, 72-82.
31. Στα πρακτικά της Αρχαιολογικής Εταιρείας αναφέρεται ότι βρέθηκαν «τριπτήρες λίθινοι, αξίνοι τινές εκ σκληρού πυρίτου λίθου, δύο ειδώλια πήλινα μικρότατα ακέφαλα νυν, το μεν γυναικός, το δε ανδρός, έν πινάκιον μαρμάρινον, τεμάχια και λεπίδες τινές οψιανού ...Υπάρχουσι και άλλα τινά πήλινα ειδώλια εις θέσιν καθήμενου με αποκεκρουσμένον νυν τον κορμόν ή με όλως άτεχνον τι πρόσωπον.» [Σωτηριάδης, Γ.: Πρακτικά της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, 1902, 56-58]. Βλ. επίσης, Sarpaki A.: "Toumba Balomenou, Chæronia: plant remains from Early and Middle Neolithic levels", 1995, 110-128. Τζαβέλλα-Ενjen, X.: Διερεύνηση της Νεολιθικής τούμπας Μπαλωμένου στη Χαιρώνεια, 1988, 37-40. Τζαβέλλα-Ενjen, X.: Χαιρώνεια, 2012.
32. Σωτηριάδης, Γ.: Προϊστορικά αγγεία Χαιρωνείας και Ελατείας, Αρχαιολογική Εφημερίς, 1908, 63-69. Κατάλογο ευρημάτων των ανασκαφών παρουσιάζει η Χαρά Τζαβέλλα-Ενjen στον τόμο «Χαιρώνεια», 2012. Βλ. και της ίδιας «Ανασκαφικές Έρευνες στη Χαιρώνεια», 1995, 64-67.
33. Οι ανασκαφές αυτές έγιναν σε «χαμηλή ράχη, εις την οποίαν τελειώνει το όρος Ακόντιον, εν είδει αιχμής ακοντίου, και το κάπως υψωμένον έδαφος της πεδιάδος...» (Από τις σημειώσεις του αρχαιολόγου Γ. Σωτηριάδη: «Αι ανασκαφαί εις την Βοιωτίαν», Εστία, αρ. φύλ. 31, 31.03.1903: 1-2).

σεις Νεολιθικής περιόδου³⁴. Ο οικισμός, όμως, της Χαιρώνειας και οι εγκαταστάσεις στην περιοχή του Ορχομενού, ξεχωρίζουν, γιατί επιδεικνύουν εξαιρετικά δείγματα γραπτής και εγχάρακτης ή εμπιέστης κεραμικής και εντυπωσιακά ειδώλια.

Βορειοανατολικά της κωπαϊδικής λεκάνης αποκαλύφθηκαν, επίσης, πρώιμοι νεολιθικοί οικισμοί, μεταξύ των οποίων το Σπήλαιο Σαρακηνού και η Αγία Μαρίνα (βόρεια της Κωπαΐδας), όπου οι ανασκαφικές έρευνες έφεραν στο φως πλούσια νεολιθικά ευρήματα και σημαντικές πληροφορίες για την προϊστορική ζωή της περιοχής. Αλλά και στον βραχώδη λοφίσκο Γκλα με τη μυκηναϊκή ακρόπολη εντοπίστηκε περιορισμένη κεραμική της Μέσης Νεολιθικής³⁵, που παραπέμπει σε μικρή εγκατάσταση λόγω της ιδιαίτερης θέσης της νησίδας μέσα στη λίμνη.

Στη συνέχεια, παρουσιάζονται συνοπτικά τα σπουδαιότερα πολιτισμικά ευρήματα από τους προαναφερθέντες νεολιθικούς οικισμούς.

α. Λίθινα και οστέινα εργαλεία

Εικ. 3: Από αριστερά: 1. Δέκα οστέινα εργαλεία και τρεις οπείς (Μουσείο Χαιρώνειας), 2. Ξέστρο από πυριτόλιθο και λεπίδες από καστανό και ξανθό πυριτόλιθο

34. Κυριαζή, Ο./Φάππας, Ι.: Νέες θέσεις του τέλους της Νεολιθικής περιόδου στην κοιλάδα του Βοιωτικού Κηφισού, 2012.

35. Οι πρώτες ανασκαφές ξεκίνησαν στα τέλη του 19ου αιώνα από Γάλλους αρχαιολόγους και συνεχίστηκαν από τον αρχαιολόγο Ι. Θρεψιάδη (1955-61) και τον αρχαιολόγο Σπύρο Ιακωβίδη (1981-83 και 1990-91). Θρεψιάδης, Ι.: Ανασκαφαί Άρης (Γκλα) Κωπαΐδος, Ιακωβίδης, Σ. Ε.: Έρευναι εις την ακρόπολιν του Γκλα.

Στα ευρήματα των νεολιθικών οικισμών της περιοχής συγκαταλέγεται πλήθος λίθινων εργαλείων που χρησιμοποιήθηκαν για κοπτικές, ξυλουργικές και άλλες εργασίες της καθημερινής ζωής. Πρόκειται για αξίνες, πελέκειες, δρεπάνια, λεπίδες ή ξέστρα, καθώς και τριπτήρες, γουδιά και μυλόλιθους που κατασκευάζονταν από σκληρά πετρώματα, κυρίως από πυριτόλιθο, με επεξεργασία από ειδικούς τεχνίτες. Για το κυνήγι κατασκευάζονταν τόξα και βέλη.

Οι ανασκαφές πρόσφεραν, επίσης, σημαντικά επεξεργασμένα οστέινα αντικείμενα, βελόνες, οπείς (σουβλιά), στιλβωτήρες, σμίλες, σπάτουλες και σφονδύλια, που χρησιμοποιούνταν κυρίως για την κατεργασία δερμάτων, την καλαθοπλεκτική και την υφαντική.

β. Κεραμικά αγγεία

Τα πρώτα νεολιθικά αγγεία που βρέθηκαν στην περιοχή κατασκευάζονταν αρχικά με το χέρι και ήταν μονόχρωμα ή με αδρή διακόσμηση. Αρκετά από αυτά είναι ημισφαιρικού και ανοικτού σχήματος, με ευρύ χείλος, συνήθως χωρίς λαβή, και εντάσσονται στον πολιτισμό της Αρχαιότερης Νεολιθικής. Εντυπωσιακή είναι η εικονιζόμενη βαθιά φιάλη από την Τούμπα Μπαλωμένου (βλ. εικόνα 4, αριστερά) με ιδιότυπο ελλειπτικό χείλος και γραπτή διακόσμηση, 2. Σφαιρικό πιθοειδές αγγείο (5.800-5.300 π.Χ.) από καθαρό καστανό πηλό με κιτρινωπό λεπτό αλύφωμα και ερυθρή βαφή στην επιφάνεια³⁷ (Τούμπα Μπαλωμένου), 3. βαθιά φιάλη με γραπτή διακόσμηση (Ορχομενός)³⁸.

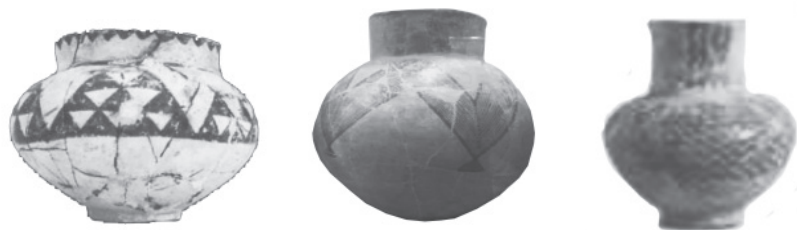

Εικ. 4: Αγγεία Αρχαιότερης Νεολιθικής (Μουσείο Χαιρώνειας). Από αριστερά: 1. Φιάλη με ιδιότυπο ελλειπτικό χείλος και γραπτή διακόσμηση, 2. Σφαιρικό πιθοειδές αγγείο (5.800-5.300 π.Χ.) από καθαρό καστανό πηλό με κιτρινωπό λεπτό αλύφωμα και ερυθρή βαφή στην επιφάνεια³⁷ (Τούμπα Μπαλωμένου), 3. βαθιά φιάλη με γραπτή διακόσμηση (Ορχομενός)³⁸

36. Περιγραφή από την έκθεση του αγγείου στο Μουσείο Χαιρώνειας.

37. Παπαθανασόπουλος, Γ.: Ο Νεολιθικός πολιτισμός στην Ελλάδα, Καθημερινή 16 Ιουνίου 1996, (Αφιέρωμα, σελ.20)

38. Kunze, E.: Orchomenos II. Die neolithische Keramik (1931) Taf. XIX, 2. 4 [http://arachne.uni-koeln.de/item/objekt/156494 και http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilder/1427208]

Εικ. 5: Κλειστά αγγεία από την Αρχαιότερη-Μέση Νεολιθική (6.500-5.300 π.Χ.) με γραπτή διακόσμηση από λευκό και κόκκινο χρώμα (Τούμπα Μπαλωμένου)

Προς το τέλος της Αρχαιότερης Νεολιθικής μέχρι και τη Μέση Νεολιθική περίοδο εμφανίζονται γραπτά αγγεία με κόκκινη και λευκή βαφή, με γραμμές ευθείες, ελεύθερες ή τεθλασμένες, που σχηματίζουν συχνά τρίγωνα. Στον Ορχομενό, στη Μέση Νεολιθική, κάνει την εμφάνισή της μια νέα κεραμική κατηγορία, η λεγόμενη «πρωτοβερνικωτή», η οποία προσδίδει ξεχωριστή λάμψη στα αγγεία³⁹.

γ. Ειδώλια

Τα ειδώλια (ανθρωπόμορφα και ζωόμορφα) που αποκαλύφθηκαν σε νεολιθικά στρώματα των παραπάνω οικισμών, αν και περιορισμένα σε αριθμό, είναι εντυπωσιακά και προσφέρουν πολύτιμες πληροφορίες για τον πρώιμο προϊστορικό πολιτισμό της Βοιωτίας. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν πήλινα όρθια ειδώλια γυναίκας με γραπτή διακόσμηση γεωμετρικών σχεδίων⁴⁰. Οι ερευνητές θεωρούν ότι τα ειδώλια τέτοιου τύπου χρησιμοποιούνταν σε λατρευτικές τελετές γυναικείων θεοτήτων.

Τα ανθρωπόμορφα και ζωόμορφα ειδώλια έχουν συμβολικές προεκτάσεις και αποτέλεσαν μια από τις σημαντικότερες μορφές τέχνης της Νεολιθικής εποχής, αν και η ερμηνεία τους δεν είναι σαφής, και δίνουν χρήσιμες πληροφορίες για την καθημερινή ζωή, τα ενδιαφέροντα και τα έθιμα των ανθρώπων της νεολιθικής κοινωνίας⁴¹.

39. Τσώτα, Ε.: Η Βοιωτία κατά τη Νεολιθική περίοδο, 2011.

40. Tzavella-Evjen, H.: "Neolithic figurines from Chæroneia", Φίλια Έπη εις Γ. Μυλωνάν, 1989, 8-14.

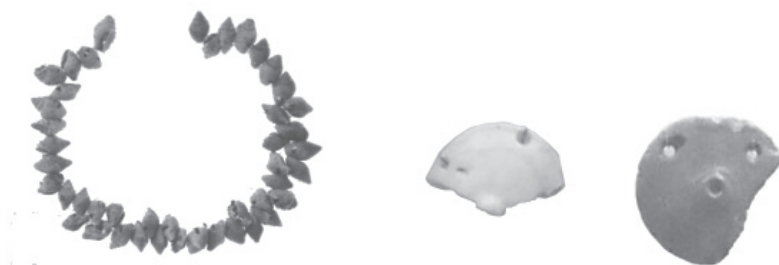
41. Ορφανίδη, Λ.: Μορφές της βοιωτικής νεολιθικής ειδωλοπλαστικής, 1992, 37-49.

Εικ. 6: Ειδώλια από την Τούμπα Μπαλωμένου. Το ειδώλιο γυναικείας μορφής (5.800-5.3000 π.Χ.) είναι από καστανό ανοιχτό πηλό (Μουσείο Χαιρώνειας)

δ. Νεολιθικά κοσμήματα

Οι νεολιθικοί άνθρωποι φορούσαν κοσμήματα από πηλό, πέτρα, οστά, δόντια ζώων και όστρεα, αλλά χρησιμοποιούσαν και ανθρωπόμορφα και ζωόμορφα κοσμήματα ως στοιχεία του προσωπικού καλωπισμού τους, καθώς και διάφορα εντυπωσιακά αντικείμενα, στα οποία άνοιγαν απλώς μια οπή, για να τα κρεμούν στον λαιμό. Γενικά θεωρείται ότι τα νεολιθικά κοσμήματα αποτελούσαν στοιχεία κοινωνικού γοήτρου και φανέρωναν τη τάση του ατόμου για προβολή.

Εικ. 7: Αριστερά: Νεολιθικό περιδέραιο με χάνδρες από όστρεα, βρέθηκε σε θέση του βοιωτικού Κηφισού (Δημάκη Σ./ Σουβατζή., 2006, 821). Δεξιά: α. Περίοπτο από όστρεο, (Μέση Νεολιθική, Μαγούλα Μπαλωμένου, Μουσείο Χαιρώνειας), β. Περίοπτο από λίθο, (Μέση Νεολιθική, Ορχομενός, Μουσείο Χαιρώνειας).

3.2. Νεολιθικός πολιτισμός στη νότια Βοιωτία (Θήβα, Λιθαρές, Εύτρηση, Θεσπιές)

Οι νεολιθικοί οικισμοί στο νοτιοανατολικό τμήμα της Βοιωτίας παρουσιάζουν μεγαλύτερη πυκνότητα κατά τη Νεότερη Νεολιθική, πράγμα που οφείλεται τόσο στην αύξηση του πληθυσμού, όσο και στην εξέλιξη των πρώτων αυτών τοπικών κοινοτήτων⁴². Σημαντικές νεολιθικές θέσεις εντοπίστηκαν στη Θήβα και στην ευρύτερη περιοχή της (Λιθαρές, Εύτρηση, Μαγούλα των Θεσπιών, Σκούρτα κ.ά.)⁴³ και φαίνεται πως αποτελούσαν ένα τοπικό δίκτυο επικοινωνίας εκείνης της εποχής.

Στη Θήβα εντοπίστηκαν, μετά από ανασκαφικές έρευνες σε αρκετές περιοχές, κατάλοιπα κατοίκησης που τοποθετούνται στη Νεότερη και Τελική Νεολιθική περίοδο. Η μυκηναϊκή της ακρόπολη, η Καδμεία, εκτιμάται ότι κατοικήθηκε από την Τελική Νεολιθική εποχή, ενώ νεολιθικά όστρακα βρέθηκαν και σε άλλες γειτονικές της περιοχές (Αμφείον, αύλειος χώρος Μουσείου, Καζί). Τα κτίσματα, ωστόσο, της σύγχρονης πόλης πάνω στα αρχαία κατάλοιπα περιόρισαν ή εμπόδισαν τις έρευνες σε νεολιθικά στρώματα.

Στη συνοικία Πυρί της Θήβας αποκαλύφθηκε⁴⁴, κατά την κατασκευή ανισόπεδης διάβασης του ΟΣΕ, νεκροταφείο της αρχαίας πόλης με πληθώρα νεολιθικών αγγείων. Ο προϊστάμενος της Θ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Βοιωτίας Βασίλης Αραβαντινός γράφει ότι κατά τα έτη 2000-2001 πραγματοποιήθηκε σωστική ανασκαφή, κατά την οποία «ήλθαν στο φως οικιστικά κατάλοιπα και ταφές. Τα πρώτα χρονολογούνται στην Τελική Νεολιθική (4500-3200 π.Χ.), ενώ το νεκροταφείο με περίπου 850 τάφους ανήκει κυρίως στους ιστορικούς χρόνους»⁴⁵.

Στα ευρήματα της Τελικής Νεολιθικής συγκαταλέγονται χρηστικά πήλινα αγγεία, ειδώλια και εργαλεία που εκτίθενται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θηβών. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει μοναδικό πήλινο ειδώλιο⁴⁶ που παριστάνει ανδρική μορφή καθισμένη σε στά-

42. Τσώτα, Ε.: *Η Βοιωτία κατά τη Νεολιθική περίοδο*, 2011

43. Οπ.α.

44. Τσώτα, Ε.: *Νεολιθική κεραμική από την ανασκαφή της Ανισόπεδης Διάβασης ΟΣΕ, στη Θήβα 2010*. Φαράκλας Ν., «Πυρί Θηβών», *Αρχαιολογικό Δελτίο*, 24.Β.1, 1969, 175-176, 179.

45. Αραβαντινός, Β.: ΥΠΠΟ [http://www.yppo.gr/0/anaskafes/pdfs/TH_EPKA.pdf].

46. Τσώτα, Ε.: *Ευρήματα της ΤΝ και ΠΕΙ περιόδου από την ανασκαφή της ανι-*

ση στοχασμού και απεικονίζει, προφανώς, χαρακτήρα της καθημερινής ζωής.

Εικ. 8: Τρεις όψεις πήλινου ειδωλίου από τη Θήβα, Τελική Νεολιθική, 4η χιλιετία π.Χ, (Αραβαντινός, 2010, 34)

Από την πλούσια κεραμική ξεχωρίζουν αγγεία της Τελικής Νεολιθικής. Η Εύη Τσώτα που συμμετείχε στις ανασκαφικές έρευνες γράφει σχετικά: «Τυπολογικά συναντώνται κυρίως φιάλες με καμπύλα τοιχώματα, βαθιά αγγεία με τοιχώματα ίσια και χείλη που κλείνουν προς τα έξω, αγγεία με χαμηλό κάθετο λαιμό και πίθοι με ανοικτά χείλη. Οι βάσεις είναι δακτυλιόσχημες και επίπεδες και οι λαβές στενές και πλατιές ταινιόσχημες»⁴⁷.

Εικ. 9: Αγγεία της Τελικής Νεολιθικής περιόδου από τη Θήβα (Μουσειό Θηβών)

σοπεδης διάβασης ΟΣΕ στη Θήβα, 2010, 855 – 872, 872 (Ανθρωπόμορφα ειδώλιο β. 38453).

47. Τσώτα, Ε.: ο.α. σελ. 859.

Η μελέτη των ευρημάτων βεβαίωσε ότι ο νεολιθικός οικισμός της Θήβας εξελίχθηκε σημαντικά κατά την Πρωτοελλαδική και Μεσοελλαδική Εποχή και πρόσφερε δείγματα υψηλού πολιτισμού, ενώ κατά τη Μυκηναϊκή Περίοδο (1.600-1.100 π.Χ.) η πόλη έφθασε στο ύψιστο σημείο ακμής και δύναμης⁴⁸.

Σημαντική προϊστορική εξέλιξη εμφανίζει και ο οικισμός των Λιθαρών (με φυσική οχύρωση) που βρίσκεται σε κοιλάδα βόρεια της Θήβας, κοντά στη λίμνη Υλίκη. Οι ανασκαφικές έρευνες από τους Θ. Σπυρόπουλο και Χ. Τζαβέλλα-Enjen (1968-1976) με σημαντικά ευρήματα βεβαίωσαν κατοίκηση από τη Νεότερη Νεολιθική με ιδιαίτερη ακμή στους πρωτοελλαδικούς χρόνους.

Μικρότεροι νεολιθικοί οικισμοί ανακαλύφθηκαν στο Ύπατο, ανατολικά της Θήβας, σε πλαγιά του ομώνυμου όρους, καθώς και στον Ελαιώνα. Οικισμοί της Νεότερης Νεολιθικής καταγράφονται και στη θηβαϊκή πεδιάδα, το Τηνέριο Πεδίο, στις παράκτιες περιοχές, καθώς και στις θέσεις Δράμεσι, Γλύφα, Δροσιά, Λουκίσια, Παλαιομετόχι, Σκορπονέρι κ.λπ.⁴⁹

Οι Θεσπιές (Ερημόκαστρο) συγκαταλέγονται στους γνωστούς νεολιθικούς οικισμούς της Βοιωτίας. Εκεί εντοπίστηκε κεραμική της Αρχαιότερης, Μέσης και Νεότερης Νεολιθικής⁵⁰. Η θέση του νεολιθικού οικισμού βρίσκεται κοντά στις αρχαίες Θεσπιές, στη Μαγούλα Θεσπιών, αν και μέχρι σήμερα δεν έχουν αποκαλυφθεί οικιστικά κατάλοιπα⁵¹. Η αρχαιολόγος Καλλιόπη Σαρρή αναφέρει ότι «η Μαγούλα των Θεσπιών είναι μια Νεολιθική θέση γνωστή από παλαιότερες έρευνες, οι οποίες –παρότι περιστασιακές– σκιαγραφούσαν ένα οικισμό ιδιαίτερης σημασίας για την κατανόηση του νεολιθικού πολιτισμού της Στερεάς Ελλάδας»⁵². Οι έρευνες στην περιοχή απέδωσαν πληθώρα οστράκων, μεταξύ των οποίων και ένα εντυπωσιακό τμήμα από το χείλος ανοιχτού αγγείου⁵³ που φέρει πλαστική απόδο-

48. Τσώτα Ε.: Ευρήματα της Τελικής Νεολιθικής και ΠΕ Ι περιόδου από την ανασκαφή της ανισόπεδης διάβασης ΟΣΕ, στη Θήβα, 2006. Τόμος ΙΙ, 863-880.

49. (<http://www.ehw.gr/l.aspx?id=14446>)

50. Pomeroy, S.B./ Pomeroy M.: "The Neolithic settlements of Boeotia", 1995, 51-62, 57.

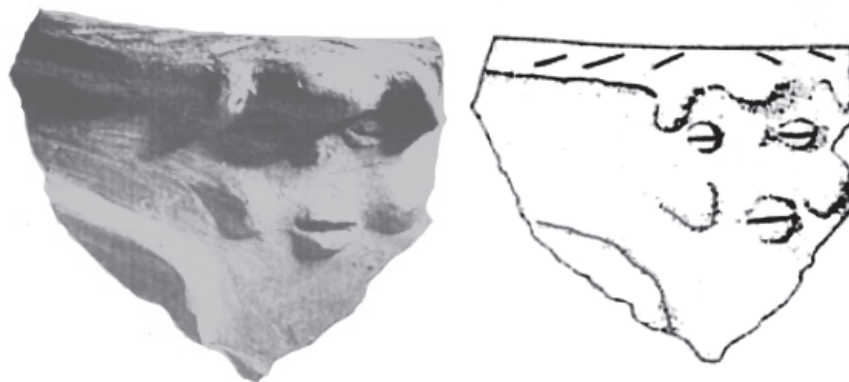
51. Bintliff, J./Howard, Ph./Snodgrass, A.: Testing the hinterland. The work of the Bœotia survey (1989-1991), 2007, 131.

52. Σαρρή, Κ.: Νεολιθικά ευρήματα από τη Μαγούλα των Θεσπιών, 2010.

53. Το όστρακο αυτό βρέθηκε από τον Charles Fleischmann το 1950, έχει μέγεθος 6Χ6,5 εκ. και παρουσιάζεται από τον J, L. Caskey (Neolithic Sherds

ση προσώπου, στο οποίο ξεχωρίζουν τα μάτια, το στόμα, τα μάγουλα, τα φρύδια και η χαμηλή μύτη, ενώ το χρώμα και η σύσταση του πηλού παραπέμπουν στη νεολιθική βοιωτική κεραμική.

Η αρχαιολόγος Κωνσταντίνα Πηλείδου περιγράφει το τμήμα αυτό του αγγείου ως εξής: «Το χείλος είναι πλατύ και στην επιφάνειά του υπάρχει μοτίβο με εμπιέσεις. Κάτω από το χείλος αποδίδονται τα φρύδια της μορφής. Στο σημείο που συναντώνται δημιουργείται έντονη προεξοχή, σαν μικροσκοπική λαβή. Τα μάτια και το στόμα παριστάνονται στο σχήμα κόκκων σιταριού. Αριστερά και δεξιά του στόματος τονίζονται τα μάγουλα, ενώ η μύτη δηλώνεται με χαμηλή πλαστική διαμόρφωση»⁵⁴.

Εικ. 10: Θεσπιές: Νεολιθικό όστρακο με απόδοση προσώπου (Caskey, 1951, Pl. 86)

Τα αγγεία με ανθρώπινα χαρακτηριστικά δεν είναι ασυνήθιστα στη Νεολιθική εποχή, αν και η πρακτική αυτή κερδίζει ιδιαίτερα έδαφος κατά την Τελική Νεολιθική και τους πρωτοελλαδικούς χρόνους με χαρακτηριστικό παράδειγμα τον πολιτισμό των Θεσπιών.

Παράλληλα με τα όστρακα αυτά, βρέθηκαν και έξι τμήματα πήλινων ειδωλίων της Μέσης Νεολιθικής με γραπτή διακόσμηση ερυθρών μοτίβων, τα οποία συγκρίνονται με όμοια από τη Χαιρώνεια⁵⁵.

from Thespiiai, *Hesperia*, 1951, 289-290, Pl. 86). Βλ. επίσης Bash G.: Neolithic figurines from Thespiiai, *Hesperia*, 28, 1959, 344-349.

54. Πηλείδου, Κ.: Η νεολιθική ανθρωπόμορφη αγγειοπλαστική των Βαλκανίων, 2006, 231.

55. Παρουσιάζονται από τον George F. Bass: Neolithic Figurines from Thespiiai, *Hesperia*, Volume 28, Issue 4, 1959: 344-349, Pl. 74.

Εικ. 11: Εύτρωση: Πήλινο νεολιθικό αγγείο Τελικής Νεολιθικής, 4^{ης} χιλιετίας π.Χ. (Μουσείο Θηβών)

Επίσης, ο οικισμός της *Εύτρωσης* (Λεύκτρα) κοντά στον δρόμο, μεταξύ Θεσπιών και Πλαταιών, κατοικήθηκε ήδη από τη Μέση Νεολιθική Εποχή με μεγάλη άνθηση στις επόμενες περιόδους, ιδιαίτερα κατά την Πρωτοελλαδική II και III, όπως μαρτυρούν οικιστικά κατάλοιπα σε σχήμα μεγάρου με αψιδωτά ανοίγματα που έφεραν στο φως αμερικανικές ανασκαφές κατά τα έτη 1924-26⁵⁶.

Στον κατάλογο των νεολιθικών οικισμών της περιοχής συγκαταλέγεται και ο οχυρωμένος οικισμός Κορσιαί (σημερινός Πρόδρομος) που εντοπίστηκε κατά τις ανασκαφές καναδικών αποστολών το 1980-83. Αρκετά ευρήματα παρουσιάζονται από τον John M. Fossey σε τρεις τόμους⁵⁷.

Τέλος, στην περιοχή *Σκούρτα* της Βοιωτίας εντοπίστηκαν αρκετές νεολιθικές θέσεις κατά τη δεκαετία του '80⁵⁸. Ιδιαίτερα στην κοιλάδα μεταξύ Πάρνηθας και Κιθαιρώνα βρέθηκαν νεολιθικές εγκαταστάσεις σε λοφώδεις περιοχές με φυσική οχύρωση σε επίπεδα που ευνοούσαν την κατοίκηση, όπως στο *Λέμφι*, στον *Προφήτη Ηλία*, στη *Ράχη Μιχαήλ*, στη *Μαγούλεζα*, στο *Καστροί* και στο *Πάτημα*⁵⁹. Επίσης, στη

56. Goldman, H.: Excavations at Eutresis in Boeotia, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts 1931. Caskey J./Caskey E.G.: The Earliest settlements at Eutresis, Supplementary Excavations 1958, *Hesperia*, 29, 1960, 126-167.

57. Fossey J. M. (ed.): *Khostia, 1980: Preliminary Report on the First Season of Canadian Excavations at Khostia, Boiotia, 1981*. John M. Fossey and Jacques Morin (eds.), *Khostia 1983. Rapport préliminaire sur la seconde campagne de fouilles canadiennes à Khostia en Béotie, Grèce Centrale, 1986*. John M. Fossey (ed.), *Khostia I: Resultats des explorations et fouilles canadiennes à Khostia, Grèce Centrale, I, 1986*. Jacques Morin (John M. Fossey, ed.), *Khostia II: The Bronze Age, 2004*.

58. Έρευνα του American School of Classical Studies στο πλαίσιο ενός ερευνητικού προγράμματος (1985-1989) του Munn, M.L.Z. και Fischer J.: 2003, 9

59. Τσώτα, Ε.: *Η Βοιωτία κατά τη Νεολιθική περίοδο*, 2011.

Δρίτσα (Αρμα-λόφος Πύργος), που βρίσκεται σε χαμηλό βραχώδη λόφο της Βοιωτίας με μεσαιωνικό πύργο και αρχαίο τείχος, αποκαλύφθηκαν όστρακα και ειδώλια της Αρχαιότερης Νεολιθικής. Το σύνολο των νεολιθικών θέσεων της Βοιωτίας παρουσιάζεται από την Εύη Τσώτα⁶⁰ σε μελέτη της για την νεολιθική Βοιωτία και παρατίθεται σε Πίνακα στο τέλος αυτού του βιβλίου.

4. Η μετάβαση από τη Νεολιθική στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού

Προς τα τέλη της 4^{ης} χιλιετίας οι άνθρωποι άρχισαν να αξιοποιούν κοιτάσματα χαλκού και να κατασκευάζουν εργαλεία. Η παρασκευή ορείχαλκου (μπρούντζου) από χαλκό και κασσίτερο συντελείται κατά την 3η χιλιετία, στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού (ή Πρωτοελλαδική περίοδο), η οποία σημαδεύεται από βαθιές τομές στον πολιτισμό και την οργάνωση των τοπικών κοινωνιών. Τα μέταλλα χρησιμοποιήθηκαν, αρχικά, στην κατασκευή όπλων, αλλά και για κατασκευή κοσμημάτων, πράγμα που υποδηλώνει την έντονη επιθυμία των ανθρώπων της προϊστορικής εποχής για προβολή, αλλά και τη διαμόρφωση νέων κοινωνικών συνθηκών και αξιών.

Η Πρώιμη Εποχή του Χαλκού (3.200-2.100 π.Χ) αποτέλεσε μια αξιόλογη περίοδο στην ιστορία της Βοιωτίας. Σε αρκετές περιοχές της έχουν εντοπιστεί σημαντικοί οικισμοί με οικιστικές προεκτάσεις που βεβαιώνουν ότι η εποχή αυτή εξελίχθηκε ειρηνικά, χωρίς καταστροφές⁶¹. Νέοι τύποι κεραμικών μαρτυρούν την εντατικοποίηση επαφών με άλλες περιοχές και ιδιαίτερα με τις Κυκλάδες, οι οποίες παρουσιάζουν υψηλό πολιτισμικό επίπεδο. Ιδιαίτερο ρόλο στην ανάπτυξη των θαλάσσιων μεταφορών και του εμπορίου έπαιξαν οι παραθαλάσσιοι οικισμοί⁶².

Σημαντικοί οικισμοί Πρώιμης Πρωτοελλαδικής έχουν εντοπιστεί στην ευρύτερη περιοχή της κεντρικής Βοιωτίας, αρκετοί από τους οποίους αποτελούν συνέχεια των νεολιθικών οικισμών. Στην κοιλά-

60. Τσώτα, Ε.: Η Βοιωτία κατά τη Νεολιθική περίοδο, 2011.

61. Fischer, J.: Die Frühgeschichte Boiotiens 2003, 11

62. Μνημονεύονται ιδιαίτερα οι οικισμοί: Ανθηδόνα, Παραλίμνη, Σωρός, Δράμεισι, Λιβαδόστρα και Σκροπονέρια.

δα του Βοιωτικού Κηφισού⁶³, στην περιοχή της *Χαιρώνειας* (Λατούφι Μαυρονερίου) αποκαλύφθηκε πρωτοελλαδικός οικισμός⁶⁴ με οικιστικά κατάλοιπα και μεγάλο αριθμό αγγείων. Ιδιαίτερα ο *Ορχομενός* εξελίσσεται στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού σε μεγάλο πολιτισμικό κέντρο της Βοιωτίας. Οι ανασκαφές εκεί πρόσφεραν εξαιρετική κεραμική που από τον Schliemann ονομάστηκε *μινυακή* (από τον μυθικό βασιλιά Μινύα του Ορχομενού)⁶⁵. Πρόκειται για αγγεία με τη χαρακτηριστική αμαυρόχρωμη κεραμική και το ζωγραφιστό θαμπό χρώμα που κατασκευάστηκαν από τοπικό πηλό με χρήση κεραμικού τροχού.

Στο δεύτερο μισό της 3^{ης} χιλιετίας, εμφανίζονται και τα πρώτα αρχιτεκτονικά οικοδομήματα που σηματοδοτούν την εμφάνιση πρωτοαστικής κοινωνίας ηγεμονικής μορφής. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν κυκλικά κτίσματα Πρωτοελλαδικής εποχής που ανασκάφηκαν σε νεολιθικά στρώματα στην Πετρομαγούλα Ορχομενού και αποτελούν μνημεία παγκόσμιας αρχιτεκτονικής⁶⁶. Πρόκειται για κτίσματα με λίθινα θεμέλια και τοίχους που υψώνονται με ελαφρά κλίση προς το εσωτερικό, στοιχείο που παραπέμπει σε θολωτή στέγη.

Η *Θήβα* γνώρισε, επίσης, υψηλό επίπεδο αστικοποίησης κατά την Πρωτοελλαδική εποχή, για να αναδειχθεί, στη συνέχεια σε ένα από τα κυριότερα κέντρα του Μυκηναϊκού Πολιτισμού. Στην Καδμεία, τη μυκηναϊκή της ακρόπολη, αποκαλύφθηκαν λείψανα ορθογωνίου κτίσματος (μέγαρο) που χρονολογείται στην ΠΕ II περίοδο⁶⁷. Το κτήριο αυτό προστατεύεται από οχυρωματικό τείχος «μνημειακού χαρακτήρα και μοναδικού στον ελλαδικό χώρο, αποτελούμενο από λίθινο θεμέλιο και συμπαγείς στρώσεις ωμοπλίνθων»⁶⁸.

Βρέθηκε, επίσης, μεγάλος αριθμός κινητών ευρημάτων (οστέινα,

63. Κυριαζή, Ο./Φάππας, Ι.: Νέες θέσεις του τέλους της Νεολιθικής περιόδου στην κοιλάδα του Βοιωτικού Κηφισού (Papers and posters on Bœotia at the Volos Conference, 15-18 March 2012).

64. Ψαράκη, Κ.: Νεώτερα στοιχεία για την κατοίκηση στην κοιλάδα της Χαιρώνειας την 3η χιλιετία π.Χ.: Η εγκατάσταση στο Λατούφι Μαυρονερίου 2012.

65. Schliemann, H.: Orchomenos: Bericht über meine Ausgrabungen im böotischen Orchomenos, Leipzig, 1881, 152.

66. Haegg, R./Konsola, D. (eds): Early Helladic Architecture and Urbanization. Proceedings of a Seminar Held at the Swedish Institute in Athens, June 8, 1985, SIMA LXXVI, Paul Astroms Forlag, Goeteborg 1986, ει.κ. 42.

67. Aravantinos, V. L.: The EH II Fortified Building at Thebes: Notes on Its Architecture, 1986, 57-63.

68. Ψαράκη, Κ.: ΥΠΠΟ (<http://exeisminima.gr/blog/2012/05/neo-mouseio-thivas-xarami/>).

λίθινα και χάλκινα εργαλεία, κοσμήματα και αγγεία) και νεκροταφείο με πληθώρα τάφων που κατασκευάστηκαν στην ανώτερη στρώση ενός πλίνθινου τύμβου, της 3ης χιλιετίας π.Χ. Πλίνθινος τύμβος, επίσης, στη μορφή κώνου αποκαλύφθηκε στις αρχές του 20^{ου} αιώνα από τον Αντώνιο Κεραμόπουλο στην κορυφή του Αμφείου λόφου, ο οποίος συνδέθηκε με κιβωτιόσχημο τάφο Μεσοελλαδικής εποχής και αποδόθηκε στους ήρωες της ελληνικής μυθολογίας Ζήθο και Αμφίονα.

Και άλλοι νεολιθικοί οικισμοί, όπως των *Λιθαρών* και της *Εύτρησης*, γνώρισαν κατά την Πρωτοελλαδική εποχή μεγάλη πολιτισμική ακμή. Στις *Λιθαρές* εντοπίστηκαν καλοδιατηρημένα λίθινα θεμέλια κτισμάτων και λιθόστρωτοι διάδρομοι Πρωτοελλαδικής εποχής που αποτελούν ενδείξεις εξαιρετικής πολεοδομικής-οικιστικής οργάνωσης⁶⁹. Ιδιαίτερα στον οικισμό της *Εύτρησης*, αγγεία με γραπτή διακόσμηση, μονόχρωμα στιλβωμένα κύπελλα, ημισφαιρικές και υψίποδες φιάλες αποτελούν αντιπροσωπευτικά δείγματα κεραμικής. Χάρη στην εξαιρετική ποιότητά τους, η Πρωτοελλαδική περίοδος (ΠΕ Ι) έχει χαρακτηριστεί ως «*Πολιτισμός Εύτρησης*». Ο οικισμός της *Εύτρησης* είναι κατασκευασμένος, επίσης, σύμφωνα με ένα καλά οργανωμένο πολεοδομικό σχέδιο με ορθογώνια κτίσματα πάνω σε λίθινα θεμέλια και πλινθόκτιστους τοίχους. Τα περισσότερα από αυτά είναι δίχωρα και ορισμένα μεγαρόσχημα, με μεγάλο κεντρικό δωμάτιο. Στην κατασκευή τους ομοιάζουν με αυτά των *Λιθαρών*⁷⁰.

Μικρότεροι, αλλά δραστήριοι οικισμοί Πρωτοελλαδικής περιόδου, ανακαλύφθηκαν και σε άλλες περιοχές της Βοιωτίας με ενδεικτικά παραδείγματα στο *Υπατο* και τον *Ελαιώνα*.

Η κατοίκηση στους προαναφερθέντες οικισμούς συνεχίστηκε και στη Μεσοελλαδική περίοδο. Μάλιστα, ορισμένοι από αυτούς που είχαν καταστραφεί, μάλλον, από πυρκαγιά αποικίστηκαν εκ νέου. Τα πιο σημαντικά πολιτισμικά κέντρα Μεσοελλαδικής περιόδου αποτέλεσαν και πάλι η *Χαιρώνεια*, ο *Ορχομενός*, η *Θήβα*, η *Εύτρηση*, όπως και η *Αλίαρτος*, οι *Θεσπιές* και ο *Μεδεών* κτισμένα όλα σε χαμηλούς λοφίσκους.

69. Tzavella-Evjen C.: *Lithares 2 editions* - first published in 1984 και Αραβαντινός Β. στο: <http://www.elikoncc.info/?p=913>.

70. Hægg, R./Konsola, D. (εκδ.): *Early Helladic Architecture and Urbanization. Proceedings of a Seminar Held at the Swedish Institute in Athens, 1986*, ειχ. 30.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

Οι δημοσιεύσεις των
Rudolf Stampfuss και Elisabeth Schmid
για Σείντί

Μετάφραση
Παναγιώτα Παπαευαγγέλου

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι

Rudolf Stampfuss

Τα πρώτα σπηλαιώδη ευρήματα Παλαιολιθικής Εποχής στην Ελλάδα¹

Όποιος ασχολείται με την ιστορία του ελληνικού λαού, βρίσκεται αντιμέτωπος με ένα πλήθος συγγραμμάτων που αναφέρονται στην «κλασική αρχαιότητα». Σ' αυτές τις περιόδους της ιστορίας εντάσσεται εκείνη η κάπως σύντομη, αλλά σημαντική περίοδος ακμής, η οποία συνδέεται στενά με ονόματα όπως Σπάρτη, Αθήνα και Θήβα, ονόματα, τα οποία εμπερικλείουν όρους που αποτελούν τμήμα του κοινού πολιτισμικού αγαθού των ευρωπαϊκών λαών. Όταν, όμως, προχωρεί κανείς πιο πίσω στο παρελθόν, προκειμένου να μιλήσει για τις καταβολές των Ελλήνων της κλασικής περιόδου, βλέπει ότι τα αποτελέσματα της σχετικής έρευνας είναι ελάχιστα. Ιδιαίτερα, προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι δεν γνωρίζουμε σχεδόν τίποτε για το απώτερο ελληνικό παρελθόν, τη δράση και τη δημιουργία του προϊστορικού ανθρώπου στο ίδιο τοπίο. Τα εγχειρίδια και οι αρχαιολογικές μελέτες, ακόμα και της νεότερης εποχής, μεταθέτουν την έναρξη κατοίκησης του ελληνικού εδάφους συνήθως στη Νεολιθική περίοδο, κατά την οποία το ενδιαφέρον προσελκύουν οι μεγαλύτερες περιοχές μόνιμης ανθρώπινης εγκατάστασης με πληθώρα τάφων. Ακόμα και σήμερα υποστηρίζεται ευρέως η άποψη ότι δεν ήταν δυνατή η κατοίκηση της Ελλάδας κατά την Εποχή των Παγετώνων λόγω της καρστικής ορεινής μάζας.

Εδώ και έναν αιώνα, η μελέτη της Εποχής των Παγετώνων βρίσκεται σταθερά στο επίκεντρο της επιστήμης της Προϊστορίας. Εί-

---

1. Stampfuss, R.: "Die ersten altsteinzeitlichen Höhlenfunde in Griechenland", στο: *Mannus* 34, 1942, σελ. 132-147.

ναι σπάνιο φαινόμενο, μια ανακάλυψη να έχει δώσει σε επιστημονική εξειδίκευση μια τέτοια ώθηση και να έχει βρει μια τόσο εντυπωσιακή θέση στην ειδική και μη βιβλιογραφία, όπως η ανακάλυψη του «ανθρώπου των σπηλαίων» στην Εποχή των Παγετώνων και των πολιτισμικών κληροδοτημάτων του. Από τα μέσα του περασμένου αιώνα, φημισμένοι επιστήμονες έχουν ερευνήσει πλήθος σπηλαίων κατοίκησης και περιοχών ανάπαυλας του ανθρώπου της Εποχής των Παγετώνων όχι μόνο σε όλο τον ευρωπαϊκό χώρο, αλλά και στην Αφρική και την Ασία. Παραμένει, όμως, ανεξήγητο το γεγονός ότι η έρευνα αυτού του είδους πέρασε από την ελληνική χερσόνησο, χωρίς να αφήσει ίχνη, παρόλο που και εκεί υπάρχει έντονη ενασχόληση με την έρευνα του εδάφους.

Αυτή την κατάσταση δηλώνει πολύ πετυχημένα η συνοπτική αναφορά για την παλαιολιθική Ελλάδα του *H. Obermaier* (1926)²: «Σε θέματα που σχετίζονται με την Παλαιολιθική εποχή, η Ελλάδα αποτελεί έναν χώρο που δεν έχει ερευνηθεί καθόλου. Στο Μουσείο του Μάντσεστερ υπάρχει μια γλυφίδα, η οποία, σύμφωνα με την επιγραφή της, προέρχεται από σωρό οστράκων που βρέθηκε στην περιοχή του Πειραιά, κοντά στη Αθήνα. Σε μια όμορφη αιχμή, ίσως Πλειστοκαινικής περιόδου (Ωρινάκιου τύπου), η οποία φυλάσσεται στο ίδιο Μουσείο, ο τόπος καταγωγής αναφέρεται με την ασαφή ένδειξη «Ελλάδα». Ανακοινώθηκε, επίσης, η εύρεση στα περίχωρα της Θεσσαλονίκης ενός χονδροειδούς πέτρινου τεχνουργήματος από την Κατώτερη Παλαιολιθική περίοδο».

Σ' αυτά τα αβέβαια παλαιολιθικά ευρήματα της Ελλάδας αναφέρεται ο *J. Stutil*³ με κάπως πιο διαφωτιστικό τρόπο σε παρουσίασή του της παλαιολιθικής εποχής στα Βαλκάνια. Σ' αυτή την εργασία, αφιερώνονται κάπως περισσότερες γραμμές στα ελάχιστα, αβέβαια ευρήματα.

Το 1932, τέλος, ανακοινώθηκε από τον *Markovits*⁴ η διεξαγωγή ευρείας έρευνας στα ελληνικά σπήλαια, η οποία όμως, αμέσως μετά τις ανασκαφές στο Σπήλαιο Ζαΐμη, σταμάτησε, όταν αποδείχθηκε ότι το επονομαζόμενο «Σπήλαιο των Μεγάρων» δεν ανήκε στην Εποχή των Παγετώνων.

2. *Reallexikon der Vorgeschichte*, Bd. 4, 1926, σελ. 529.

3. *Eiszeit und Urgeschichte*, Bd. 5, 1928, σελ. 32 κ.εξ.

4. *Speleologisches Jahrbuch XIII/XIV 1932/33*. – *Mitteilungen über Höhlen und Karstforschung*, Jahrg. 1933, Heft 1. – *Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft*, Bd. 75, 1932, Heft 10-12.

Με τα προαναφερθέντα στοιχεία εξαντλούνται οι μέχρι σήμερα γνώσεις μας σχετικά με την κατάσταση των παλαιολιθικών ευρημάτων στην Ελλάδα. Η επιστημονική χρησιμότητα αυτών των αβέβαιων τεμαχίων, για τα οποία δεν υπάρχει ούτε ένα αξιόπιστο στοιχείο, είναι φυσικά εξαιρετικά περιορισμένη.

Τον Ιούλιο του 1941, η *Γερμανική Υπηρεσία Προϊστορικών Αρχαιοτήτων*, ασχολήθηκε με σχετικές έρευνες στην Ελλάδα. Οι εργασίες έλαβαν χώρα στο πλαίσιο ειδικής αποστολής, τις οποίες οργάνωσε ο Διευθυντής της *Υπηρεσίας Rosenberg*. Με εντολή του *H. Reinerth*, ειδικού προϊσταμένου για την Προϊστορία, στράφηκα, μεταξύ άλλων, προς τις περιοχές σπηλαίων της κεντρικής Ελλάδας, προκειμένου να εντοπίσω εκεί το υλικό που μέχρι τότε μας έλειπε από την περίοδο των Παγετώνων. Στη συνέχεια, παραθέτω μια πρόχειρη αναφορά για τα αποτελέσματα από την πρώτη, μικρής έκτασης, δειγματοληπτική ανασκαφή μαζί με απεικονίσεις των σημαντικών νέων ευρημάτων.

Κατά το ταξίδι από τη Θήβα προς τη Λιβαδειά, 4 χλμ. περίπου πριν από την Αλίαρτο, τη γνωστή πόλη κατά την αρχαιότητα, περνά κανείς από ένα επίπεδο οροπέδιο που βρίσκεται ανάμεσα σε ψηλά βουνά. Στη συνέχειά του απλώνεται το εντυπωσιακό βοιωτικό κωπαϊδικό πεδίο. Η περιοχή, που κάποτε καλυπτόταν από μια τεράστια λίμνη και έχει ανατολικοδυτική κατεύθυνση και έκταση άνω των 20 χλμ., περιβάλλεται σήμερα από σημαντικές πόλεις. Τα ασβεστολιθικά όρη που υψώνονται στην περιοχή αυτή είναι κρητιδικά.

Ο Κηφισός διοχέτευε τα ύδατά του στην περιοχή της λίμνης που ήδη στην Κλασική Εποχή είχε μετατραπεί σε έλος. Οι πρώτες προσπάθειες αποξήρανσης μεγάλων τμημάτων του με τη βοήθεια αναχωμάτων και διωρύγων διοχέτευσης των υδάτων, ώστε να δημιουργηθούν αγροτικά αξιοποιήσιμες, καλλιεργήσιμες εκτάσεις, έγιναν κατά την αρχαιότητα. Ήδη τότε διευρύνθηκαν τεχνητά οι καταβόθρες, μεγάλες υπόγειες σχισμές βράχων, μέσω των οποίων το νερό μπορούσε να διοχετευθεί στη θάλασσα. Αυτές, όμως, στη συνέχεια, έφραξαν για μεγάλο χρονικό διάστημα και επανήλθαν σε χρήση μετά τον καθαρισμό τους τον 19^ο αιώνα. Η τεράστια περιοχή της λίμνης αποστραγγίστηκε και αποξηράνθηκε, αρχικά, από μια γαλλική και, αργότερα, από μια αγγλική εταιρεία κατά τον περασμένο αιώνα. Σήμερα αποτελεί ένα εξαιρετικά εύφορο κομμάτι για καλλιέργεια δημητριακών, καλαμποκιού και βάμβακος. Οι σχεδόν απέραντοι αγροί

εκτείνονται μέχρι το άκρο των πυκνών βράχων που υψώνονται πάνω από τις πρώην όχθες της λίμνης. Η περιοχή διευθύνεται από την Εταιρεία Κωπαΐδος⁵.

Εικ. 1: (επάνω) Χάρτης με τη θέση του Σπηλαιίου Σεϊντί στη λίμνη Κωπαΐδα στην κεντρική Ελλάδα
(κάτω) Φωτογραφία του Σπηλαιίου Σεϊντί από τα ανατολικά

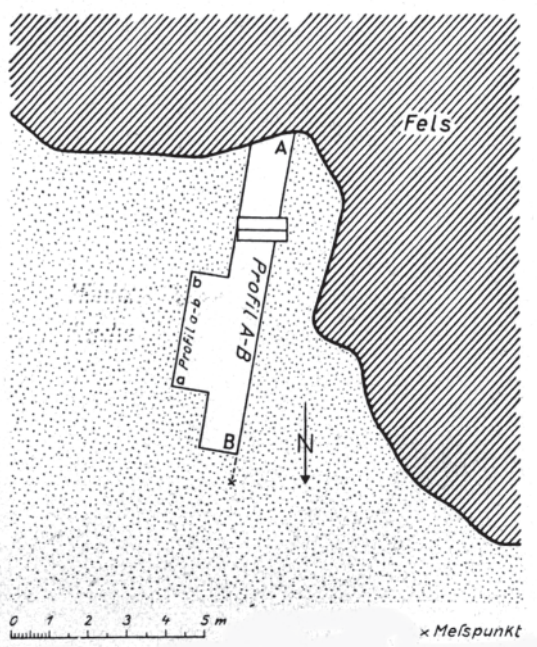
5. Μετονομάσθηκε αργότερα σε «Οργανισμό Κωπαΐδος» (Σ.τ.Μ.).

Αφού περάσει κανείς το προαναφερθέν οροπέδιο, ο δρόμος οδηγεί προς τα ανατολικοδυτικά, κατά μήκος της νότιας όχθης της παλιάς λίμνης, στην Αλίαρτο, την έδρα του *Εταιρείας Κωπαΐδος*. Τρία χιλιόμετρα περίπου πριν από την Αλίαρτο, στη νότια πλευρά του δρόμου, υψώνεται ένα μεγαλύτερο σύμπλεγμα βράχων, στο οποίο υπάρχει μια μικρή σπηλιά, ή καλύτερα μια βραχοσκεπή (abri), με άνοιγμα προς το δρόμο (Εικ. 1). Αυτό το μέρος, που αποκαλείται από τους ντόπιους κατοίκους «Σπήλαιο Σεϊντί», μετατράπηκε από βοσκούς με τη βοήθεια ενός τοίχου από πέτρες, όπως έγινε σχεδόν σε όλα τα ελληνικά σπήλαια που γνωρίζω, σε στάνη, η οποία σε περίπτωση κακοκαιρίας χρησιμοποιείται από τα κοπάδια ως καταφύγιο. Από το Σπήλαιο Σεϊντί η περιοχή κατεβαίνει ομαλά προς την πρώην νότια όχθη της λίμνης Κωπαΐδα, προσφέροντας κατ' αυτόν τον τρόπο μια ιδανική θέση για τόπο εγκατάστασης κατά την Εποχή των Παγετώνων. Στο σημείο αυτό, η περιοχή που εκτείνεται μπροστά του και μέχρι την όχθη της λίμνης είναι σχετικά ευρεία, ενώ στην ανατολική και τη βόρεια όχθη, κατά μήκος της ακρολιμνιάς, υπάρχουν βράχοι, οι περισσότεροι απότομοι. Ένα χιλιόμετρο περίπου πιο πέρα, προς την Αλίαρτο, υψώνεται ένα δεύτερο βραχώδες σύμπλεγμα, ακριβώς δίπλα στον δρόμο, με ένα βαθύτερο σπήλαιο, το Σπήλαιο του Πύργου. Ο ίδιος βράχος, πάνω στον οποίο υψώνονται σαν ιδιαίτερο έμβλημα τα χαλάσματα ενός μεσαιωνικού πύργου, έχει επιπλέον και κάποιους μικρότερους χώρους. Ακριβώς δίπλα, στα βόρεια του δρόμου, υπάρχει μια πλούσια πηγή.

Όλο το ανατολικό και βόρειο τμήμα της περιοχής της Κωπαΐδας, το οποίο ερεύνησα, περιλαμβάνει μεγάλο αριθμό μικρότερων και μεγαλύτερων σπηλαίων. Σε κάποια από αυτά ίσως υπάρχουν υπολείμματα κατοίκησης από την Εποχή των Παγετώνων.

Η έρευνα στον χώρο μπροστά από το Σπήλαιο Σεϊντί, ο οποίος δεν ήταν ορατός από την πλευρά του δρόμου, απέδωσε, εκτός από όστρακα αγγείων κλασικής εποχής, και εργαλεία, δηλαδή θραύσματα σπασμένων εργαλείων, τα οποία έφθασαν στην επιφάνεια λόγω νεότερων μετατοπίσεων του εδάφους. Μπροστά στο Σπήλαιο του Πύργου βρισκόταν ένα βαθύ αυλάκι νερού, το οποίο αποκάλυπτε ένα ευρύ προφίλ στρώματος μέχρι το βραχώδες υπόστρωμα προς τα κάτω. Εδώ, μπόρεσα αμέσως να εντοπίσω, κάτω από ένα πολιτισμικό στρώμα χρώματος ανοικτού καφέ και μεγέθους 2 μ., που περιελάμ-

βανε αποθέσεις θρυμματισμένων πετρωμάτων και πολλά νεολιθικά θραύσματα, ένα άλλο πολιτισμικό στρώμα μεγέθους 40 εκ. περίπου, χρώματος σκούρου καφέ προς μαύρο, που περιείχε αποκρούσματα και απολιθωμένα υπολείμματα οστών. Παρόλο που τα νεολιθικά ευρήματα αυτής της θέσης ήταν ήδη γνωστά, το πολιτισμικό στρώμα που βρισκόταν στη βάση του βράχου είχε διαφύγει της προσοχής.

Εικ. 2: Κάτοψη της ανασκαφικής τομής του Σεϊντί

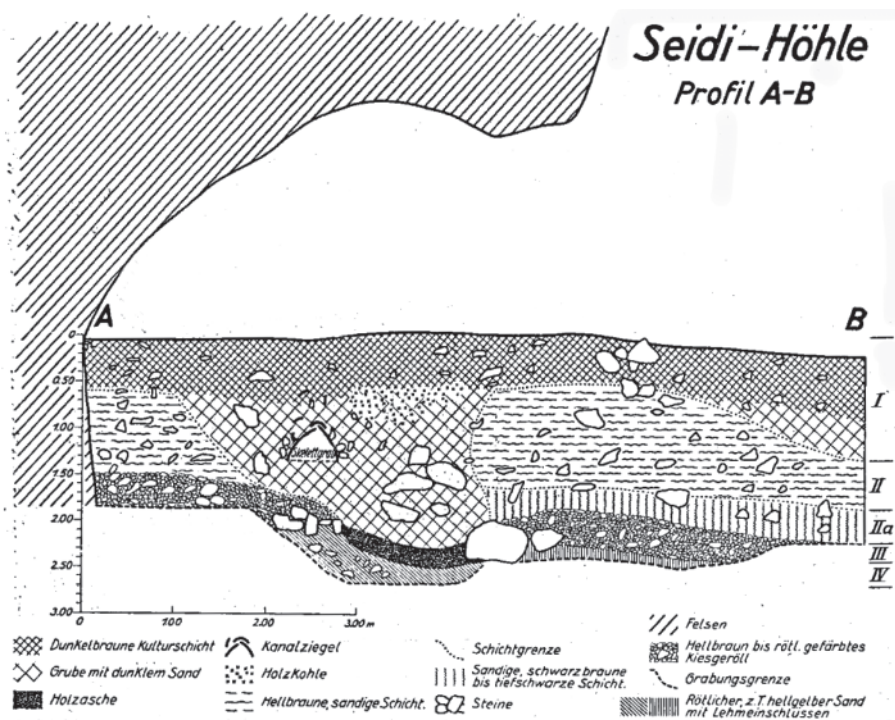
Λόγω αυτών των θετικών παρατηρήσεων αποφάσισα να ξεκινήσω μια δοκιμαστική ανασκαφή στο κάπως πιο προσβάσιμο Σπήλαιο Σεϊντί, με στόχο να εντοπίσω τα πολιτισμικά στρώματα. Η ανασκαφή μπόρεσε να πραγματοποιηθεί από τις 20 έως τις 29 Οκτωβρίου 1941 με τέσσερις εργάτες της Εταιρείας Κωπαΐδος. Ο Διευθυντής κ. Hoffmann, Επίτροπος της Εταιρείας Κωπαΐδος, υποστήριξε ένθερμα τις έρευνές μου, και γι' αυτό θα ήθελα, στο σημείο αυτό, να του εκφράσω τις ευχαριστίες μου. Επίσης, δεν θα πρέπει να παραλείψω να ευχαριστήσω τον κύριο και την κυρία Πολυχρονάκου⁶, οι οποίοι όλο αυτό το διάστημα με δέχθηκαν με ευγένεια στο φιλόξενο σπίτι τους.

Το Σπήλαιο Σεϊντί έχει μια πολύ μικρή βραχώδη σκεπή (5 μ.) που

6. Ο κ. Πολυχρονάκος ήταν διευθυντής καλλιέργειών στην Εταιρεία Κωπαΐδος.

στεγάζει ένα πολύ μικρό τμήμα εδάφους έκτασης 20-27 τ.μ. (Εικ. 2). Κατά μήκος του άξονα της βραχώδους σκεπής έκανα μια τομή πλάτους 1 μ. και μήκους 8,50 μ., η οποία σε απόσταση 4-7 μ. από τον τοίχο της σπηλιάς διευρύνθηκε κατά ένα μέτρο, γιατί στο εσωτερικό του Σπηλαιού η διαδοχή των στρωμάτων είχε διαταραχθεί από νεότερα σκαψίματα, γι' αυτό έπρεπε εδώ να ξαναγίνει η τομή προς έλεγχο.

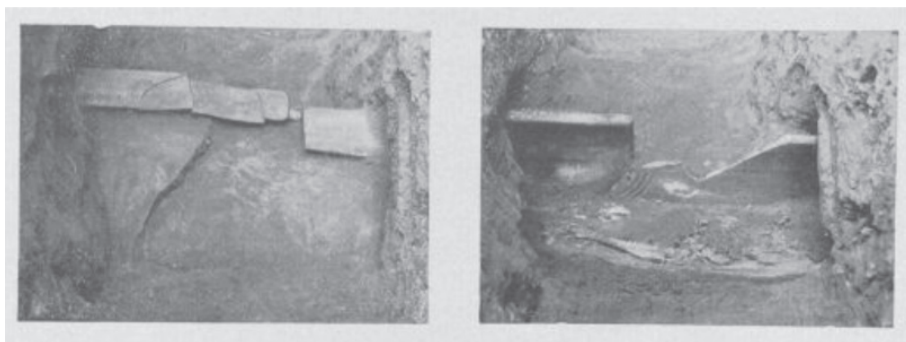
Η τομή Α - Β (Εικ. 3) μας επιτρέπει να αναγνωρίσουμε την ακόλουθη στρωματογραφία:

Εικ. 3: Στρωματογραφία του Σπηλαιού Σεϊντί με τα διάφορα πολιτισμικά στρώματα

I. Σκούρο καφέ πολιτισμικό στρώμα βάθους, κατά μέσο όρο, 60 εκ. Κάτω από την επιφάνεια, το έδαφος ήταν έντονα πηλώδες, πιο κάτω γινόταν αμμώδες. Εκεί βρίσκονταν διασκορπισμένα χοντροκομμένα κομμάτια βράχου με αιχμηρή (συχνά) απόληξη. Κάτω από αυτό το χουμικό στρώμα έγινε διάνοιξη βαθιάς κοιλότητας, που τοποθετείται στην Κλασική εποχή, βάθους 2,50 μ., η οποία περιείχε σκούρο αμμώδες υλικό, καθώς και μεγαλύτερες στρογγυλοποιημένες πέ-

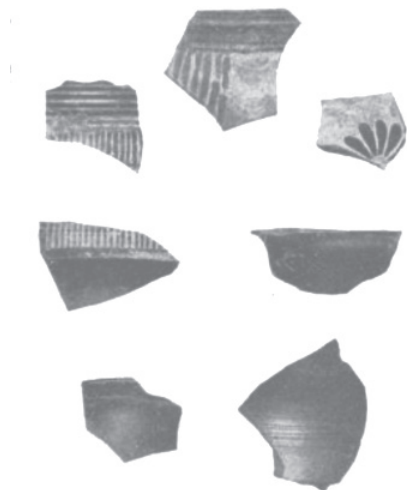
τρεις. Στον πυθμένα αυτής της κοιλότητας βρισκόταν μεγάλο απόθεμα στάχτης από ξύλα χωρίς πολιτισμικά στοιχεία⁷. Στην κοιλότητα, η οποία περιείχε πολλά κομμάτια ξυλοκάρβουνου, υπήρχε τάφος Ελληνιστικής περιόδου (Εικ. 4) κατασκευασμένος από κεραμικό υλικό, με κατεύθυνση από τα δυτικά προς τα ανατολικά. Εκτός από έναν σχεδόν εντελώς αλλοιωμένο σκελετό, ο τάφος δεν περιείχε κτερίσματα. Το χουμικό στρώμα περιείχε γεωμετρικά, κορινθιακά και κλασικά όστρακα (Εικ. 5), καθώς και μεγάλο αριθμό σπασμένων κεραμικών. Επίσης, βρέθηκαν στο ίδιο μέρος αρκετά απολιθωμένα οστά ζώων και παλαιολιθικά εργαλεία.

Εικ. 4: Κιβωτιόσχημος τάφος Ελληνιστικής περιόδου από κεραμικό υλικό

II. Ανοιχτό καφέ, αμμώδες πολιτισμικό στρώμα με πάμπολλα, χονδροειδή, κομμάτια βράχου με αιχμηρές απολήξεις. Σ' αυτό το στρώμα υπήρχαν μόνο μεμονωμένα υπολείμματα στάχτης από καμένο ξύλο, καθώς και άφθονα απολιθωμένα οστά ζώων, παλαιολιθικά εργαλεία και αποκρούσματα. Τα εργαλεία βρίσκονταν κυρίως στα ανώτερα τμήματα του υπό έρευνα στρώματος. Ο αριθμός τους μειωνόταν σημαντικά προχωρώντας προς τα κάτω. Αυτό το πολιτισμικό στρώμα παρουσίαζε κατά τόπους ιζηματογενές πυριτικό ή ασβεστολιθικό πέτρωμα και τα οστά ζώων ήταν συχνά χωμένα μέσα σε σβώλους χώματος σκληρούς σαν πέτρα.

7. Στην Εικ. 3, το μαύρο τμήμα δηλώνει τη στάχτη. (Σ.τ.Μ.)

Εικ. 5: Όστρακα
(κεραμική ιστορικών χρόνων)
από το ανώτερο πολιτισμικό
στρώμα

Πα. Αμμώδες, μαύρο-καφέ έως βαθύ μαύρο στρώμα, το οποίο δεν παρουσίαζε πουρί σε τόσο έντονο βαθμό όσο το αμέσως προηγούμενο στρώμα. Εδώ, βρέθηκαν, μόνο κατά τόπους, υπολείμματα ξυλοκάρβουνου. Το στρώμα αυτό περιείχε πολλά θραύσματα βράχου, τα περισσότερα με κοφτερές απολήξεις. Εντυπωσιακός ήταν ο μεγάλος αριθμός απολιθωμένων οστών ζώων, αντιθέτως με τα παλαιολιθικά τεχνουργήματα που ήταν περιορισμένα. Δεδομένου ότι οι τύποι των ευρημάτων στο στρώμα Πα είναι ίδια όπως και του στρώματος Π, πρέπει να θεωρηθεί ότι και οι δύο θέσεις συναποτελούν ίσως ένα ενιαίο πολιτισμικό στρώμα που χρονολογικά εντάσσεται στην ίδια περίοδο. Ο σκουρότερος χρωματισμός πρέπει να προκλήθηκε από εγκλείσματα οργανικών υλικών και ορυκτών.

III. Ακολουθεί στρώμα με μεγάλα και μικρά κομμάτια χαλκιών ανοιχτού καφέ, κατά τόπους κιτρινωπού ή κοκκινωπού χρώματος, μεταξύ των οποίων και κάποια σχηματισμένα από λεπτή ποταμίσια άμμο. Κατά πάσα πιθανότητα πρόκειται για αποσαθρώματα, τα οποία μεταφέρθηκαν και εναποτέθηκαν από τον Κηφισό στον πυθμένα της λίμνης και στο Σπήλαιο. Στο στρώμα αυτό δεν βρέθηκαν απολιθωμένα οστά ούτε πολιτισμικά υλικά.

IV. Κοκκινωπό και κατά τμήματα ανοιχτό κίτρινο αμμώδες στρώμα που περιέχει θραύσματα βράχου με αιχμηρές απολήξεις και αποσαθρώματα, εν μέρει με αργιλώδη, στερεοποιημένα πηλώδη τμήματα.

Το πολιτισμικό στρώμα II της Εποχής των Παγετώνων είχε, κατά μέσο όρο, βάθος 120-140 εκ. Δυστυχώς, δεν κατέστη δυνατό να ερευνηθεί το αμμώδες στρώμα που βρισκόταν κάτω από τα χαλικώδη αποσαθρώματα, με εξαίρεση το ορατό βραχώδες πέτρωμα, δεδομένου ότι το υλικό του δεν ήταν συμπαγές και τα ρευστά χαλικώδη αποσαθρώματα δεν επέτρεπαν περαιτέρω, βαθύτερη διεξόδυση. Κατά πάσα πιθανότητα, το πηλώδες αμμώδες έδαφος κάτω από το χαλικώδες στρώμα ήταν το παλαιότερο δάπεδο του Σπηλαίου, ενώ η αρχική βάση του βράχου δεν θα πρέπει να βρισκόταν πολύ βαθύτερα.

Στο πολιτισμικό στρώμα II της Εποχής των Παγετώνων βρέθηκε μεγάλος αριθμός οστών ζώων, κυρίως θηλαστικών. Σε μικρότερο αριθμό αποκαλύφθηκαν σαλίγκαροι και υπολείμματα οστράκων. Το σύνολο των ευρεθέντων οστών, το οποίο είναι, επίσης, πολύ σημαντικό για τη χρονολόγηση των επί μέρους ευρημάτων, βρίσκεται επί του παρόντος σε φάση μελέτης. Η παλαιοντολογική έρευνα δεν έχει ακόμα αναπτυχθεί τόσο που θα μου επέτρεπε να κάνω, ήδη από αυτή τη θέση, έστω και κάποιες πρόχειρες ανακοινώσεις.

Εκτός από τα συσσωρευμένα ακατέργαστα υλικά, τους ασβεστόλιθους και τα διάφορα θραύσματα, μπόρεσε να συγκεντρωθεί και ένας απρόσμενα μεγάλος αριθμός ιδιαίτερων εργαλείων. Ως προς τα προαναφερθέντα υλικά, πρόκειται κυρίως για ραδιολαριτικό κερατόλιθο, ακολουθεί ο χαλαζίτης και, σε μεμονωμένες περιπτώσεις, ο πυριτόλιθος. Τμήμα λεπίδας είναι κατασκευασμένο από ορεία κρύσταλλο.

Τις λεπτομέρειες σχετικά με τα ακατέργαστα υλικά μπορεί να παρουσιάσει με ακρίβεια μόνο η πετρογραφική ανάλυση. Πλούσιο υλικό από λίθους για την κατασκευή εργαλείων υπήρχε στα αποσαθρώματα των ποταμών που εισέρεαν στη λίμνη Κωπαΐδα. Επί του παρόντος, δεν είναι δυνατό ακόμη να λεχθεί, αν, εκτός από το ντόπιο υλικό, χρησιμοποιούνταν και πέτρες από άλλες περιοχές.

Η σύντομη ενασχόλησή μας με τους διαφορετικούς τύπους εργαλείων σημαίνει ότι εδώ θα προχωρήσουμε μόνο σε μια γενική περιγραφή των ευρημάτων που παρουσιάζονται στις απεικονίσεις, χωρίς να εμβαθύνουμε περαιτέρω στους ευρύτερους πολιτισμικούς συσχετισμούς. Αυτό το έργο προϋποθέτει ολοκληρωμένη ανάλυση και μελέτη του υλικού.

Κατά κύριο λόγο, έχουμε να κάνουμε με λεπιδοειδή εργαλεία, δηλαδή εργαλεία, τα οποία έχουν ως υπόβαθρο πρισματοειδείς λεπίδες πυριτόλιθου. Σ' αυτά, εκτός από τη μεγάλη ποικιλία σε οδοντωτές λεπίδες, γλυφίδες, αιχμές, οδοντωτές αιχμές, εντοπίστηκαν σύνθετα εργαλεία και λεπιδοειδή ξέστρα.

Άλλα είδη εργαλείων, που βρέθηκαν όμως σε πολύ πιο μικρό αριθμό, θυμίζουν ως προς το βασικό σχήμα τους ελλειψοειδή αποκρούσματα (κυρτά, στρογγυλά ξέστρα) και πυριτόλιθο (καρινόμορφα ξέστρα).

1. *Λεπίδες*. Μεταξύ των ευρεθέντων λεπίδων απαντώνται πολλά απλά, πρισματοειδή θραύσματα πυριτόλιθου (Πίν. 1: 1-4, 7 και 9) που δεν είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του είδους. Σε ορισμένα κομμάτια αναγνωρίστηκαν λεπίδες με επεξεργασία στη μια πλευρά (με στομωμένη ράχη) (Πίν. 1: 6 και 8), καθώς και λεπίδες με αμφίπλευρη επεξεργασία (Πίν. 1: 10). Δύο λεπίδες εμφανίζουν μικρές μυτερές απολήξεις, έτσι ώστε θα μπορούσαν να αντιπροσωπεύουν οπίεις (Πίν. 1: 15 κ. 16). Κάτι τέτοιο, όμως, δεν είναι δυνατό να υποστηριχθεί με βεβαιότητα. Εντυπωσιακή είναι η απουσία αυτού του είδους εργαλείων, τα οποία παρατηρούνται συχνά στην Ύστερη Παλαιολιθική περίοδο.

2. *Οδοντωτές λεπίδες*. Ενδιαφέρον παρουσιάζει ένα μεμονωμένο εύρημα, μια λεπίδα με βαθιές (οδοντωτές) εγχοπές (Πίν. 7: 2), την οποία θα πρέπει να χαρακτηρίσουμε, βάσει παρόμοιων τύπων εργαλείων Ύστερης Παλαιολιθικής εποχής, ως πριόνι.

3. *Γλυφίδες*. Οι πολύ συνηθισμένες στην Παλαιολιθική περίοδο γλυφίδες αντιπροσωπεύονται εδώ μόνο με δύο κομμάτια (Πίν. 7: 1 κ. 5). Παρόλο που και οι δύο γλυφίδες δεν έχουν τύχει καλής επεξεργασίας, είναι κατασκευασμένες από τον χαρακτηριστικό για το είδος τους αποκρουσμένο πυριτόλιθο.

4. *Αιχμές*. Με πολύ μεγαλύτερη συχνότητα εμφανίζονται οι αιχμές που είναι κατασκευασμένες από λεπίδες αποκρουσμένου πυριτόλιθου. Στην περίπτωση τους μπορούμε να διαπιστώσουμε ποικιλομορφία: αιχμές με χονδροειδή επεξεργασία (Πίν. 2: 1), πλατύτερες, λεπτοδουλεμένες αιχμές (Πίν. 2: 2-7) και λεπτές επιμήκεις αιχμές με καλοδουλεμένες άκρες (Πίν. 7: 7 κ. 9). Ως ιδιαίτερο τύπο τους μπορούμε, επίσης, να θεωρήσουμε τις χονδρές αιχμές με απότομη πλευρική επεξεργασία (Πίν. 2: 8-13).

5. *Αιχμές με ώμο*. Χαρακτηριστικό αυτού του τύπου είναι η όμορφη καλοδουλεμένη αιχμή (Πίν. 7: 6) με σπασμένη την άνω απόληξη. Δεν είναι μόνο ο μίσχος της πλήρως, και στις δύο πλευρές, επεξεργασμένη, αλλά και η ακίδα της. Τρία ακόμα κομμάτια είναι δυνατό να θεωρηθούν ως οδοντωτές αιχμές με ώμο (Πίν. 3: 19-21). Η επιφάνεια μιας από αυτές θα πρέπει να βρισκόταν για μεγάλο χρονικό διάστημα εκτεθειμένη, γιατί έχει σχηματιστεί παχύ στρώμα πατίνας (Πίν. 3: 20).

6. *Μικροεργαλεία*. Στην περιοχή των ερευνών μας εντοπίστηκε και μια εντυπωσιακά μεγάλη συλλογή μικρολεπίδων. Τα εργαλεία αυτά που κατάγονται από τις Γκραβέττιες αιχμές της παλαιότερης γενιάς λεπίδων εμφανίζουν μεγάλη ποικιλομορφία. Η χρήση τους, όμως, πρέπει να τύχει εμπειριστατωμένης μελέτης. Ως πρώτο τύπο παρουσιάζω τις τοξοειδείς αιχμές, με επεξεργασμένη τη μια πλευρά, με κυρτή λεπίδα (Πίν. 3: 1-4). Τυπολογικά παρόμοιο είναι μαχαίρι με επεξεργασμένη μόνο τη μία άκρη, με ευθεία κόψη (Πίν. 3: 6, 7, 9, 10, 12 κ. 13). Εδώ, σε μια περίπτωση, η κόψη είναι διαμορφωμένη έτσι, ώστε να έχει τοξοειδές σχήμα (Πίν. 3: 14).

Σε έναν άλλο τύπο μικρολεπίδων ανήκουν οι αιχμές με αμφίπλευρη επεξεργασία. Σ' αυτές είτε ένα μικρό τμήμα της ακίδας είναι επεξεργασμένο (Πίν. 3: 5 κ. 8) ή η επεξεργασία έχει γίνει σε όλο το μήκος της ράχης της (Πίν. 3: 11, και Πίν. 7: 3).

Ως ιδιαίτερος τύπος πρέπει, τέλος, να αναφερθεί μαχαίριδιο με επεξεργασμένες όλες τις πλευρές του (Πίν. 7: 4).

7. *Ξέστρα*. Βρέθηκε μεγάλος αριθμός ξέστρων σε τεράστια ποικιλία ως προς τον τύπο τους, που κυριαρχούν απόλυτα στην ευρεθείσα εργαλειοθήκη. Ως «ξέστρα» χαρακτηρίζω όλα τα εργαλεία με τοξοειδή κόψη, η οποία είναι συνήθως διαμορφωμένη με απότομη επεξεργασία.

Στη βιβλιογραφία, για τα λεπιδοειδή εργαλεία αυτής της ομάδας, απαντάται συχνά ο όρος «ξύστρα». Σύμφωνα, όμως, με τη θεωρία κατασκευής των εργαλείων τέτοιοι χαρακτηρισμοί πρέπει να μη γίνονται αποδεκτοί, γιατί με το «ξύω» υπονοείται μια απολύτως αρνητική διαδικασία εφαρμογής. Η θετική διαδικασία πρέπει να αποδίδεται με το ρήμα «ξέω».

Στην περίπτωση των ξέστρων μπορούν να παρατηρηθούν πολλοί

τύποι, οι οποίοι διαφέρουν μεταξύ τους ως προς τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους:

Λεπιδοειδή ξέστρα. Ο τύπος ξέστρου που απαντάται συχνότερα είναι το λεπιδοειδές. Εδώ ανήκουν δείγματα με παράλληλα πλευρικά άκρα (Πίν. 4: 1, 7, 8, 11 κ. 12. Πίν. 6: 5) και ξέστρα με αιχμηρή απόληξη (Πίν. 4: 2, 3, 5, 6 κ. 19. Πίν. 6: 7 κ. 8). Εκτός από τα δείγματα με χονδροειδή επεξεργασία (Πίν. 4: 4 κ. 10. Πίν. 3: 15) βρέθηκαν και πολύ μικρά λεπιδοειδή ξέστρα (Πίν. 3: 18).

Κυρτά ξέστρα. Αποκαλύφθηκαν τοξοειδή ξέστρα με χονδροειδή επεξεργασία και με έντονα επεξεργασμένα τμήματα (Πίν. 4: 13. Πίν. 5: 4, 6 κ. 7) ή με λεπτοδουλεμένες πλευρές (Πίν. 4: 14. Πίν. 6: 1 κ. 2). Στην κατηγορία των κυρτών ξέστρων μπορούμε να εντάξουμε και ένα μικρό χονδροκομμένο ξέστρο σε οβάλ σχήμα (Πίν. 4: 15).

Στρογγυλά ξέστρα. Ιδιαίτερη θέση καταλαμβάνουν τα μικρά στρογγυλά ξέστρα, που βρέθηκαν εδώ μόνο σε μικρό αριθμό (Πίν. 3: 16. Πίν. 6: 4) και αποτελούν προάγγελο ενός τύπου, ο οποίος κυριαρχεί στη Μεσολιθική εποχή. Ένα τοξοειδές ξέστρο (Πίν. 6: 6), με σχεδόν ολόπλευρη επεξεργασία, θα μπορούσε να θεωρηθεί ως στρογγυλό ξέστρο.

Καρινόμορφα ξέστρα. Περίπου δεκαπέντε εργαλεία από πυριτόλιθο (Πίν. 5: 1-3 κ. 5. Πίν. 7: 8) ίδιου τύπου, όπως αυτά που βρίσκουμε ήδη στην Ωρινάκια Περίοδο, μπορούμε να τα ονομάσουμε «καρινόμορφα» ξέστρα ή «πλάνες». Είναι εντυπωσιακή η ευρύτατη εκπροσώπηση αυτών των παλαιών μορφών.

Τα ευρεθέντα αντικείμενα πρέπει να τα εντάξουμε, στο σύνολό τους, στη νεότερη φάση της εξέλιξης των λεπίδων Παλαιολιθικής περιόδου. Μεταξύ των ξέστρων, ιδίως, εντοπίζουμε πολλούς τύπους (Πίν. 7, 5, 7 κ. 8) που ανήκουν στα χρησιμοποιούμενα εργαλεία της Μαγδαλένιας περιόδου. Στην ίδια χρονική περίοδο ξεχωρίζουν, για να αναφέρουμε μόνο κάποια από αυτά, οι οδοντωτές λεπίδες (πριόνια, Πίν. 7: 2) και οι μικρογλυφίδες (Πίν. 7: 1 κ. 5).

Έκπληξη προκαλεί, ωστόσο, η συχνή παρουσία των καρινόμορφων ξέστρων, τα οποία θεωρούνται, γενικά, ως τύποι που εμφανίζονται χρονολογικά στην παλαιότερη φάση της εξέλιξης των λεπίδων (Ωρινάκια). Επίσης, πρέπει να υπογραμμιστεί η παρουσία μεγάλου αριθμού Γκραβέτιων αιχμών και μικρολιθικών εργαλείων, που προσδίδουν στα ευρήματά μας έναν ιδιαίτερο χαρακτήρα. Αντιθέτως, εντυ-

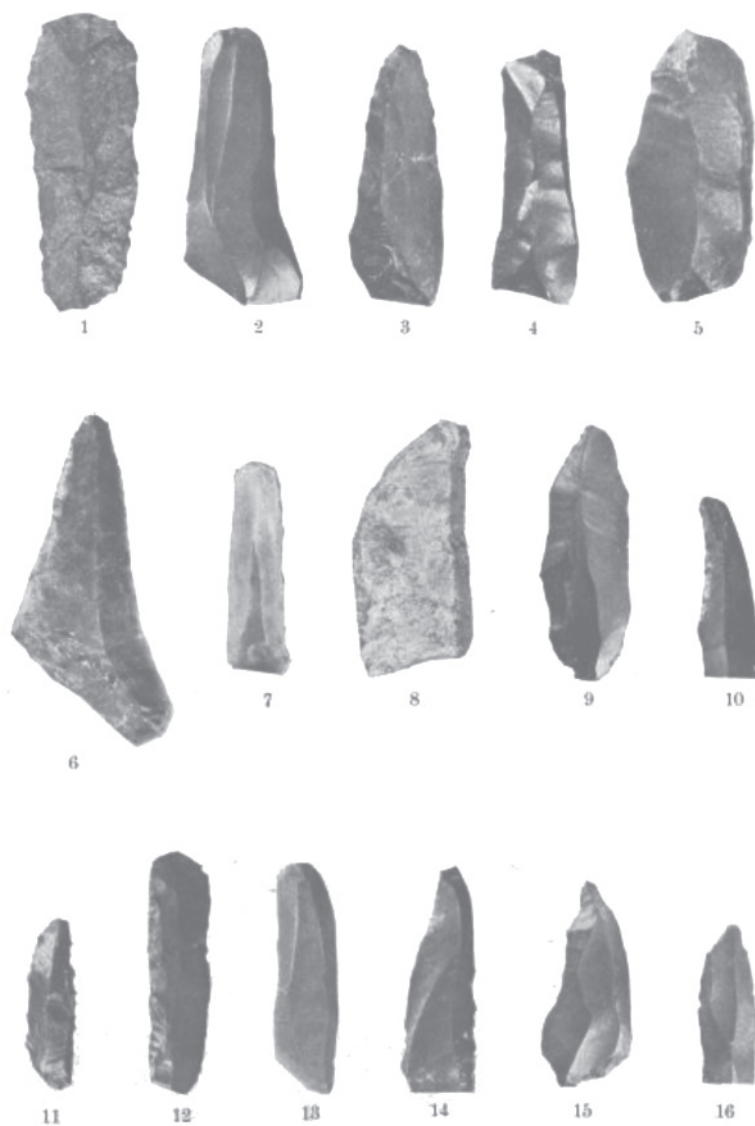
πωσιάζει η παντελής απουσία οπέων και η περιορισμένη παρουσία γλυφίδων, οι οποίες κατά τα άλλα είναι πολύ συχνές στη νεότερη φάση της εξέλιξης των λεπίδων.

Η ύπαρξη καρινόμορφων ξέστρων και μικρολίθων είναι συνήθης στους τόπους ανασκαφών της κεντρικής Ευρώπης κατά τη νεότερη φάση της εξέλιξης των λεπίδων, παρόλο που σ' αυτά τα μέρη ακριβώς βρέθηκε μεγάλος αριθμός οπέων και γλυφίδων. Στα ερωτήματα που προκύπτουν από τη συνύπαρξη των συγκεκριμένων τύπων εργαλείων στον ανασκαφικό μας χώρο σχετικά με τους ευρύτερους πολιτισμικούς συσχετισμούς θα δοθεί σαφέστερη απάντηση, όταν θα γίνει η λεπτομερής επεξεργασία των ελληνικών ευρημάτων και η σύγκρισή τους με το παλαιολιθικό υλικό από τη νότια Ευρώπη που βρίσκεται στη διάθεσή μας.

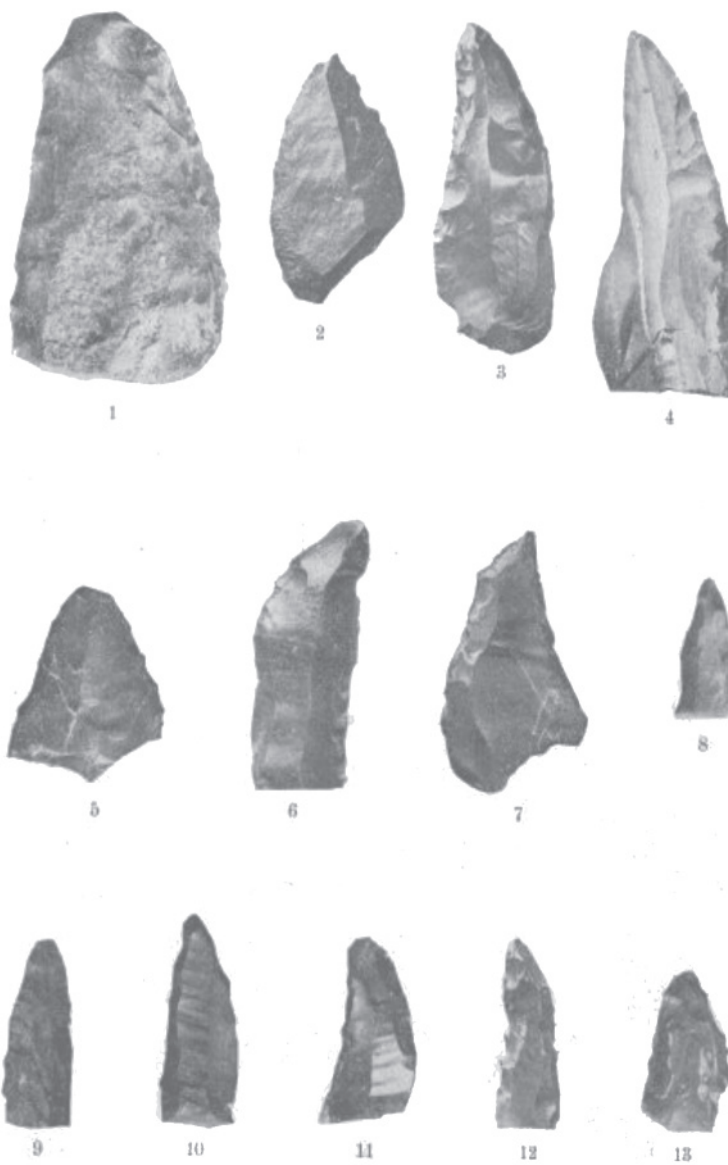
Σημαντικό εύρημα για την ταξινόμηση στην πολιτισμική ακολουθία Παλαιολιθικής αποτελούν οι φυλλόσχημες αιχμές (με μίσχο). Σήμερα, υποστηρίζεται γενικά ότι προέρχονται από την Ανατολή, γι' αυτό και η ανασκαφική περιοχή μας εντάσσεται στον ανατολικό παλαιολιθικό χώρο.

Σημαντικά στοιχεία για τη βεβαιότερη χρονική ένταξη, στο πλαίσιο της Εποχής των Παγετώνων, μπορεί να αποδώσει ίσως η έρευνα των απολιθωμένων οστών ζώων.

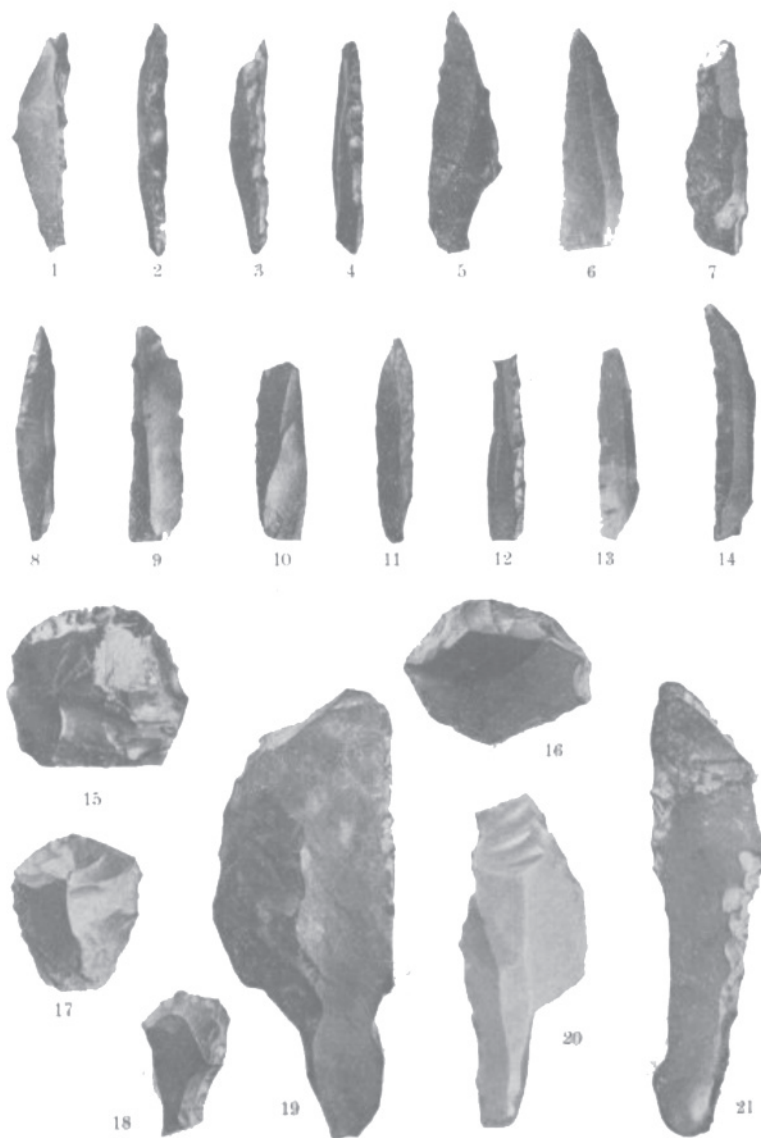
Τα προαναφερθέντα ευρήματα τοποθετούνται με βεβαιότητα στο τέλος της Ύστερης Παλαιολιθικής εποχής. Ως εκ τούτου, συνάγεται το συμπέρασμα ότι πρόκειται για τα πρώτα πιστοποιημένα παλαιολιθικά ευρήματα στην Ελλάδα. Αυτή η διαπίστωση αιτιολογεί και την πρώτη προσωρινή δημοσιοποίηση αυτού του σημαντικού υλικού, δεδομένου ότι επί του παρόντος η επιστημονική μελέτη των ευρημάτων δεν είναι δυνατή λόγω άλλων καθυκόντων που βρίσκονται σε εξέλιξη.

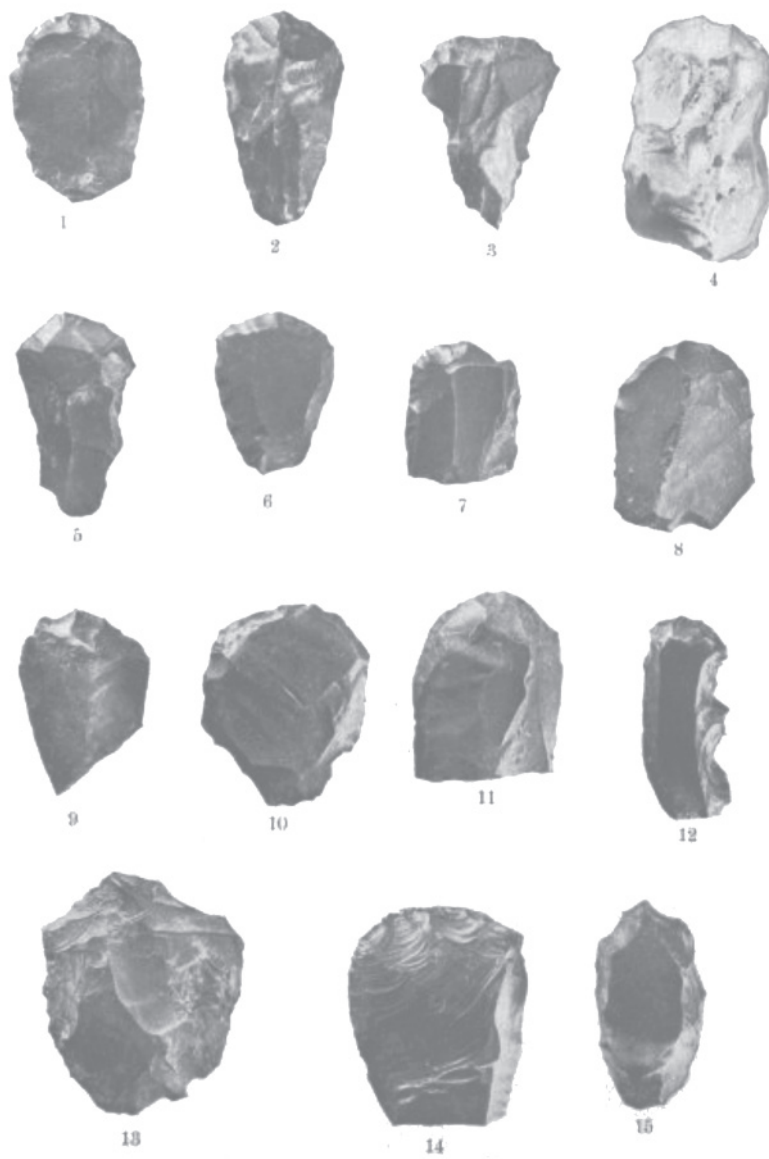
Πιν. 1: Λεπίδες από πυριτόλιθο, λεπίδες με επεξεργασία, ορείς [κλίμαξ 1:1]

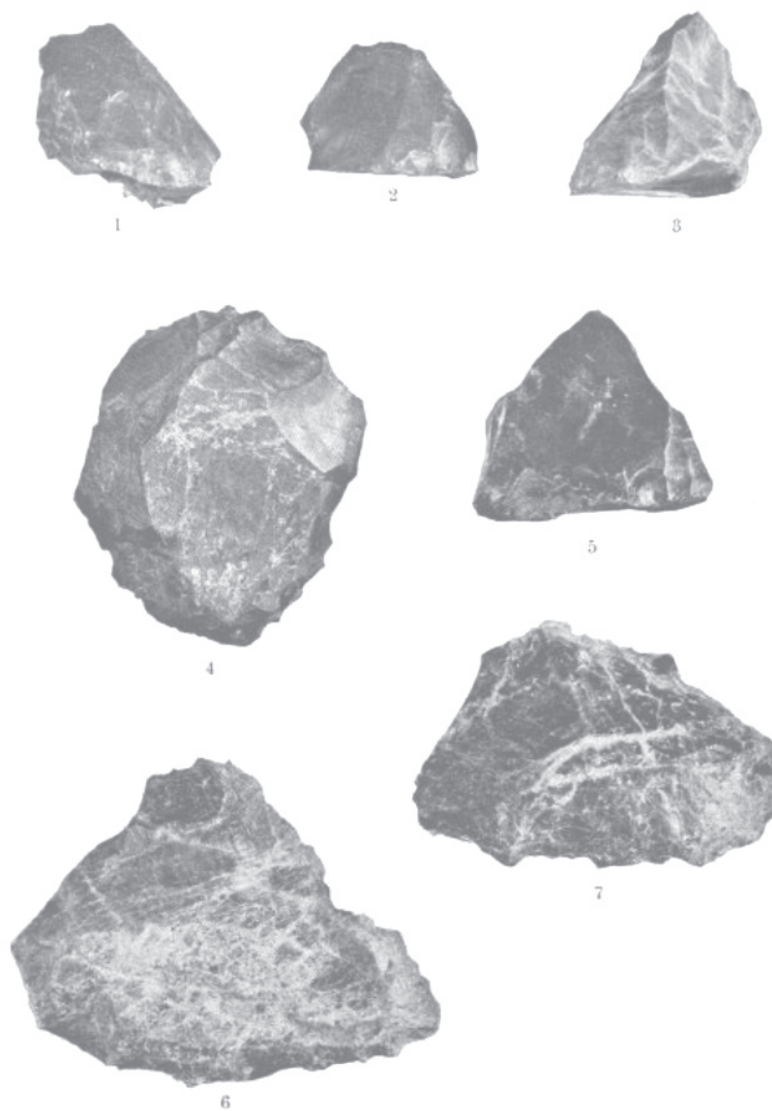
Πιν. 2: Αιχμές [κλίμαξ 1:1]

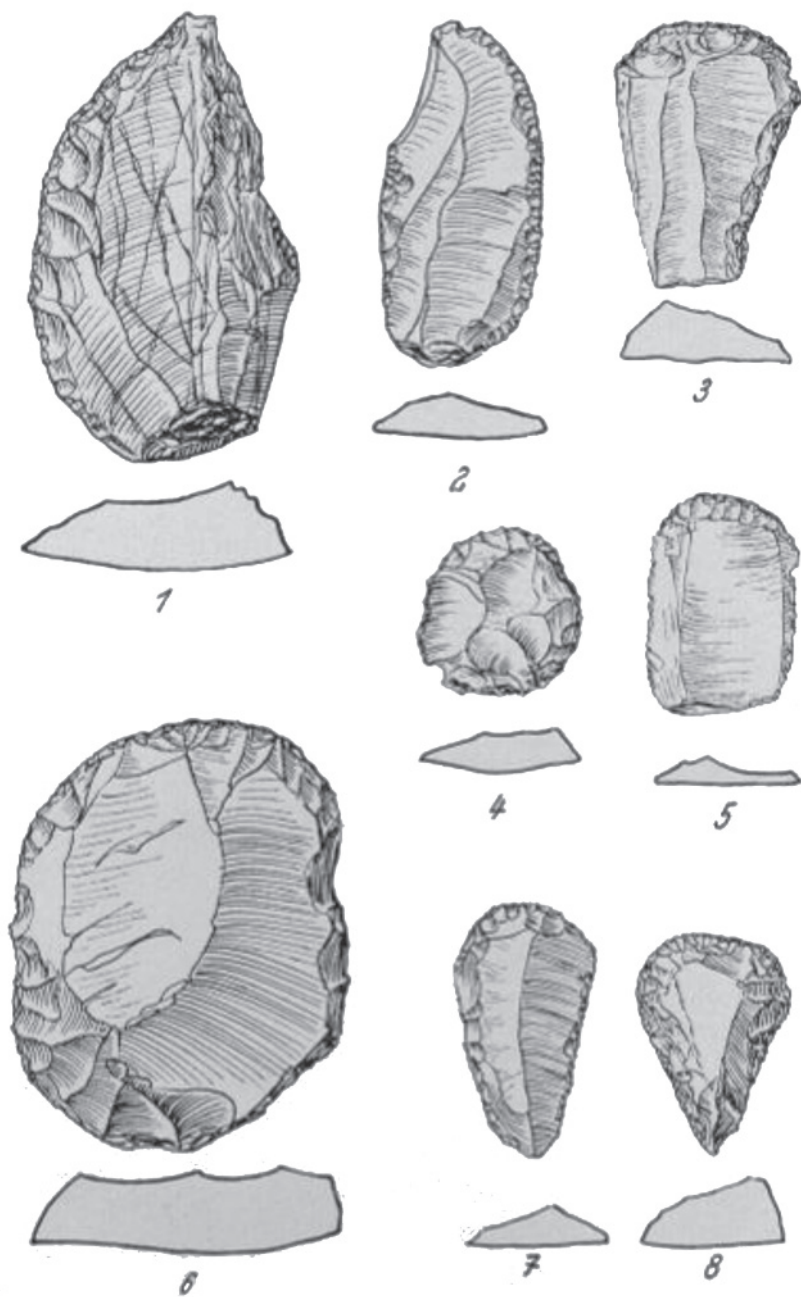
Πιν. 3: Μικρολεπίδες, ξέστρα και αιχμές με ώμο [κλίμαξ 1:1]

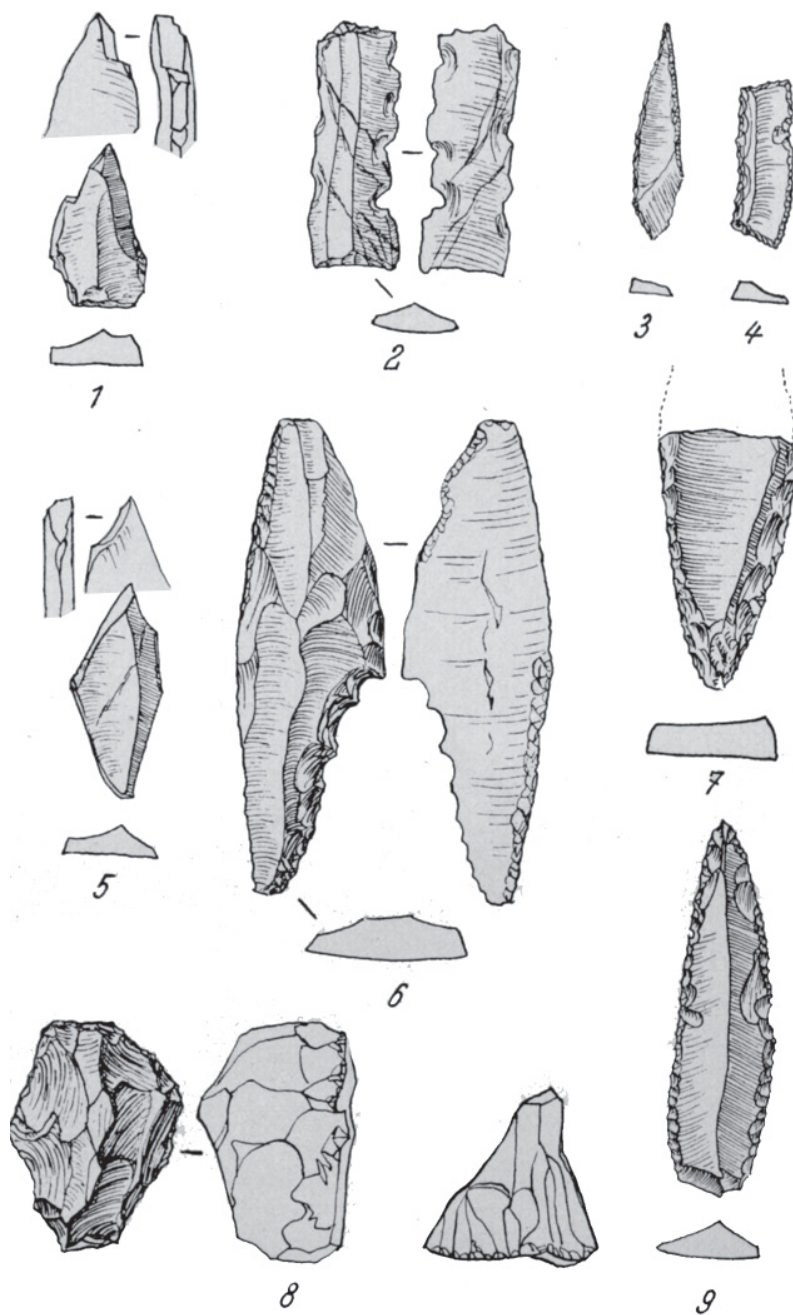
Πιν. 4: Κυρτά ξέστρα σε λεπίδες [κλίμαξ 1:1]

Πιν. 5: Εγκάρσια και κυρτά ξέστρα [κλίμαξ 1:1]

Πιν. 6: Κυρτά, στρογγυλά ξέστρα σε λεπίδες [κλίμαξ 1:1] σε σχέδια του R. Ströbel

Πιν. 7: Γλυφίδες, οδοντωτές λεπίδες, αιχμές με οδόντωση και ώμο [κλίμαξ 1:1] σε σχέδια του R. Ströbel

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙ

Elisabeth Schmid

Το Σπήλαιο Σεϊντί: ένας σταθμός Ανώτερης Παλαιολιθικής στην Ελλάδα¹

Στον χάρτη διασποράς των ευρημάτων Παλαιολιθικής περιόδου στην Ευρώπη, το νότιο τμήμα των Βαλκανίων, η Ελλάδα, εμφανιζόταν μέχρι πρόσφατα ως λευκό σημείο. Όποιος, όμως, ασχολούνταν διεξοδικότερα με την Παλαιολιθική εποχή γνώριζε ότι κάτι τέτοιο δεν ήταν δυνατό να ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα. Πράγματι, βαθμιαία αναδύονταν μεμονωμένα ευρήματα, από τα οποία μνημονεύω μόνο τα απολύτως επιβεβαιωμένα: ένα τεχνούργημα από την Ανώτερη Παλαιολιθική που εντοπίστηκε στον Πειραιά και ένα άλλο χωρίς επιπλέον στοιχεία², καθώς και η κατοίκηση του Σπηλαιού Σεϊντί στη Βοιωτία³. Αντιθέτως, στη Μέση και την Κατώτερη Παλαιολιθική τοποθετείται εργαλείο από την ευρύτερη περιοχή της Θεσσαλονίκης⁴, ένα άλλο από τη Μεγαλόπολη στην Πελοπόννησο⁵, καθώς και τα ευρήματα στη Θεσσαλία (πεδιάδα Λαρίσης, Πηνειός ποταμός)⁶ και κοντά στην Παντάνασσα της Δυτικής Ελλάδας⁷.

Η χώρα, που είναι πλούσια σε σπήλαια και βραχοσκεπές (abri), με τις εκτεταμένες πεδινές εκτάσεις και τα πλούσια σε νερό ποτάμια της ανάμεσα στις μεγάλες οροσειρές, εξασφάλιζε, ιδιαίτερα κα-

1. Schmid, E.: "Die Seidi-Höhle – eine jungpaläolithische Station in Griechenland", *IV Colloque International de Spéléologie. Premier en Grèce. Société Spéléologique en Grèce*, 1963, Athènes 1965, σελ. 163-174.

2. Obermaier 1926, S. 529, και Abb. στο: Skutil 1928, S. 32.

3. Stampfuss 1942.

4. Obermaier 1926, S. 529.

5. Skutil 1928, S. 32-33.

6. Milojevic 1958.

7. Higgs 1962.

τά την τελευταία Παγετώδη περίοδο, τη Βούρμιο, σε διάφορα μεγάλα ζώα καλές συνθήκες διαβίωσης. Σίγουρα, ο παλαιολιθικός άνθρωπος δεν άφησε ανεκμετάλλευτες αυτές τις περιοχές που ήταν κατάλληλες για κυνήγι, μετακινήσεις και διαμονή, στις οποίες, επιπλέον, και το κλίμα ήταν υποφερτό.

Ο χάρτης του Woldstedt⁸ παρουσιάζει μια θεωρητική αποτύπωση σχετικά με το τι είδους δασική ανάπτυξη υπήρχε στην Ελλάδα κατά την τελευταία Παγετώδη περίοδο (Βούρμιος). Σύμφωνα με αυτόν, τα νότια Βαλκάνια, όπως και τα νότια Απέννινα όρη, ανήκαν τότε στο τμήμα εκείνο, όπου τα φυλλοβόλα δάση, τα οποία απαιτούσαν ήπιο κλίμα, επηρέαζαν καθοριστικά την εικόνα των κοιλάδων και των πεδιάδων. Ωστόσο, ο χάρτης αυτός είναι σε θέση να παρουσιάσει μόνο την κατάσταση κατά τη διάρκεια της Ύστερης Εποχής των Παγετώνων. Οι αλλαγές, ενόσω εξελίσσονταν οι κλιματικές μεταβολές καθ' όλη την περίοδο των Παγετώνων, δεν ήταν δυνατό, εκ των πραγμάτων, να ληφθούν υπόψη. Οι πλούσιες βροχοπτώσεις στη μεταβατική περίοδο πρέπει να ενίσχυσαν την ανάπτυξη του δάσους, ενώ το ξηρό κλίμα κατά τη φάση της τήξεως των πάγων, ιδιαίτερα στις νότιες περιοχές της χώρας, πρέπει να χαλάρωσε την πυκνότητα των δασικών δένδρων. Επίσης, τα απότομα, βραχώδη βουνά, οι πλαγιές των οποίων ήταν απόλυτα εκτεθειμένες στη φθορά από τον πάγο, δεν επέτρεπαν τη δημιουργία πυκνού δάσους. Ακριβώς, όμως, γι' αυτό το λόγο μπορούσαν εδώ να ζήσουν ζώα των λιβαδιών και του αραιού δάσους. Αλλά και ορεσίβια ζώα είχαν τη δυνατότητα να διεισδύσουν και να φθάσουν μέχρι τις πεδιάδες. Συνεπώς, ο παλαιολιθικός κυνηγός συναντούσε ζώα από διαφορετικούς βιότοπους.

Δυστυχώς, η πρώτη ανασκαφή στο Σπήλαιο Σεϊντί⁹ δεν πρόσφερε καμιά απόδειξη σχετικά με τα παραπάνω, γιατί τα ευρεθέντα οστά ζώων δεν προσδιορίστηκαν επακριβώς και στο μεταξύ χάθηκαν. Αυτό το γεγονός προκαλεί ακόμα μεγαλύτερη θλίψη, δεδομένου ότι ο προσδιορισμός της πανίδας μπορεί να συμβάλει στην επιτυχέστερη ερμηνεία των πολιτισμικών καταλοίπων και στην ακριβέστερη χρονολόγηση των εργαλείων από πυρόλιθο. Σ' αυτό το θέμα είχε επιστήσει την προσοχή ο Sauter ήδη από το 1948¹⁰.

8. 1954, σελ. 320.

9. Stampfuss, 1942.

10. Sauter, 1948, σελ. 168.

Τα περισσότερα τεχνουργήματα από πυρόλιθο, τα οποία περιλαμβάνονται στους πίνακες που δημοσιεύτηκαν από τον Stampfuss και προέρχονται από την ανασκαφή του, τα εντόπισα εντελώς τυχαία, πριν από χρόνια, στην αποθήκη του Ινστιτούτου Προϊστορίας και Πρωτοϊστορίας του Φράιμπουργκ (Breisgau). Για μένα ήταν πολύ ελκυστικό το να μπορέσω να δώσω απάντηση στα μέχρι τότε αναπάντητα ερωτήματα, κυρίως σχετικά με τα ιζήματα και την πανίδα. Γι' αυτό έκανα τα απαιτούμενα βήματα, προκειμένου να μπορέσω να οργανώσω μια νέα ανασκαφή στο Σπήλαιο Σεϊντί.

Με την οικονομική στήριξη της Επιστημονικής Εταιρείας του Φράιμπουργκ και με τη μεσολάβηση του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Αθηνών και του διευθυντή του καθηγητή Kunze, αλλά και με τη στήριξη του καθηγητή Μαρινάτου, έλαβα από το Ελληνικό Υπουργείο Παιδείας την άδεια για τριήμερη ανασκαφή και για μία ανασκαφική τομή στο Σπήλαιο Σεϊντί. Ο κύριος Θρεψιάδης του Αρχαιολογικού Μουσείου Θηβών έθεσε στη διάθεσή μου γι' αυτή την εργασία τον έμπειρο επιστάτη του. Από αυτή τη θέση θα ήθελα να εκφράσω τις θερμές ευχαριστίες μου σε όλους τους προαναφερθέντες κυρίους, καθώς και στις Υπηρεσίες, για την προθυμία τους.

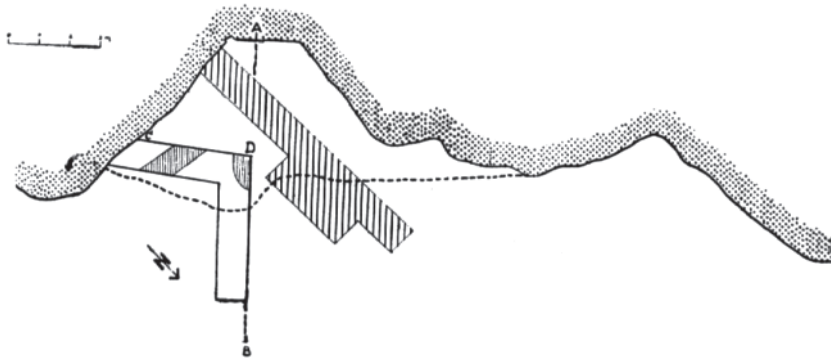
Η τοποθεσία, η οποία από τους ντόπιους κατοίκους ονομάζεται «Σπήλαιο Σεϊντί» είναι μόνο μια βραχοσκεπή (abri) στην πλευρά μιας βραχώδους προεξοχής, η οποία υψώνεται απέναντι από τη λίμνη Κωπαΐδα. Σ' αυτό το σημείο, κάνει καμπή η κάπως λιγότερο απότομη πλαγιά του λοφώδους τοπίου, το οποίο συνορεύει προς τα νότια με τη λίμνη Κωπαΐδα και καταλήγει σε μια χαμηλή πεδιάδα, η οποία απλώνεται με ελάχιστη κλίση προς τις ιστορικές όχθες της λίμνης. Η οδός που συνδέει τη Θήβα με την Αλίαρτο ακολουθεί τη γραμμή της παλιάς λιμναίας όχθης.

Οι κάπως περίεργες μορφές του βράχου, ο οποίος αποτελείται από λευκό, κρυσταλλικό γυψώδες ασβέστιο, τονίζονται από σχηματισμούς ανοιχτού κόκκινου χρώματος τύπου βωξίτη και από μαύρες ραβδώσεις οξειδίου του μαγγανίου πάνω στη γκριζα διάβρωση.

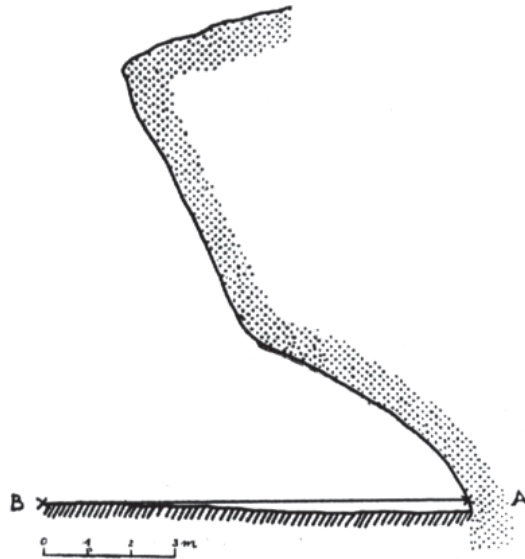
Στην *Εικόνα 1* παρουσιάζεται το περίγραμμα του πέτρινου βράχου στην περιοχή της βραχοσκεπής, στην *Εικόνα 2* η διαμήκης τομή του. Στο διάστημα 1-3 Οκτωβρίου 1956 έγινε διάνοιξη δύο λάκκων (παρουσιάζονται στην *Εικόνα 1*) με τη βοήθεια του κυρίου και της κυρίας Laur-Belart, καθηγητών στη Βασιλεία, του επιστάτη από τη

Θήβα και δύο εργατών από το χωριό Αλίαρτος. Η τομή του Stampfuss και το δικό μας νέο εγχείρημα, το οποίο έπρεπε να διακρίνεται σαφώς από τον παλαιό λάκκο, αποδίδονται με διαφορετικές γραμμοσκιάσεις.

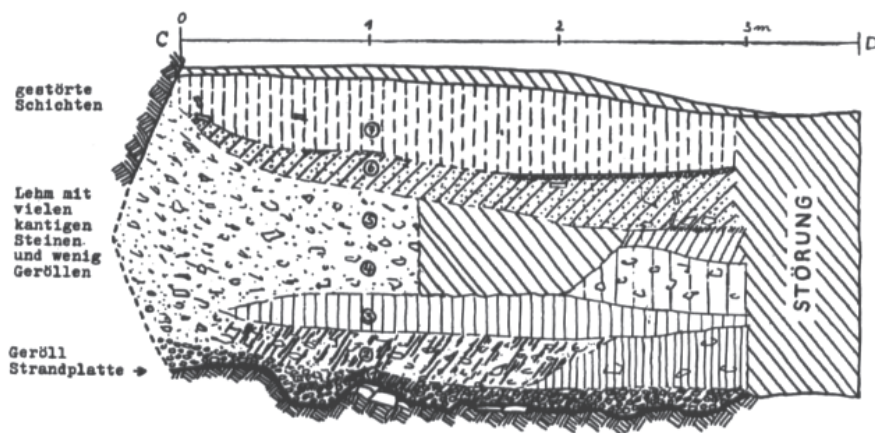
Τα ευρήματα περισυλλέχθηκαν χωριστά κατά γεωλογικούς ορίζοντες.

Εικ. 1: Τομή του Σπηλαίου Σεϊντί και η άκρη της βραχοσκεπής. Με τη φαρδιά γραμμοσκίαση: Τομή του Stampfuss. C-D-B: νέα τομή (μέσα σ' αυτή, οι αναταράξεις εδάφους με στενή γραμμοσκίαση)

Εικ. 2: Διαμήκης τομή στο κοίλωμα του Σπηλαίου στη γραμμή A-B της Εικόνας 1.

Εικ. 3: Πλάγια άποψη (προφίλ) τοίχου C-D (βλ. Εικ. 1), συμπεριλαμβανομένων και των μελετηθέντων δειγμάτων (βλ. Διάγραμμα στην Εικ. 4)

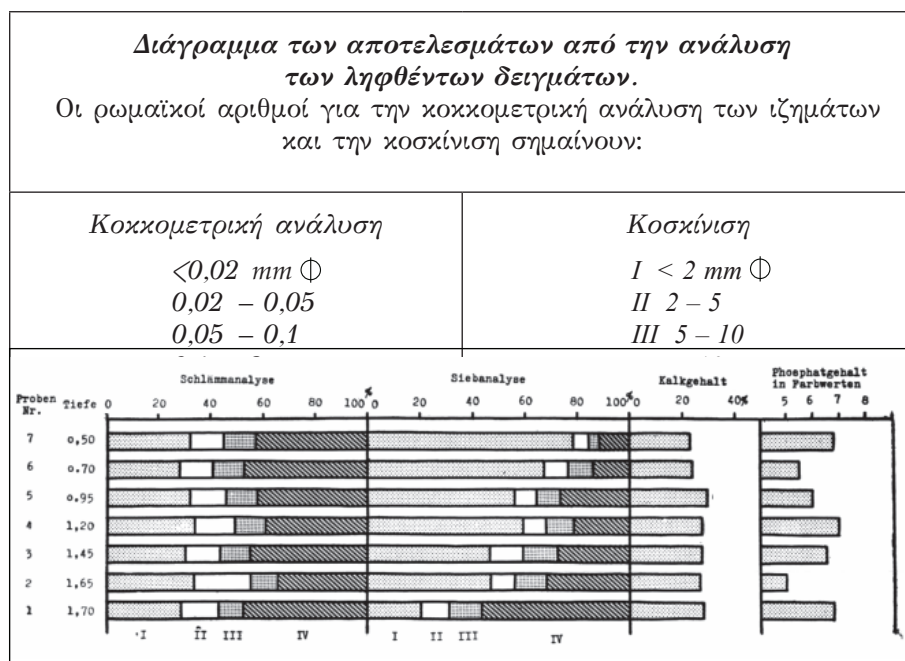
Δυστυχώς, αναταράξεις στο άνω τμήμα κατέστρεψαν εν μέρει τη σαφή δομή των στρωμάτων. Από κάθε διακριτέα ζώνη ελήφθησαν δείγματα εδάφους για εργαστηριακή ανάλυση. Τα οστά προετοιμάστηκαν κατάλληλα, προκειμένου να αποσταλούν στη Βασιλεία για μελέτη, και τα ευρήματα από πυρόλιθο δόθηκαν μαζί με τα οστά στο Μουσείο Θηβών. Για να μπορέσω να επεξεργαστώ τους πυριτόλιθους και να μεταφέρω τα οστά στη Βασιλεία, όπου θα γινόταν η χρονολόγηση και ο ακριβής προσδιορισμός τους, πήγα για άλλη μια φορά στη Θήβα το φθινόπωρο του 1964 (πάλι με τη στήριξη της Επιστημονικής Εταιρείας του Φράιμπουργκ). Η ανάλυση και μελέτη των οστών και των ιζηματοδών δειγμάτων στη Βασιλεία απέδωσε τα εξής:

I. ΙΖΗΜΑΤΑ

Στην Εικ. 3 αποδίδεται η δομή των στρωμάτων στην τομή C-D. Ότι αποκαλυπτόταν κατά την ανασκαφή, οδήγωσε την ανάλυση σε μεγαλύτερο βάθος: η βάση του βράχου βρισκόταν σε βάθος 1,95 έως 2,00 μέτρα. Η λειασμένη επιφάνειά της είχε διαβρωσιγενείς σχισμές. Πάνω σ' αυτές υπήρχε ένα στρώμα πάχους 5-10 εκ. με ασβεστολιθικά κορήματα (χαλίγια) από τον βράχο και άλλα μεμονωμένα από σκούρο ασβεστόλιθο, ραδιολαρίτη, κρυσταλλικό πέτρωμα ή λευκό χαλαζία, όλα αυτά καλυμμένα με λεπτή άμμο. Η στατιστική περιγραφή της κατά μέγεθος

κατανομής των ευρεθέντων μορίων στην ανάλυση (βλ. Διάγραμμα στον Πίνακα 1) αποδίδει μεγέθη που συνηθίζονται στις υδάτινες αποθέσεις¹¹.

Πίνακας 1

Το προαναφερθέν αμμοχάλικο ήταν καλυμμένο με λεπτό στρώμα κάρβουνου ανακατεμένου με πέτρες, πηλό, οστέινα θραύσματα και πυριτόλιθο που έφθανε εν μέρει μέχρι και το στρώμα των κορημάτων (χαλίκια). Επομένως, οι πρώτοι κυνηγοί εγκαταστάθηκαν σ' αυτό τον χώρο λίγο μετά την εναπόθεση αμμοχάλικου, όταν πλέον είχαν σταματήσει οι πλημμύρες. Στα χρόνια που ακολούθησαν η διάβρωση από τον πάγο κάνει εμφανή την παρουσία της στον βράχο, γιατί τώρα παρατηρούνται γωνιώδεις λευκοί ασβεστόλιθοι από το υλικό του βραχώδους εξάρματος, αναμειγμένοι με πηλό από τη χημική διάβρωση και με μεμονωμένα κορήματα. Η διάβρωση αυτή πρέπει να ήταν, τουλάχιστον, εποχιακή. Αποτέλεσμά της ήταν η ανύψωση της στέγης του βραχοκαταφυγίου, συγχρόνως όμως αυξήθηκε και το ίζημα του δαπέδου του, όπου εναποτέθηκαν υλικά που μεταφέρ-

11. Λεπτομερής παρουσίαση αυτών των αναλύσεων στο: Schmid, 1958.

θηκαν από τη βροχή και τον αέρα, καθώς και σωματίδια πηλού. Τα κορήματα οφείλονται μάλλον στον άνθρωπο, η ύπαρξη του οποίου πιστοποιείται σ' αυτό το στρώμα, που έχει πάχος μέχρι 100 εκ., από την πληθώρα τεχνουργημάτων, τα απορρίμματα από πυριτόλιθο και τα κομμάτια οστών ζώων που βρέθηκαν εκεί. Κατεργασμένοι πυριτόλιθοι και τεμαχισμένα οστά ζώων βρέθηκαν, επίσης, στα ανώτερα στρώματα μέχρι την επιφάνεια. Αλλά οι πολλαπλές διαταραχές δεν επιτρέπουν σήμερα να αναγνωρίσουμε οτιδήποτε σχετικό με τον αρχικό τρόπο δημιουργίας των ανώτερων γεωλογικών στρωμάτων.

Σε όλα τα στρώματα είχε εναποτεθεί μεγάλη ποσότητα πουριού, το οποίο είχε προσλάβει γκρι και κοκκινωπό χρώμα και είχε ψήσει μερικώς τις πέτρες σαν σύρα. Αλλά και τα οστά έφεραν συχνά παχιές κρούστες από πουρί, οι οποίες έπρεπε να απομακρυνθούν, πριν επιχειρηθεί η ακριβής μελέτη τους.

Από τη συνεξέταση όλων των παρατηρήσεων και των αποτελεσμάτων από τις αναλύσεις συνάγονται τα ακόλουθα συμπεράσματα σχετικά με τον τρόπο και τον χρόνο δημιουργίας του βραχοκαταφυγίου και των ιζημάτων του: Το ελαφρώς επικλινές επίπεδο που κείται μπροστά στην πλαγιά του λόφου προς βορράν καλύπτει κάτω από ιζήματα, που συσσωρεύτηκαν εκεί σε μετέπειτα χρόνο, την παλαιά όχθη της λίμνης Κωπαΐδα από κάποιο χρονικό διάστημα και μετά, δεδομένου ότι το επίπεδό της βρισκόταν πολύ υψηλότερα απ' ό,τι κατά τους ιστορικούς χρόνους. Το σημερινό επίπεδο πρόσβασης στο Σπήλαιο Σεϊντί βρίσκεται περίπου 5 μ. υψηλότερα από την επαρχιακή οδό, η οποία ακολουθεί τη γραμμή της όχθης των ιστορικών χρόνων. Επειδή τα ιζήματα έχουν πάχος περίπου 2 μ., πρέπει να υποθέσουμε πως η διαφορά ύψους ανάμεσα στην παλαιά επιφάνεια της λίμνης και εκείνη που είχε κατά τους ιστορικούς χρόνους είναι 3-4μ. Κατά τη διάρκεια των θερμότερων μεσοδιαστημάτων της τελευταίας Παγετώδους περιόδου (Βούρμιος) που ήταν πλούσια σε βροχοπτώσεις, αλλά και κατά τις θερμές περιόδους με το λιώσιμο των πάγων, τα ρυάκια και τα ποτάμια, ιδιαίτερα ο Κηφισός, διοχέτευαν αρκετό νερό στη λίμνη, με αποτέλεσμα να διατηρείται η υψηλή στάθμη της. Οι ασβεστολιθικοί βράχοι και τα νεογενή κροκαλοπαγή πετρώματα¹²

12. Διακρίνονται σε θαλασσογενή, ποταμογενή, λιμνογενή και, συνήθως, αποτελούνται από άμμο, άργιλο, πηλό, κροκαλοπαγείς σχηματισμούς, μάργες, τραβερτίνες και πορώδεις ασβεστόλιθους. (Σ.τ.Μ.)

από τον περιβάλλοντα χώρο της λίμνης είναι αυτά που εφοδιάζαν την παραλία της λίμνης με διάφορα υλικά, όπως χαλίκια¹³.

Το Σπήλαιο Σεϊντί, καθώς και το κάπως ρηχό κοίλωμα μπροστά του, δημιουργήθηκε από διάβρωση που προήλθε από τη θραύση των κυμάτων της λίμνης πάνω στον βράχο. Ωστόσο, από τη μελέτη των ιζημάτων δεν είναι δυνατό να λεχθεί με βεβαιότητα αν το χαμήλωμα της στάθμης του ύδατος της λίμνης οφείλεται αποκλειστικά και μόνο στις κλιματικές αλλαγές ή στη δημιουργία ρήγματος που επέτρεψε την παροχέτευση των υδάτων. Αυτό θα πρέπει να έγινε στην περίοδο εκείνη, κατά την οποία η εναλλαγή τήξης και πήξης των υδάτων επηρέασε καθοριστικά την επιφάνεια του βράχου, επομένως πολύ πριν από την έναρξη της θερμής περιόδου (γι' αυτή τη νότια τοποθεσία, στα τέλη της Παγετώδους περιόδου ή της Εποχής των Παγετώνων). Κατά το Ολόκαινο, τα υλικά για τη δημιουργία των ανώτερων στρωμάτων προήλθαν, κυρίως, από τις χημικές διαβρώσεις του βράχου. Ο έντονος σχηματισμός πουριού θα πρέπει να έγινε σε μετέπειτα φάση του Ολοκαινού.

II. ΠΥΡΙΤΟΛΙΘΙΚΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Κατά τη διάρκεια της ανασκαφικής έρευνας αποκαλύφθηκαν στα ανώτερα στρώματα θραύσματα διαφορετικών χρονικών περιόδων, καθώς και ένα μικρό κομμάτι βωμού. Επιπλέον, έρχονταν συνεχώς στην επιφάνεια πυριτόλιθοι, οι οποίοι έφθασαν στα ανώτερα στρώματα λόγω αναταράξεων του εδάφους. Συγκεντρώθηκαν περίπου 652 πυριτολιθικά ευρήματα, από τα οποία όμως μόνο τα 117 ήταν καλοδουλεμένα εργαλεία ή θραύσματα εργαλείων. Ανάμεσά τους τα συνηθέστερα ήταν τα ξύστρα και τα ξέστρα. Από τα ευρήματά μας επιβεβαιώθηκε, επίσης, η απουσία τρυπανιών (οπίεις) και η σπάνια εμφάνιση γλυφίδων, κάτι που είχε τονιστεί ήδη από τον Stampfuss (1942), ο οποίος είχε βρει δύο μικρές γλυφίδες¹⁴. Όπως έχει γνωστοποιηθεί και από τον Romanelli¹⁵, στα δικά μου ευρήματα υπήρχε μία και μοναδική όμορφη μικρογλυφίδα.

13. Βλ. Γεωλογικό Χάρτη Ελλάδας, 1954.

14. Stampfuss 1942, Πίν. 7, 1 και 5. Βλ. και τη νέα σχεδίαση των αντικειμένων από Sauter 1948, σχ. 42.

15. Blanc 1930, Πίν. XXVII, i.

Η συχνότητα πυριτόλιθων στα διάφορα στρώματα παρουσιάζεται στον Πίνακα 1 κατά τρόπο, ώστε το πυριτολιθικό υλικό να είναι δυνατό να ταξινομηθεί τουλάχιστο σε κάποιες μεγάλες ομάδες.

Πίνακας 2

	1	2	3	4	5	6	7
βάθος	ακανόνιστα θραύσματα	όπως στο (1), με κόψη (ακμή)	πυριτολιθικά αποκρούσματα	λεπίδες και τμήματα λεπίδων	όπως στο (3) και (4), με στόμωση	πυρήνες	εργαλεία
0-100	30	14	146	31	9	14	35
100-130	31	9	132	38	13	13	42
130-180	1	3	51	19	-	5	8
	62	26	329	88	22	32	85

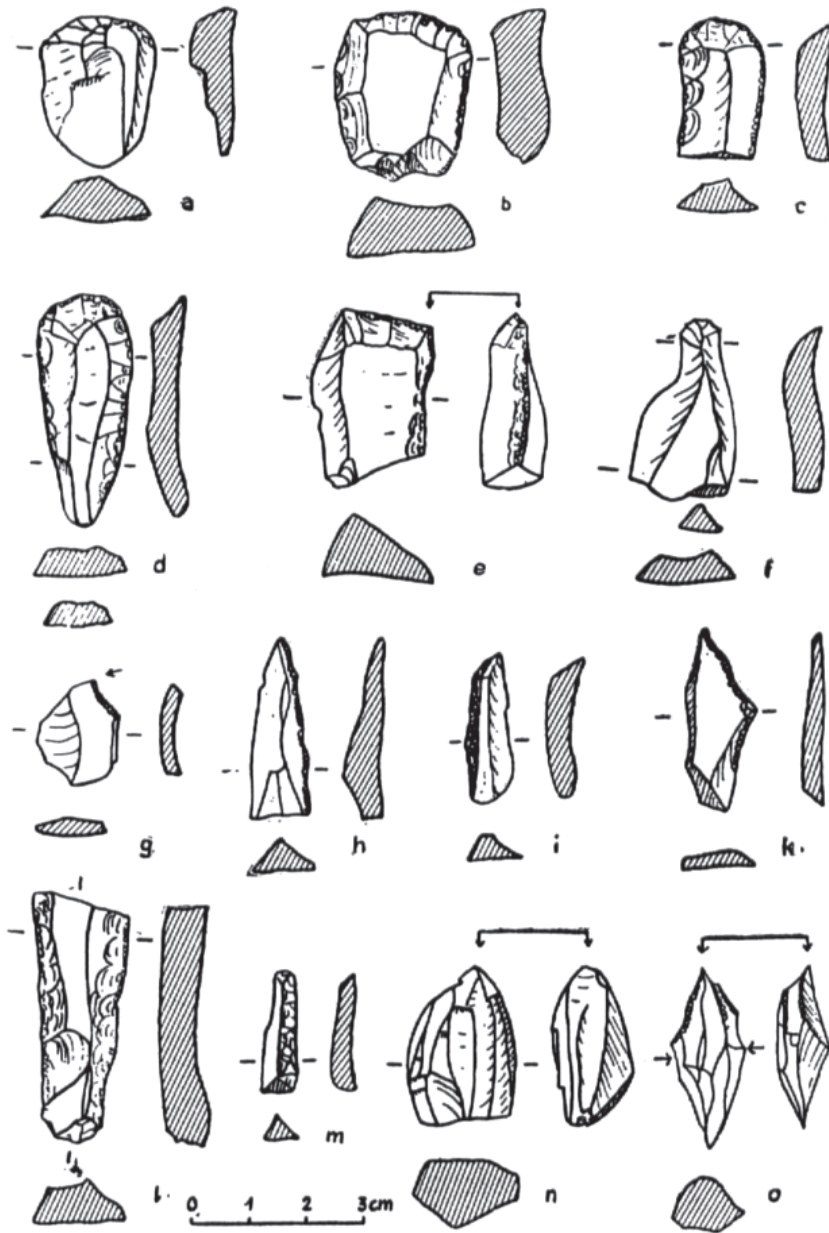
Η ομάδα των εργαλείων αποτελείται από:

27 λεπίδες με απλή επεξεργασία (εναλλασσόμενη επεξεργασία) 13 λεπίδες με αμφίπλευρη επεξεργασία 2 λεπίδες με εγκοπές 5 μικρά μαχαίρια 7 αιχμές 18 διάφορα λεπιδόμορφα ξύστρα 11 ξέστρα 1 μικρή γλυφίδα 1 απόκρουσμα
--

Κάποια από τα παραπάνω ευρήματα, που είναι αντιπροσωπευτικά για την εποχή τους, παρατίθενται στην Εικ. 4.

Δυστυχώς, το υλικό δεν επαρκεί, ώστε να εφαρμοστεί η στατιστική μέθοδος που εισήγαγαν οι de Sonneville-Bordes και Perrot (1953). Αλλά και η συμπλήρωσή του με το υλικό που συγκέντρωσε ο Stampfuss από την ανασκαφική του έρευνα επίσης δεν είναι δυνατή, γιατί αφ' ενός δεν δημοσίευσε τα αριθμητικά στοιχεία και αφ' ετέρου όσα αντικείμενα απεικόνισε δεν είναι παρά μόνο μια επιλογή από τα εργαλεία που βρήκε. Συνεπώς, στη συγκριτική μελέτη μπορούν να ληφθούν υπόψη μόνο οι γενικόλογοι χαρακτηρισμοί του «σπανίως» και «συχνά». Με δεδομένο, όμως, το γεγονός ότι με την ανασκαφή μας, κατά την οποία σε τρεις ημέρες ανασκάφηκαν 12 κυβ.μ. χώματος, μπόρεσαν να αποκαλυφθούν ήδη 117 εργαλεία, φανταστείτε πόσο ευρύτερο θα πρέπει να ήταν το υλικό που αποκάλυψε ο Stampfuss, ο οποίος –υπολογίζοντας τα στοιχεία βάσει της δημοσίευσής του (1942)– ερεύνησε περίπου 23 κυβ.μέτρα χώματος στο πιο πλούσιο σε ευρήματα σημείο!

Οι τύποι, στους οποίους ταξινομούνται τα τεχνουργήματα από τη νέα ανασκαφή, οδηγούν με σαφήνεια στην τοποθέτησή τους στο νεότερο Ωρινάκιο πολιτισμό, όπως αναφέρει και ο Stampfuss (1942) σχετικά με τη χρονολόγηση του υλικού του. Η καλοδοουλεμένη μικρολεπίδα (Εικ. 4: g) πιστοποιεί, και αυτή, τη χρονολογική τοποθέτησή τους στην Ανώτερη Παλαιολιθική περίοδο μεσογειακού τύπου, υπόθεση που υποστήριξε ο Sauter (1948) μετά από μελέτη του υλικού του Stampfuss και σύγκριση με τον Romanelli. Η αποδεικτική ισχύς της μικρολεπίδας για τη μεσογειακή Ύστερη Παλαιολιθική εποχή, την οποία ενίσχυσε ακόμα περισσότερο ο Barrière (1956) με πληθώρα ευρημάτων από άλλες περιοχές, κατατάσσει τον ανασκαφικό μας χώρο στο σημείο σύνδεσης της ανατολικής με την κεντρική Μεσόγειο.

Εικ. 4: Αντιπροσωπευτικά εργαλεία από τη νέα ανασκαφή στο Σπήλαιο Σείντι.

III. ΠΑΝΙΔΑ

Από τα 285 ευρεθέντα αποσπάσματα οστών μπόρεσαν δυστυχώς μόνο 20 να ταυτοποιηθούν με βεβαιότητα. Προέρχονται από τα εξής ζώα:

<i>Cervus elaphus</i> L.	- έλαφος ο ευγενής (ή κόκκινο ελάφι)
<i>Bos spec.</i>	- βόδι (χωρίς άλλα στοιχεία)
μικρά βοοειδή	- μικρό κερασφόρο ζώο (χωρίς άλλα στοιχεία)
<i>Capra ibex</i> L.	- αίγαγρος (ή αγριοκάτσικο)
<i>Equus cf. hydruntinus</i> Reg.	- ημίονος Πλειστοκαίνου

βάθος	απροσδ.	προσδιορ.	έλαφος ευγενής	ημίονος	αίγαγρος	βόδι	μικρά βοοειδή
0-100	78	8	3	5	-	-	-
100-130	97	7	1	4	-	1	1
130-180	90	5	2	2	1	-	-
	265	20					

Αυτά είναι τα πρώτα απολιθωμένα ευρήματα στην Ελλάδα από την Ανώτερη Παλαιολιθική Εποχή σε πιστοποιημένη ανεσκαμμένη περιοχή. Σ' αυτά περιλαμβάνονται δύο μη αναμενόμενα είδη ζώων: ο αίγαγρος και ο ημίονος. Και τα δύο είδη, τα οποία αναφέρονται στην κυριολεξία για πρώτη φορά στην Ελλάδα σ' αυτή την περιοχή, είναι γνωστά από τα ανασκαφικά επίπεδα του Romanelli¹⁶. Ταιριάζουν –όπως και τα τεχνουργήματα– στην εικόνα των εναποθέσεων που χρονολογούνται στην τελευταία παγετώδη περίοδο (Βούρμιος) στη νότια Ευρώπη. Κατ' αυτό τον τρόπο, πραγματοποιήθηκε και η απαίτηση του Sauter (1948) για επιβεβαίωση της χρονολόγησης των τύπων της πανίδας.

Ως προς τον αίγαγρο, το κοντινότερο στοιχείο που τοποθετείται χρονολογικά στην Ανώτερη Πλειστόκαινο αναφέρεται από τον Brodar (1959) και προέρχεται από το Σπήλαιο Crvena Stijena στο Μαυροβού-

16. Blanc 1921, σελ. 13.

νιο. Ωστόσο, δεν υπάρχει κανείς λόγος να διατυπώσουμε την υπόθεση ότι ο αίγαγρος ήταν σπάνιος στην Ελλάδα κατά την Ανώτερη Πλειστόκαινο. Αντιθέτως, μάλιστα, το ορεινό τοπίο θα πρέπει, με βεβαιότητα, να του ήταν πολύ ελκυστικό. Μόνο που πρέπει να εντοπιστούν οι περιοχές, όπου υπάρχουν αντίστοιχες συγκεντρώσεις οστών, και να ανασκαφούν. Σ' αυτή την περίπτωση θα καταστεί δυνατό να προσδιοριστεί και το ακριβές υποείδος, στο οποίο ανήκει, πράγμα που δεν επιτρέπεται να γίνει με μοναδικό στοιχείο αυτό το μικρό θραύσμα από το περιφερικό πέρας του μεταταρσίου.

Από τον ημίονο της Πλειστοκαίνου υπάρχουν στη διάθεσή μας περισσότερα απομεινάρια, κυρίως οδόντες, τα οποία επιτρέπουν τον ακριβή προσδιορισμό τους. Πρόσφατα, ο S. Bökönyi (1954) δημοσίευσε τη βιβλιογραφία σχετικά με τα ευρήματα του ημιόνου της Εποχής των Παγετώνων *Equus hydruntinus Regalia* και τόνισε ότι αυτό το ζώο της Ανώτερης Πλειστοκαίνου σίγουρα εμφανίζεται και σε νοτιότερες περιοχές, δεδομένου ότι σχετικά δείγματα αναγνωρίζονται μέχρι και στα Βαλκάνια. Η συχνή εμφάνισή του στη Νότια Ιταλία, όπου έγινε για πρώτη φορά η περιγραφή του από τον Regalia (1907), επιτρέπει την υπόθεση ότι κατά την Εποχή των Παγετώνων αυτό το ζώο μετακινούνταν στα Βαλκάνια προς νοτιότερες περιοχές, κυρίως γιατί, κατά τη Βούρμιο Εποχή, οι επίπεδες περιοχές στις ακτές της ανατολικής Ελλάδας, λόγω της υποχώρησης της θάλασσας, ήταν πολύ πιο ευρείες απ' ό,τι σήμερα¹⁷. Συνεπώς, αυτό το λεπτό ως προς την κατασκευή του ζώο, που ως είδος μπορεί να τοποθετηθεί ανάμεσα στον πιο μικρόσωμο άγριο όνο και τον πιο εύρωστο άγριο ίππο, αποτελεί ένα ωραίο δείγμα της βοιωτικής πανίδας κατά την Ανώτερη Πλειστόκαινο.

Ο έλαφος ο ευγενής ταιριάζει πολύ καλά στη γνωστή εικόνα των νοτίων πλειστοκαινικών περιοχών, στις οποίες έχουν εντοπιστεί δείγματά του. Ωστόσο, δεν μας αποκαλύπτει εδώ κάτι ως προς το κλίμα και τη χρονολόγηση.

IV. ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η νέα έρευνα στο Σπήλαιο Σεϊντί, το οποίο ανακαλύφθηκε από τον Stampfuss, επιβεβαίωσε, χάρη στα ευρεθέντα εργαλεία, πολι-

17. Pfannenstiel, 1960.

τισμό που τοποθετείται χρονολογικά στην Ανώτερη Παλαιολιθική περίοδο και, επιπλέον, επιβεβαίωσε τον μεσογειικό χαρακτήρα του. Επίσης, με την ανάλυση των ιζημάτων αποδείχθηκε πως το πολιτισμικό στρώμα δημιουργήθηκε περί τα τέλη της Βουρμίου Παγετώδους περιόδου. Αυτά τα αποτελέσματα ενισχύονται ακόμα περισσότερο από τη μορφή της πανίδας, ιδιαίτερα από τα κατάλοιπα του αίγαγρου και του πλειστοκαινικού ημιόνου, δύο ζώων που ως προς την Ελλάδα αναφέρονται για πρώτη φορά.

Θα ήταν ευχής έργον, αν αυτό το ωραίο αποτέλεσμα μιας έρευνας που διήρκεσε τρεις ημέρες αποτελούσε το ερέθισμα, ώστε με συστηματικές έρευνες στα σπήλαια και τα βραχοκαταφύγια να έλθουν στο φως οι θησαυροί της Ελλάδας που είναι πλούσιοι σε πολιτισμικά κατάλοιπα και κατάλοιπα πανίδας και δεν έχουν ακόμη αποκαλυφθεί, πράγμα που θα εμπλουτίσει την εικόνα που έχουμε σχετικά με το περιβάλλον και τη ζωή του κυνηγού κατά την Ύστερη Παγετώδη περίοδο στα νότια Βαλκάνια, τα οποία αποτελούν τη γέφυρα ανάμεσα στη χερσόνησο των Απεννίνων και την Εγγύς Ανατολή - Βόρεια Αφρική.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- BARRIÈRE, C. (1956): *Les civilisations tardenoisiennes en Europe occidentale*, Ed. Bière, Bordeaux-Paris.
- BLANC, G.A. (1921): Grotta Romanelli I, Stratigrafia dei depositi e natura e origine di essi. *Archivio per l' Anthropologia e la Etnologia*, 50, 1-40, Tav. I-VII.
- BLANC, G.A. (1930): Grotta Romanelli II, Dati ecologici e paleontologici. *Archivio per l' Antropologia e la Etnologia*, 58, 1-49 und Tav. I-VII.
- BO EKO ENYI, S. (1954): Eine Pleistozän-Eselart im Neolithikum der ungarischen tiefebene. *Acta Archa eol.* IV, Budapest, 9-21.
- BRODAR, M. (1958/59): Crvena Stijena, eine neue Paläolithstation aus dem Balkan in Jugoslawien. *Quartär*, 10/11, 227-236.
- Geologic Map of Greece* (1954): επιμ. έκδ. Institute for Geology and Subsurface Research. Athen.
- HIGGS, E. S. (1963): A middle paleolithic industry in Greece. Preliminary report. *MAN*, 2-3.

- MILOJCIC, V. (1958): Die neuen mittel- und altpaläolithischen Funde von der Balkanhalbinsel. *Germania* 36, 319-324.
- OBERMAIER, H. (1926): Griechenland, Paläolithikum, στο: Ebert, Reallexikon, IV, 529.
- PFANNENSTIEL, M. (1960): Erläuterungen zu den bathymetrischen Karten des östlichen Mittelmeeres. *Bull. d. L' Institut Océanographique*, Monaco, Nr. 1192.
- REGALIA, E. (1907): Sull'Equus (Asinus) hyruntinus Regalia della Grotta di Romanelli (Castro, Lecce). – *Archivio per l' Anthropologia e l' Etnologia*, 37.
- SAUTER, M. R. (1948): *Préhistoire de la Méditerranée. Paléolithique–Mesolithique*. – Bibliothèque Scientifique. Payot, Paris.
- SCHMID, E. (1958): Höhlenforschung und Sedimentanalyse. Ein Beitrag zur Datierung des Alpiner Paläolithikums. *Schriften d. Inst. D. Ur- u. Frühgeschichte der Schweiz*, Nr. 13, Basel.
- SKULIE, J. (1928): Das Paläolithikum des Balkans. *Eiszeit und Urgeschichte* V, 24-38.
- De SONNEVILLE-BORDES, D. et J. PERROT (1953): Essai d' adaption des méthodes statistiques au Paléolithique supérieur. Premiers résultats. – *Bull. d.l. Soc. Préhist. Française*, 50, H. 5/6, 323-333.
- STAMPFUSS, R. (1942): Die ersten altsteinzeitlichen Höhlenfunde in Griechenland. – *Mannus* 34, 132-147.
- WOLDSTEDT, P. (1954): *Das Eiszeitalter. Grundlinien einer Geologie des Quartärs*. I, Encke, Stuttgart.

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ

A. Rudolf Stampfuss (1904-1978)

Ο Rudolf Stampfuss σπούδασε Προϊστορική Αρχαιολογία στο Tübingen. Το 1928 διορίστηκε διευθυντής του Μουσείου Hamborn, το 1930 διευθυντής του Μουσείου Duisburg και το 1935 εκλέχτηκε καθηγητής¹ στο Πανεπιστήμιο του Dortmund. Δημοσίευσε αρκετές μελέτες για την Παλαιολιθική και Νεολιθική εποχή και έλαβε μέρος σε προγράμματα του ναζιστικού καθεστώτος για την αναζήτηση παλαιολιθικών θέσεων ανά την Ευρώπη και για τη συλλογή και αξιολόγηση προϊστορικών ευρημάτων². Εξαιτίας, όμως, ενός προβλήματος υγείας ήταν κατά τη διάρκεια του πολέμου μη μάχιμος.

Στην Ελλάδα ήρθε τον Ιούλιο του 1941, για να εξερευνήσει σπήλαια της κεντρικής Ελλάδας. Περιορίστηκε στην ανατολική λεκάνη της Κωπαΐδας και, μετά από ολιγόημερη ανασκαφική έρευνα στο Σεϊντί, επέστρεψε στη Γερμανία, όπου μετέφερε μέρος των λίθινων και οστέινων ευρημάτων στο Ινστιτούτο του Πανεπιστημίου Freiburg για περαιτέρω μελέτη, ενώ ένα άλλο μέρος παρέδωσε στο Μουσείο Θηβών. Τη μελέτη των ευρημάτων από το Σεϊντί δημοσίευσε ένα χρόνο αργότερα στο περιοδικό *Mannus* (34, 1942, σελ. 132-147).

Μετά τον πόλεμο, ο Stampfuss συνέχισε την ενασχόλησή του με την προϊστορία δημοσιεύοντας πληθώρα εργασιών. Από το 1955 υπήρξε διευθυντής του «Haus der Heimat» στην πόλη Dinslaken, στην ανοικοδόμηση της οποίας συνέβαλε σημαντικά μετά την καταστροφή της από τον πόλεμο, όπου ίδρυσε και Σχολή Μουσείου, στην οποία φοίτησαν αρκετοί νέοι του ευρύτερου γερμανόφωνου χώρου.

1. Βλ. Krause G.: Rudolf Stampfuß zum Gedächtnis. 1982, 269-291.

2. Schachtmann, J.: Politik und Wissenschaft in der prähistorischen Archäologie: Perspektiven aus Sachsen, Böhmen und Schlesien, V&R unipress GmbH, 2009, 285. Grimsted, P. K.: Reconstructing the Record of Nazi Cultural Plunder, 2001, Appendices, A2-4.

B. Elisabeth Schmid (1912-1994)

Η Elisabeth Schmid, καθηγήτρια³ στο Πανεπιστήμιο Basel της Ελβετίας, διέσδυσε στο δύσκολο έργο της Προϊστορικής Αρχαιολογίας και των σπηλαιολόγων. Σπούδασε στο Πανεπιστήμιο του Freiburg Γεωλογία, Παλαιοντολογία και Προϊστορία κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου και εργάστηκε ως βοηθός στα Πανεπιστήμια της Βόννης και της Κολωνίας, αλλά η πανεπιστημιακή της καριέρα ξεκίνησε ουσιαστικά μετά τον πόλεμο λόγω της αντιναζιστικής στάσης της⁴.

Ήταν γνωστή στη διεθνή επιστημονική κοινότητα ως πρωτοπόρος στην χρονολόγηση ιζημάτων και οστών. Όταν ενημερώθηκε για τη συλλογή των απολιθωμένων οστών που είχε συλλέξει ο R. Stampfuss στο Σπήλαιο Σεϊντί, θέλησε να προχωρήσει σε επανεξέταση των ευρημάτων με νέα ανασκαφική έρευνα.

Με ειδικά προγράμματα που εγκρίθηκαν από το Πανεπιστήμιο του Basel ταξίδεψε στην Ελλάδα το 1956 για ανασκαφές στο Σεϊντί και στη συνέχεια, το 1961, για μελέτη των παλαιολιθικών ευρημάτων που βρίσκονταν σε αποθήκες στο Μουσείο Θηβών. Το 1963, προσκλήθηκε από την Ελληνική Σπηλαιολογική Εταιρεία στο 4ο Διεθνές Συνέδριο που πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα, όπου και παρουσίασε τα πορίσματα από την ανασκαφική της έρευνα στο Σεϊντί.

3. Festschrift Elisabeth Schmid zu ihrem 65. Geburtstag: Geographisch-Ethnologische Gesellschaft Basel, 1977

4. Alpen, Kult und Eisenzeit. Festschrift für Amei Lang zum 65. Geburtstag. Jennifer M. Bagley, Christiana Eggl, Daniel Neumann und Michael Schefzik (Hrsg.) Internationale Archäologie - Studia honoraria Band 30, 2009, εδώ σελ. 7-9

ΠΙΝΑΚΑΣ
ΝΕΟΛΙΘΙΚΕΣ ΘΕΣΕΙΣ ΒΟΙΩΤΙΑΣ
(Τσώτα, 2011, <http://www.ehw.gr/l.aspx?id=14446>)

A/ A	ΘΕΣΗ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ					ΠΕΡΙΟΧΗ	ΕΥΡΗΜΑΤΑ
		AN	MN	NN	TN	Αχρον		
1	Άγιος Θωμάς (Αγ. Κων/νος)					+	Ταναγραϊκή – NA Βοιωτία	όστρακα
2	Άγιος Θωμάς (Κοκκάλι)					+	Ταναγραϊκή – NA Βοιωτία	όστρακα
3	Άρμα (Δρίτσα – λόφος Πύργος)	+					Ταναγραϊκή – NA Βοιωτία	όστρακα, ειδώλιο
4	Γλύφα (Βλύχα – Τσελονέρι)	+					Ταναγραϊκή – NA Βοιωτία	όστρακα
5	Δράμεισι (Παραλία)			+	+		Ταναγραϊκή – NA Βοιωτία	όστρακα
6	Δροσιά (Σωρός)		+	+			Ταναγραϊκή – NA Βοιωτία	όστρακα
7	Κλειδί					+	Ταναγραϊκή – NA Βοιωτία	όστρακα
8	Οινόφυτα (Στανιάτες)	+					Ταναγραϊκή – NA Βοιωτία	όστρακα
9	Προφήτης Ηλίας			+			Ταναγραϊκή – NA Βοιωτία	όστρακα
10	Τανάγρα (Λιθωσωρός)					+	Ταναγραϊκή – NA Βοιωτία	όστρακα
11	Λουκίσια					+	Ανθηδόνα – BA Βοιωτία	όστρακα
12	Πύργος				+		Ανθηδόνα – BA Βοιωτία	όστρακα
13	Σκορπονέρι (Χερσόνησος)					+	Ανθηδόνα – BA Βοιωτία	όστρακα

14	Καστελάνι (Ερυθρές)	+	+				Παρασωπία – N Βοιωτία	όστρακα, ειδώλια,
15	Πλαταιές (Κόκκλα – λόφος Κοτρωνάκι)			+			Παρασωπία – N Βοιωτία	όστρακα
16	Σκούρτα – Λέμφι (κοιν. Πύλης)			+			Παρασωπία – N Βοιωτία	όστρακα
17	Σκούρτα – Προφ. Ηλιάς (κοιν. Πύλης)			+			Παρασωπία – N Βοιωτία	όστρακα
18	Σκούρτα – Ράχη του Μιχαήλ (κοιν. Πύλης)			+			Παρασωπία – N Βοιωτία	όστρακα
19	Σκούρτα – Μαγούλεζα (κοιν. Πύλης)			+			Παρασωπία – N Βοιωτία	όστρακα
20	Σκούρτα – Σπήλαιο Πυργάκι (κοιν. Πύλης)			+			Παρασωπία – N Βοιωτία	όστρακα
21	Σκούρτα – Καστρί			+			Παρασωπία – N Βοιωτία	όστρακα
22	Σκούρτα – Πάτημα			+			Παρασωπία – N Βοιωτία	όστρακα
23	Θήβα – «Αμφείον»			+			Θηβαΐδα – N Βοιωτία	όστρακα
24	Θήβα – «ανάκτορο Κάδμου»			+			Θηβαΐδα – N Βοιωτία	όστρακα
25	Θήβα – αύλειος χώρος Μουσείου			+			Θηβαΐδα – N Βοιωτία	όστρακα ειδώλιο
26	Θήβα – Καζί, Πυρί			+			Θηβαΐδα – N Βοιωτία	όστρακα
27	Θήβα – Κοκκάλα (ΟΣΕ)				+		Θηβαΐδα – N Βοιωτία	αγγεία, εργαλεία,
28	Καβίρειο					+	Θηβαΐδα – N Βοιωτία	όστρακα
29	Λιθαρές (Λικέρι)			+			Θηβαΐδα – N Βοιωτία	όστρακα
30	Παραλίμνη (Ούγκρα)					+	Θηβαΐδα – N Βοιωτία	όστρακα

31	Τουμπί	+	+				Θηβαΐδα – N Βοιωτία	όστρακα, ειδώλια
32	Υπατο (Γλίσσας - Λαχίδεζα)					+	Θηβαΐδα – N Βοιωτία	όστρακα
33	Εύτρηση (Αχροπόδι)		+	+			Θεσπική – N Βοιωτία	αγγεία, εργαλεία,
34	Θεσπιές (Ερημόκαστρο)	+	+	+			Θεσπική – N Βοιωτία	όστρακα, ειδώλια
35	Μαυρομάτι 1				+		Θεσπική – N Βοιωτία	όστρακα
36	Μαυρομάτι 2				+		Θεσπική – N Βοιωτία	όστρακα
37	Μαυρομάτι 3				+		Θεσπική – N Βοιωτία	όστρακα
38	Αλιαρτος (Καστρί Μαζίου)					+	Αλιαρτία – N Κωπαΐδα	όστρακα
39	Σπήλαιο Πύργος					+	Αλιαρτία – N Κωπαΐδα	όστρακα
40	Σπήλαιο Σεϊντή	+	+	+			Αλιαρτία – N Κωπαΐδα	όστρακα, εργαλεία
41	Αγόριανη (Αγ. Παρασκευή)	+	+	+			Κορωνειακή – Δ Κωπαΐδα	όστρακα
42	Καλάμι (Ράχη)		+	+			Κορωνειακή – Δ Κωπαΐδα	όστρακα
43	Παλαιά Κορώνεια (Αγ. Γεώργιος – Αχροπόλη)					+	Κορωνειακή – Δ Κωπαΐδα	όστρακα
44	Αχραιφνιο			+			Αχραιφία – ΒΑ Κωπαΐδα	αγγεία
45	Περδικόβρυση (Πτώο)					+	Αχραιφία – Α Κωπαΐδα	όστρακα
46	Σπήλαιο Σαρακηνού	+	+	+			Αχραιφία – ΒΑ Κωπαΐδα	αγγεία, εργαλεία, ειδώλια, κοσμήμ.
47	Πρόδρομος (Χώστια, αρχ. Κορσιαί)					+	Κορσιαί – Δ Βοιωτία	όστρακα

48	Ορχομενός (Σκριπού – Πετρομαγούλα)	+	+	+			Ορχομενός – ΒΔ Κωπαΐδα	αγγεία, εργαλεία
49	Ψηλώματα Ορχομενού	+	+				Ορχομενός – ΒΔ Κωπαΐδα	όστρακα
50	Πολυγύρα	+	+				Ορχομενός – ΒΔ Κωπαΐδα	όστρακα
51	Μαγούλα Μπαλωμένου	+	+	+			Χαιρωνειακή ΒΑ Κωπαΐδα	αγγεία, εργαλεία, ειδώλια, ομοίωμα οικίας, κοσμήμ.
52	Χαιρώνεια (Κάπραινα)					+	Χαιρωνειακή ΒΑ Κωπαΐδα	όστρακα
53	Χαιρώνεια (Καράμουσα)			+	+		Χαιρωνειακή ΒΑ Κωπαΐδα	όστρακα
54	Χαιρώνεια (Αγ. Ανδρέας)			+			Χαιρωνειακή ΒΑ Κωπαΐδα	όστρακα
55	Αγία Μαρίνα (Πύργος)					+	Βόρεια Κωπαΐδα	όστρακα
56	Γλας		+				Βόρεια Κωπαΐδα	όστρακα
57	Μαγούλα Καύκαλα	+	+	+			Βόρεια Κωπαΐδα	όστρακα
58	Μεγάλη Καταβόθρα (Σπήλαιο Τσούτσο)					+	Βόρεια Κωπαΐδα	όστρακα
59	Στροβίκι					+	Βόρεια Κωπαΐδα	όστρακα
60	Κάστρο (ανατολική κλιτύ λόφου)					+	Βόρεια Κωπαΐδα	όστρακα
61	Πύργος	+					Βόρεια Κωπαΐδα	όστρακα
62	Πύργος Μαγούλα	+	+	+			Βόρεια Κωπαΐδα	όστρακα, ειδώλιο
63	Φωκικός Μεδεών					+	Κορινθιακός	όστρακα

64	Βούλιδα					+	Κορινθιακός	όστρακα
65	Κάστρο Βρουλιά					+	Κορινθιακός	όστρακα

Χάρτης με σημειωμένες τις νεολιθικές θέσεις της Βοιωτίας (Τσώτα, 3, 2009)

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Adam, E.: “Searching for territoriality over a limited territory: The case of Greece”, στο: Djinjian, F./Kozlowski, J./Buccho, N. (eds.): *Le concept de territoires dans le Paleolithique superieur europeen*, British Archaeological Reports, Oxford, 2009, 85-92.
- Ammerman, A. J.: “The first argonauts: Towards the study of the earliest seafaring in the Mediterranean”, στο: Anderson, A./Barrett, J./Boyle, K. (eds.): *The global origins and development of seafaring*, Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research, 2010, 81-92.
- Ankel, C.: „Zu prähistorischen Funden aus Höhlen Griechenlands“, 4e Colloque International de Spéléologie, Athènes 1963, Publication 1965, 175-179.
- Aravantinos, V. L.: “The EH II Fortified Building at Thebes: Notes on Its Architecture”, στο: Hägg, R./Konsola, D. (eds.): *Early Helladic Architecture and Urbanization*, Göteborg, 1986, 57-63.
- Αραβαντινός, Β.: Το Αρχαιολογικό Μουσείο Θηβών, εκδόσεις Όλκος, 2010.
- Αραβαντινός, Β./Κυριαζή, Ο./Φάππας, Ι.: «Οικιστική οργάνωση και χωροταξία στην περιοχή της Χαϊρώνειας και του Ορχομενού κατά τους προϊστορικούς χρόνους», Εταιρεία Βοιωτικών Μελετών, 6ο Διεθνές Συνέδριο Βοιωτικών Μελετών, Λιβαδειά 10-12 Σεπτεμβρίου 2010.
- Bailey, G.: “The Balkans in Prehistory: The Palæolithic Archaeology of Greece and Adjacent Areas”, *Antiquity* 69, 1995, 19-24.

- Βασιλοπούλου, Β.: «Η Παλαιολιθική έρευνα στην Εφορεία Παλαι-οανθρωπολογίας - Σπηλαιολογίας του ΥΠ.ΠΟ», στο: <http://www.archaiologia.gr/wp-content/uploads/2011/07/59-2.pdf>
- Βαρβαρούσης, Π.: *Η αρχαία Αλίατρος. Ιστορία και πολιτισμός*, εκδόσεις Παπαζήση, 2010.
- Bass, George F.: “Neolithic Figurines from Thespiai”, *Hesperia* 28, Issue 4, 1959, 344-349, Pl. 74.
- Bialor, P.A./Jameson, M.H.: “Palaeolithic in the Argolid”, *American Journal of Archaeology*, Vol. 66, No. 2, Apr., 1962, 181-182.
- Bintliff, J. L.: “Natural environment and human settlement in pre-historic Greece”, *British Archaeological Report*, suppl. Series, vol. 28, Oxford, 1977.
- Bintliff J./Howard Ph./Snodgrass A.: *Testing the hinterland. The work of the Beotia survey (1989-1991) in the southern approaches to the city of Thespiai*, MacDonald Institute Monographs, Cambridge Mac Donald Institute, 2007.
- Brodar M.: „Crvena stijena, eine neue paläolitische Station aus dem Balkan in Jugoslavien“, *Quartar* 10-11 (1959), 227-236.
- Buck, J.: *A History of Boeotia*, Edmonton 1979.
- Bulle H.: *Orchomenos I. Die älteren Ansiedlungsschichten*, München 1907.
- Caskey, J. L.: “Neolithic Sherds from Thespiai”, *Hesperia, The Journal of the American School of Classical Studies at Athens* Vol. 20, No. 3 (Jul. - Sep., 1951), 289-290, Pl. 86.
- Caskey J., Caskey E.G.: “The Earliest settlements at Eutresis, Supplementary Excavations 1958”, *Hesperia*, 29, 1960, 126-167.
- Γεωργαλάς Γ. Κ.: «Ελέφας (Παλαιοζωολογία)», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, 1929, 9(945-946).
- Γιαννοπούλου, Κ.: «Η οστέινη εργαλειοτεχνία του σπηλαιού Σαρακηνού Βοιωτίας», *6ο Διεθνές Συνέδριο Βοιωτικών Μελετών*, Λιβαδειά, 10-12 Σεπτεμβρίου 2010.
- Δημάκη Σ./Σουβατζή Σ.: «Προϊστορική έρευνα στη λεκάνη του Βοιωτικού Κηφισού. Το Νεολιθικό υλικό των ανασκαφών Γ. Σωτηριάδη και S. Weinberg», στο: Α. Μαζαράκης Α. (επ.): *Αρχαιολογικό έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας*, τόμος II, 2006, 813-821.
- Dieckhoff, C.: “Wasserhaushalt des Kopaissees Antikes Boiotien“, στο: www.uni-muenchen.de, 2003
- Edwards, I. E. S./Gadd, C. J./Hammond, N. G. L.: *The Cambridge*

Ancient History, Vol. 1 Part 1 (Prolegomena and Prehistory) Chapter X: The Stone Age in the Aegean, 1970, 560-565.

- Efstratiou, N.: “Tracing the story of the first farmers in Greece – a long and winding road”, στο: Lichter, C. (ed.): *How did farming reach Europe? Anatolian - European relations from the second half of the 7th through the first half of the 6th millennium cal BC*, 2005, 143-51.
- Escalon de Fonton, M./De Lumley, H.: Quelques civilisations de la méditerranée septentrionale et leurs interurrences (Epipaléolithique, Léptolithique, Epilépiolithique), *Bulletin de la Société préhistorique de France*, 1955, tome 52, N. 7, 379-394.
- Farinetti, E.: “Fluctuating landscapes: the case of the Copais basin in ancient Boeotia”, στο: *Annuario della Scuola Archeologica Italiana di Atene LXXXVI*, s. III, 8 (2008), 115- 138.
- Fimmen, D.: „Die Besiedlung Böötiens bis in frühgriechische Zeit“, *Neue Jahrbücher*, Leipzig, Teubner, 1912, 521 – 541
- Fischer J.: „Wenn Du klug bist, dann meide Boiotien!“, στο: Feldinger, E.M. (ed), *Scherben bringen Glück. Festschrift für Fritz Moosleitner zum 70. Geburtstag*, Salzburg 2005, 41-45.
- Fischer, J.: „Die Frühgeschichte Boiotiens“, 2003, στο: <http://www.antikesboiotien.unimuenchen.de/geschichte/FruehgeschichteBoiotiens.pdf>
- Fossey, J. M.: *Topography and Population of Ancient Boiotia*, Vol. I, Chicago 1988.
- Fossey, J. M.: “Boiotia in later Prehistory: an Overview”, στο: Bintliff, J.: *Recent Developments in the History and Archaeology of Central Greece*, British Archaeological Reports (BAR), International Series 666, 1997.
- Walter, O.: „Archäologische Funde in Griechenland“, *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts*, 55 (1940).
- Fossey, J. M.: *Khostia 1980, Preliminary Report on the First Season of Canadian Excavations at Khostia, Boiotia, Central Greece*, McGill University Monographs in Classical Archaeology and History, 1. Montreal 1981.
- Fossey, J. M.: *Khostia I, Resultats des explorations et fouilles canadiennes à Khostia, Grèce Centrale. I: Etudes Diverses*, McGill University Monographs in Classical Archaeology and History, 5. (Amsterdam 1986).
- Fossey, J. M./Morin, J. (eds.): *Khostia 1983. Rapport préliminaire sur la seconde campagne de fouilles canadiennes à Khostia en Béotie, Grèce*

Centrale, McGill University Monographs in Classical Archaeology and History, 3. (Amsterdam 1986).

- Freund, G.: *Praehistorische Zeitschrift. Mitteilungen*, Volume 58, Issue 1, 1983, 94–140.
- Galanidou, N./Perlès, C.: *The Greek Mesolithic: Problems and perspectives*, London: British School at Athens Studies, 2003.
- Goldman, H.: *Excavations at Eutresis in Boeotia*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts 1931.
- Grote, G.: *A history of Greece; from the earliest period to the close of the generation contemporary with Alexander the Great*, 1869.
- Grimsted, P. K.: *Reconstructing the Record of Nazi Cultural Plunder*, 2001, Appendices, A2-4.
- Cullen, T.: “Mesolithic mortuary ritual at Franchthi cave, Greece”, *Antiquity* 69 (1995), 270-289.
- Hagg, R./Konsola, D. (eds): *Early Helladic Architecture and Urbanization. Proceedings of a Seminar Held at the Swedish Institute in Athens*, June 8, 1985, SIMA LXXVI, Paul Astroms Forlag, Gøteborg 1986.
- Haarmann, H.: *Die Indoeuropäer. Herkunft, Sprachen, Kulturen*, München, C. H. Beck Verlag, 2010.
- Hennig, G. J./Herr, W./Webert, E./Xirotiris, N. I.: “ESR-dating of the fossil hominid cranium from Petralona Cave, Greece”, στο: *Nature*, No 292, 1981, 533-536.
- Higgs, H./Bailey, G.N./Gable, C.: “Asprochaliko and Kastritsa: Further investigations of Paleolithic Settlement and Economy in Epirus, northwest Greece”, *Proceedings of the Prehistoric Society* 49 (1983), 15-42.
- Hupfer, P.: *Das Klimasystem der Erde: Diagnose und Modellierung, Schwankungen und Wirkungen*, (mit 69 Tabellen), Berlin 1991.
- Θεοχάρης, Δ.Ρ.: *Η Νεολιθική Ελλάδα*, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1973.
- Θεοχάρης, Δ.Ρ.: *Νεολιθικός Πολιτισμός*, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1981, 4η έκδοση 2000.
- Θρεφιάδης, Ι.: “Ανασκαφαί Άρνης (Γκλα) Κωπαΐδος”, *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας (ΠΑΕ)* (1955) 121-124, (1961) 28-40.
- Ιακωβίδης, Σ. Ε.: “Ερευναι εις την ακρόπολιν του Γλα”, *ΠΑΕ* (1979) 37-39, *Ανασκαφή Γλα*, *ΠΑΕ* (1981) 92-95, (1991) 64-66.

- Ιακωβίδης Σπ.: “Γλας και Ορχομενός”, *Επετηρίς της Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών*, τομ. Β΄, τ. α΄, Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Συνεδρίου Βοιωτικών Μελετών, Λιβαδειά 6-10 Σεπτεμβρίου 1992, Αθήνα 1995, 69-81.
- Iakovidis, S. E.: “Gla and the Kopais in the 13th Century BC”, *Library of the Archaeological Society at Athens* 221 (2001).
- Kalcyk, H.: „Zur Besiedlung des Süd- und Westrandes der Kopais und der Ausdehnung des Sees in historischer Zeit“, στο: Beister, H./Buckler, J. (eds): *Boiotika, Vorträge zum 5. Internationalen Bötien-Kolloquium zu Ehren von Professor Dr. Siegfried Lauffer*, Institut für Alte Geschichte LMU 13.-17. Juni 1986, München 1989, 277-283.
- Καλπαξής, Θ.: «Η Ελλάδα και οι ξένες σχολές. Η πολιτική ενός νεαρού έθνους με «παλαιό» πολιτισμό», (150 χρόνια Γαλλικής Σχολής Αθηνών), *Les politiques de l' archaeologie*, 2000, 9 κ. εξ.
- Καραουλάνης, Γ.: “Η προϊστορική κατοίκηση στον Ελλαδικό χώρο και ιδιαίτερα στη Βοιωτία”, στο: http://thivarealnews.blogspot.com/2011/09/blog-post_1044.html
- Kardulias, P. N.: *Written in Stone: The Multiple Dimensions of Lithic Analysis*, Lexington Books, 2003
- Καρκάνας, Α./Κοντόπουλος, Ν.: “Εξέλιξη της κοίτης του Βοιωτικού Κηφισού ποταμού κατά τη διάρκεια του Ανώτερου Ολοκαίνου και ανθρωπογενείς διεργασίες”, *Πρακτικά 8ου Πανελληνίου Γεωγραφικού Συνεδρίου*, Αθήνα, 4-7 Οκτωβρίου 2007, Πανεπιστήμιο Αθηνών, 72-82.
- Κατσαρού, Σ./Σάμφων, Α.: «Η πορεία προς την νεολιθικοποίηση του Αιγαίου», στο: Σάμφων, Α.: *Η Μεσολιθική Ελλάδα, 9000-6500 π.Χ.*, Αθήνα, 2010, 173-182.
- Kennedy, G. P.: “Reconstructing the Record of Nazi Cultural Plunder”, *International Institute of Social History (IISH), Research Paper* 47, 2001, Appendices, A2-4.
- Knauss, J.: „Migrationen nach der griechischen Sintflut 1529 v.Chr. (Beispiele aus Mittelgriechenland)“, στο: Olshausen, E./Sonnabend, E (eds): *Troianer sind wir gewesen – Migrationen in der antiken Welt*, Stuttgarter Kolloquium zur Historischen Geographie des Altertums 8, 2002, Geographica Historica, Bd 21, 77-89.
- Knauss, J./Heinrich, B./Kalcyk H.: *Die Wasserbauten der Minyer in der Kopais*, Technische Universität München, 1984.

- Knauss, J.: „Die Wasserbaukultur der Minyer in der Kopais“, στο: *Boiotika. Vorträge vom 5. Internationalen Bötien-Kolloquium*, München 1989, 266-267.
- Kourtessi-Philippakis, G.: *Le paléolithique de la Grèce continentale: État de la question et perspectives de recherche*, Publications de la Sorbonne, 1986.
- Κουρτέση-Φιλιππάκη, Γ.: “Η Παλαιολιθική Εποχή στην Ελλάδα: Το χρονολογικό πλαίσιο και η πολιτισμική ακολουθία”, *Αρχαιολογία και Τέχνες*, 58(1996), 23-32.
- Κουρτέση-Φιλιππάκη, Γ.: “Η διερεύνηση της παλαιολιθικής εποχής στην Ελλάδα”, *Αρχαιολογία και Τέχνες*, 59(1996), 9-12.
- Kourtessi-Philippakis, G.: « Chasseurs-cueilleurs paléolithiques dans le monde égéen: veut-on de ces ancêtres? », στο: Darcque, P./Fotiadis, M./Polychronopoulou, P. (eds.): *Mythos: La préhistoire égéenne du XIXe au XXIe siècle après J.-C.* [BCH Supplement 46] (Athens 2006) 245-256.
- Kourtessi-Philippakis, G.: “Introduction ou Quatre questions sur la préhistoire du Sud-Est de l’Europe”, στο: Kourtessi-Philippakis, G. (ed.) *La Préhistoire du Sud-Est européen*. Traditions et innovations, Paris 2008, 9-15.
- Kourtessi-Philippakis, G./Kozłowski, J. K./Kaczanowska, M.: „Les industries lithiques taillées de la grotte de Sarakinos, Béotie, Grèce. Sondages A (c. 1–22), B et B Extension”, στο: Sampson, A. (ed.), *The Sarakenos Cave at Akræphinion, Boeotia, Greece, vol. I: The Neolithic and the Bronze Age*, University of the Aegean and Polish Academy of Arts and Sciences. 2008, Athens, 466–515.
- Krause, G.: „Vor- und Frühgeschichte des unteren Niederrheins: Rudolf Stampfuß zum Gedächtnis“, *Quellenschriften zur westdeutschen Vor- und Frühgeschichte*, Bd. 10, Bonn 1982, 269-291.
- Kunze, E.: Orchomenos II. Die neolithische Keramik (1930) 29 Ill. 26, στο: <http://arachne.uni-koeln.de/item/objekt/152007>],
- <http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilder/623136>
- Kunze, E.: *Orchomenos II. Die neolithische Keramik*, 1931 Taf. XIX, 2. 4.
- Κυριαζή Ο./Φάππας, Ι.: „Νέες θέσεις του τέλους της Νεολιθικής περιόδου στην κοιλάδα του Βοιωτικού Κηφισού”, Papers and posters on Boeotia at the Volos Conference, 15-18 March 2012.
- Lauffer, S.: *Topographische Untersuchungen im Kopaisgebiet*, München 1970, 105 [και στο: *Αρχαιολογικόν Δελτίον*, 26 Β(1971), 239-245].
- Lenormant, F.: „L’âge de la pierre en Grèce”, στο: *Revue d’Archeologie* I, 1867.

- Obermeier, H.: „Griechenland“, στο: Ebert, M. (ed.), *Reallexikon der Vorgeschichte IV*, Walter de Gruyter & Co, Berlin 1926.
- Μαριολάκος, Η.: “Η σημασία της δημιουργίας «Πάρκου Αρχαιότερης Ευρωπαϊκής Αντιπλημμυρικής Τεχνολογίας στην Κωπαΐδα”, Γεωπολιτικά, Γεωπολιτιστικά Μονοπάτια και Γεωμυθότοποι, Πρακτικά Συμποσίου, Αθήνα 1-4 Ιουνίου 2000, 15-24.
- Παπαδοπούλου, Κ.: *Σημειώσεις Εργαστηρίου Γεωμορφολογίας (Ευρύτερη περιοχή Κωπαΐδας)*, Αθήνα 2006, 24.
- Markovits, A.: „Speläologisches Jahrbuch XIII/XIV 1932/33“, *Mitteilungen über Höhlen und Karstforschung*, Jahrg. 1933, Heft 1. – *Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft*, Bd. 75, 1932, Heft 10-12.
- Markovits, A.: “1931-32: Speleological guide of Greece”, *Archaeologia*, 61/1996, 56-57.
- Meskell, L. (επ.): *Η αρχαιολογία στο στόχαστρο (εθνικισμός, πολιτική και πολιτιστική κληρονομιά στην Ανατολική Μεσόγειο και τη Μ. Ανατολή)*, εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 2006.
- Μαστροπαννοπούλου, Β.: “Το Σπήλαιο Σαρακηνού Αχραιφνίου και η Βοιωτία κατά τη Νεολιθική περίοδο”, *6th International Congress of Boeotian Studies, Levadia*, 10-12 September 2010.
- Mettos, A./Ioakim, Ch./Rondoyanni, Th.: “Palaeoclimatic and palaeogeographic evolution of Attica-Beotia (Central Greece)”, *Geological Society of Greece*, Special Publication, 9(2000), 187-196.
- Mihailović, D.: “Upper Palaeolithic and Mesolithic chipped stone industries from Crvena stijena”, *Center for Archaeological Research Volume 22*, Belgrade 2009.
- Milojević, V.: „Hauptergebnisse der Deutschen Ausgrabungen in Thesalien 1953-1958“, *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 6, 1959, 1-56.
- Moore, A. M. T.: “The Abu Hureyra Project: Investigating the Beginning of Farming in Western Asia”, στο: Ammerman, A.J./Cavalli-Sforza, L.L. (eds.): *The Widening Harvest. The Neolithic Transition in Europe: Looking Back Looking Forward*, 2003, 59-73.
- Morin, J./Fossey, J.M. (eds): *Khostia II: The Bronze Age*, McGill University Monographs in Classical Archaeology and History, Chicago 2004.
- Ντάρλας, Α.: “Η Παλαιολιθική Αρχαιολογία στην Ελλάδα”, *Αρχαιολογία και Τέχνες* 59, 1996, 50-53.
- Ντάρλας, Α.: “Ο ελλαδικός χώρος κατά την παλαιολιθική εποχή”, *Άρδην* τ. 53 (<http://www.ardin.gr/?q=node/1057>).

- Ορφανίδης, Λ.: “Μορφές της βοιωτικής νεολιθικής ειδωλοπλαστικής”, *Πρακτικά του Β΄ Διεθνούς Συνεδρίου Βοιωτικών Μελετών*, τόμ. Β, Αθήνα 1992, 37-49.
- “Η Παλαιολιθική Εποχή στην Ελλάδα: α) Εισαγωγή στην Παλαιολιθική Εποχή”, *Αρχαιολογία και Τέχνες* 58, 1996 (θεματική του περιοδικού). β) “Η ιστορία της έρευνας”, *Αρχαιολογία και Τέχνες* 59, 1996 (θεματική του περιοδικού).
- Παπαδοπούλου-Βруνιώτη, Κ.: “Γεωμορφολογία, μυθολογία και αρχαίος πολιτισμός στην περιοχή της Κωπαΐδας (Βοιωτία)”, *Πρακτικά Συμποσίου*, Αθήνα 2002, 55-64.
- Παπαδοπούλου, Κ.: *Γεωμορφολογική μελέτη της περιοχής Κωπαΐδας*, διδ. Διατρ. Γεωλ. Πανεπ. Αθηνών, Αθήνα 1990.
- Παπαθανασόπουλος, Γ.: “Ο Νεολιθικός πολιτισμός στην Ελλάδα”, *Καθημερινή* 16 Ιουνίου 1996, (Αφιέρωμα).
- Perlès, C.: *Les industries lithiques taillées de Franchthi (Argolide, Grèce)*, Tom Indiana University Press, 1987, 203-204.
- Perlès, C.: *The Early Neolithic in Greece*, Cambridge University Press, 2001.
- Philippson, A.: *Die Griechischen Landschaften. Eine Landeskunde, Das östliche Mittelgriechenland und die Insel Euboea*, Band I, Teil II, Frankfurt am Main, 1951, 309-644.
- Πηλείδου, Κ.: *Η νεολιθική ανθρωπόμορφη αγγειοπλαστική των Βαλκανίων*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2006.
- Picard, Ch: “Diverses découvertes en Grèce“, *Comptes-rendus des séances de l’Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 93e année, N. 1, 1949. pp. 3-4.
- Πίτσιος, Θ.: “Πρακτικά συνεδρίου με αντικείμενο τις σπηλαιολογικές έρευνες του Α. Μάροβιτς στην Ελλάδα:”, *Acta Anthropologica*, 2/1998.
- Pomeroy, S.B./Pomeroy, M.: “The Neolithic settlements of Bœotia”, Β΄ Διεθνές Συνέδριο Βοιωτικών Μελετών, Αθήνα 1995, *Επετηρίς Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών* 2.α, 51-62.
- Πουλιανός, Α. Ν.: *Το σπήλαιο του Αρχανθρώπου των Πετραλώνων*, Θεσσαλονίκη, Κωδ. 11808P, 1982.
- Rolland, N.: “Observations on the Pre-Neolithic human Occupation in the Kopais Basin”, *Boeotia Antiqua*, I [J. M.Fossey, Papers on Recent Work in Boiotian Archæology and History], 1989.
- Runnels, C.: “Review of Aegean Prehistory IV: The Stone Age of

- Greece from the Palaeolithic to the Advent of the Neolithic”, *American Journal of Archaeology* 99 (1995), 699-728.
- Σάμψων, Α./Ιωακείμ, Χ.: “Το σπήλαιο Σαρακηνού. Φυτική αναπαράσταση κατά τη Νεολιθική περίοδο και την εποχή του Χαλκού”, *Πρακτικά Συμποσίου «Γεωτουριστικά, Γεωπολιτιστικά Μονοπάτια και Γεωμυθότοποι»*, Αθήνα, 2000, 66-72.
  - Σάμψων, Α.: “Σπηλαιοκατοίκηση στην περιοχή Κωπαΐδας. Το σπήλαιο Σαρακηνού”, *Επετηρίδα Βοιωτικών Μελετών*, 3.1, Αθήνα 2000, 133-155.
  - Σάμψων, Α./Μεγαλούδη, Φ.: “Το σπήλαιο του Σαρακηνού στη Βοιωτία. Συμβολή στην πολιτιστική ακολουθία και στην παλαιοοικονομία της Νεολιθικής στην Κεντρική Ελλάδα”, *Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας. Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης Βόλος 2003, 1, Βόλος 2006*, 593-606.
  - Σάμψων, Α./Κατσαρού, Σ.: “Η γραπτή κεραμική του σπηλαίου Σαρακηνού στη Βοιωτία. Συμβολισμοί και επικοινωνία στη Νεότερη Νεολιθική (5300-4500 π.Χ.)”, 5ο Διεθνές Συνέδριο Βοιωτικών Μελετών, Θήβα, 14-19 Σεπτεμβρίου 2005 (Εταιρεία Βοιωτικών Μελετών).
  - Σάμψων, Α./Κατσαρού, Σ.: “Το συμβολικό στοιχείο στη χρήση του Σπηλαίου Σαρακηνού στην Κωπαΐδα κατά τη Μέση και Νεότερη Νεολιθική”, *Πρακτικά 5ου Διεθνούς Συνεδρίου Βοιωτικών Σπουδών (Θήβα 16-19 Σεπτεμβρίου 2005)*, Αθήνα.
  - Sampson, A.: “The Sarakenos Cave and the palæoenvironment in the Copais Basin, Boeotia, Central Greece”, στο: Smith, P.J. (ed.): *Cults, coins, history and inscriptions. VII. Studies in honor of John M. Fossey III*, Montreal, 2006, 61-75.
  - Sampson, A. (ed.): *The Sarakenos Cave at Akraephnion, Boeotia, Greece, vol. I: The Neolithic and Bronze Age Occupation of the Sarakenos Cave in Boeotia. Cave Settlement Patterns and Population Movements in Central and Southern Greece*, Athens: University of the Aegean and Polish Academy, 2008.
  - Σάμψων, Α.: “Παλαιοπεριβάλλον και κατοίκηση στην περιοχή Κωπαΐδας κατά την Παλαιολιθική και Νεολιθική περίοδο”, *Επετηρίς της Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών. Δ΄ Διεθνές Συνέδριο Βοιωτικών Μελετών*, Αθήνα, 2008, 41-58.
  - Sampson, A./Kaczanowska, M./Kozlowski, J.: “Sarakenos Cave in Boeotia from Palaeolithic to the Early Bronze Age”, *Eurasian Prehistory*, 6(1), 2009, 1-33.

- Sampson, A.: *Mesolithic Greece, 9000-6500 BC.*, 2010, Athens, Editions Ion.
- Σάμψων, Α.: “Η Βοιωτία κατά την Παλαιολιθική περίοδο, 2011, Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, Βοιωτία“, στο: <http://www.ehw.gr/l.aspx?id=12734>
- Sarpaki, A.: ‘Toumba Balomenou, Chæronia: plant remains from Early and Middle Neolithic levels’, *Res Archaeobotanica*, 9th Symposium IWGP (Kroll, H./Pasternak, R., eds), Kiel 1995, 110-128.
- Σαρρή, Κ.: “Νεολιθικά ευρήματα από τη Μαγούλα των Θεσπιών”, 6ο Διεθνές Συνέδριο Βοιωτικών Μελετών πραγματοποιήθηκε από την Εταιρεία Βοιωτικών Μελετών από τις 10 έως τις 12 Σεπτεμβρίου 2010.
- Sauter, M.R.: *Préhistoire de la méditerranée, paléolithique – mésolithique*, Publisher: Paris, Payot, 1948.
- Schachtmann, J.: *Politik und Wissenschaft in der prähistorischen Archäologie: Perspektiven aus Sachsen, Böhmen und Schlesien*, V&R unipress GmbH, 2009.
- Schliemann, H.: *Orchomenos: Bericht über meine Ausgrabungen im böotischen Orchomenos*, Leipzig, 1881.
- Schmid, E.: „Die Seidi-Höhle – eine jungpaläolithische Station in Griechenland“, IV Colloque International de Spéléologie. Premier en Grèce. Société Spéléologique en Grèce, 1963, Athènes 1965, 163-174.
- Schmid, E: Communication No. 21 [„Die Seidi-Höhle – eine jungpaläolithische Station in Bötien“, στο: IV Colloque International de Spéléologie. Premier en Grèce. Société Spéléologique en Grèce, 1963, Athènes 1965, 24].
- Seferiades, M. L.: “Complexity of the processes of Neolithization: Tradition and modernity of the Aegean world at the dawn of the Holocene period”, *Quaternary International*, Vol. 167–8(2007), 177–185.
- Sotiriadis, G.: “Fhokis”, *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung*, Bd XXXI, 1906, 396-404.
- Sotiriadis G.: “Fouilles Préhistoriques en Phocide“, *REG (Revue Des Études Grecques)*, 1912, 253.
- Σπυρόπουλος, Θ.: “Σπηλιά Σαρακηνού Κωπαΐδος”, *Αρχαιολογικόν Δελτίον*, 28, 1973, Χρονικά, Β1, 263-264, πίν. 214-216.
- Σπυρόπουλος, Θ.: «Εισαγωγή εις τη μελέτην του Κωπαΐδικού χώρου,» *AAA (Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών)*, 6, 1973, 201-214

- Συριόπουλος, Κ. Θ.: Η προϊστορική κατοίκησης της Ελλάδος και η γέννεσις του Ελληνικού έθνους, [Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις αρχαιολογικής εταιρείας, αριθμ. 139], Αθήνα, τ. Α', 1994, τ. Β', 1995.
- Stampfuss, R.: „Die ersten altsteinzeitlichen Höhlenfunde in Griechenland“, *Mannus* 34, 1942, 132-147.
- Σωτηριάδης, Γ.: «Τούμπα Μπαλωμένου», Πρακτικά της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, 1902, 56-58
- Σωτηριάδης Γ.: “Προϊστορικά αγγεία Χαιρώνειας και Ελατείας”, *Αρχαιολογική Εφημερίς*, 63-69.
- Τζαβέλλα-Ενjen, X.: *Χαιρώνεια*, έκδοση της Αρχαιολογικής Εταιρείας, Αθήνα, 2012.
- Theodoropoulou, K.: “Lake Kopais: Geomorphological and Palaeoenvironmental Studies”, στο: Sampson, A. (ed.): *The Sarakenos Cave at Akraephinion, Boeotia, Greece, vol. I: The Neolithic and the Bronze Age*, University of the Aegean and Polish Academy of Arts and Sciences, Athens, 2008, 451- 463.
- Tzavella-Enjen, C.: *Lithares an early Bronze Age settlement in Boeotia*, Los Angeles, Institute of Archaeology, University of California, Los Angeles, 1985 2 ed., first published in 1984.
- Τζαβέλλα-Ενjen, X.: “Διερεύνηση της Νεολιθικής τούμπας Μπαλωμένου στη Χαιρώνεια”, Α' Διεθνές Συνέδριο Βοιωτικών Μελετών, Αθήνα, 1988.
- Tzavella-Enjen, H.: “Neolithic figurines from Chæroneia”, στο: Φίλια Έπη εις Γ. Μυλωνάν, Γ, Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία, Αθήνα 1989, 8-14.
- Τζαβέλλα-Ενjen, X.: “Ανασκαφικές Έρευνες στη Χαιρώνεια”, Β' Διεθνές Συνέδριο Βοιωτικών Μελετών, Αθήνα 1995, 64-67.
- Τζαβέλλα-Ενjen, X.: *Χαιρώνεια*, Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία, 2012.
- Τρανταλίδου, Κ.: “Ο Ζωικός Κόσμος”, *Αρχαιολογία και Τέχνες* 58, 1996, 45-53.
- Τσώτα, Ε.: “Ευρήματα της ΤΝ και ΠΕ Ι περιόδου από την ανασκαφή της ανισόπεδης διάβασης ΟΣΕ στη Θήβα”, στο: Μαζαράκης, Α. (επ.): *Αρχαιολογικό έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας* 2, 2006. Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης. Βόλος 16.3 – 19.3.2006. Τόμος II, 863-880.
- Τσώτα, Ε.: “Νέα στοιχεία για τη νεολιθική κατοίκηση στη Βοιω-

- τία”, *Αρχαιολογικό έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας* 3, 12-15 Μαρτίου 2009.
- Τσώτα, Ε.: “Νεολιθική κεραμική από την ανασκαφή της Ανισόπεδης Διάβασης ΟΣΕ, στη Θήβα”, *Εταιρεία Βοιωτικών Μελετών*, 6ο Διεθνές Συνέδριο Βοιωτικών Μελετών, Λιβαδειά 10-12 Σεπτεμβρίου 2010.
  - Τσώτα, Ε.: “Η Βοιωτία κατά τη Νεολιθική περίοδο”, 2011, *Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού* (“Βοιωτία”), στο: <http://www.ehw.gr/l.aspx?id=14446>
  - Φάππας, Ι.: “Αποστραγγιστικά έργα Κωπαΐδας στην Προϊστορία και την Αρχαιότητα”, 2012, *Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού* (“Βοιωτία”), στο: <http://www.ehw.gr/l.aspx?id=14434>
  - Φαράκλας, Ν.: “Πυρί Θηβών”, *Αρχαιολογικό Δελτίο*, 24.Β.1, 1969, 175-176, 179.
  - Χριστοπούλου, Α.: “Ειδήσεις από τη Στενή Μαυροματίου”, *Επετηρίς της Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών*, τόμος Β΄, τεύχος α΄, Αθήνα 1995, 429-435.
  - Xirotiris, N.: „Paläolithikum und Mesolithikum in Griechenland“, Centre for Balkan Studies, Sarajevo 1978, 5-13.
  - Ψαράκη, Κ.: “Νεώτερα στοιχεία για την κατοίκηση στην κοιλάδα της Χαιρώνειας την 3η χιλιετία π.Χ.: η εγκατάσταση στο Λατούφι Μαυρονερίου”, *Papers and posters on Bœotia at the Volos Conference*, 15-18 March 2012.
  - Ψαράκη, Κ.: «Καδμεία», ΥΠΠΟ, στο: <http://exeisminima.gr/blog/2012/05/neo-mouseio-thivas-xarami/>
  - Walter, O.: “Archäologische Funde in Griechenland”, *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts*, Bd. 55, 1940, 121-308.
  - Washburn, D. K.: *Structure and Cognition in Art*, CUP Archive, 1983.
  - Weinberg, S. S.: “Excavations at Prehistoric Elateia, 1959”, *Hesperia* 31 (1962) 158-209.
  - Weinberg, S. S.: “The Stone Age in the Aegean”, *Cambridge Ancient History*, Revised Edition, Vol. i, ch. x. (Edwards, E. S./ Gadd, C. J./ Hammond, N. G. L.), 1965, 1970, Cambridge: Cambridge University Press, 557-618.
  - Wilson, A.C./Cann, R.L.: *Afrikanischer Ursprung des modernen Menschen*, *Spektrum der Wissenschaft*, Juni 1992.

